

OSMED

Osmanlı Medeniyeti
Araştırmaları Dergisi

Volume: 4, Issue: 7, 2018 e-ISSN: 2458-9519

www.osmanli-medeniyeti.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

İndeksler / Indexes

Academia, Google Scholar, IdealOnline, ISAM (İslam Araştırmaları Merkezi), Research Bible, Research Gate, Scilit, TEI (Türk Eğitim İndeksi)

Editör / Editor

Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Doç. Dr. Fatih Demirel

Doç. Dr. Gürsoy Şahin

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Adriatik DERJAJ, Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ali YILMAZ İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hasan BABACAN, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim SEZGİN, Trakya Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT, Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Remzi KILIÇ, Erciyes Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Trenia WALKER, The University of New Mexico, ABD
Doç. Dr. Ahmet KÖÇ, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fatih DEMİREL, Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. İsmail KIVRIM, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye
Dr. Ensar KÖSE, İstanbul – Cerrahpaşa Üniversitesi, Türkiye
Dr. Saim YÖRÜK, Karetekin Üniversitesi, Türkiye
Dr. Tahir SEVİNÇ, Batman Üniversitesi, Türkiye

Hakem Listesi / Executive Peer-Reviewers

- Dr. Adem ÖLMEZ, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Efkan UZUN, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Ensar KÖSE, İstanbul Üniversitesi
Dr. Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Ferhat BERBER, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Fatih DEMİREL, Bursa Uludağ Üniversitesi
Dr. Gürsoy ŞAHİN, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Hacı Veli AYDIN, Namık Kemal Üniversitesi
Dr. İbrahim SEZGİN, Trakya Üniversitesi
Dr. İsmail KIVRIM, Gaziantep Üniversitesi
Dr. İlker Mümin ÇAĞLAR, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Metin KOPAR, Adıyaman Üniversitesi
Dr. Mustafa GÜNDÜZ, Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Mustafa GÜLER, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Mustafa Tayfun ÜSTÜN, Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Samettin BAŞOL, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Selim Hilmi ÖZKAN, Yıldız Teknik Üniversitesi
Dr. Sacit UĞUZ, Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Şaban ORTAK, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Yakup AHBAB, İstanbul Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS**Nursel Manav**

19. Yüzyıl Galata'sından Bir Banker: Darphane-İ Âmire Ve Sefaretler Bankeri Jacques Alléon
A Banker in the 19TH Century Galata: Jacques Alléon, the Moneychanger of Imperial Mint and Embassies
89 - 105

Osman Doğan

Kelkit'in Akdağ Köyünde Yaşanan Kaya Düşmesi Afeti (1888) ve Sonrasında Alınan Tedbirler
Rock Falls Disaster (1888) in the Akdağ Village from Kelkit and was Taken Measures after This Disaster
106 – 117

Mustafa Gündüz

Metodoloji, Kavram ve Konu Kıskaçında (Türk) Eğitim Tarihçiliği
Historiography of Turkish Education in the Grasp of Methodology, Concept and Subject
118 – 130

Özcan Oğur

Konya Hurufat Defterleri ve Mühteva Analizi (1692 - 1835 Yılları Arası)
Konya Hurufat Notebooks and Content Analysis (Between 1692 - 1835)
131 – 151

Ayşe Seyhan

Osmanlı Kroniklerinin Işığında Bosna'nın Fethi
Conquest of Bosnia in the Light of Ottoman Chronicles
152 – 161

Zeki Çevik, Emirhan Yıkılmazpehlivan

Birinci Dünya Savaş'ında Romanya Osmanlı Askeri Valiliği
The Ottoman Military Governorship of Romania during the First World War
162 – 175

Osman Karlangıç

Adana'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Çalışmalara Müslüman Ulemanın Tepkisi (1876-1909)
Missionary Activities in Adana and an example of the Reaction Muslim Ulema to These Activities (1876-1909)
176 - 194

19. Yüzyıl Galata'sından Bir Banker: Darphane-i Âmire ve Sefaretler Bankeri Jacques Alléon

A Banker in the 19th Century Galata: Jacques Alléon, the Moneychanger of Imperial Mint and Embassies

Nursel Manav*

Öz

Galata bankerlerinin, Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetlerini incelemek ve bu sayede ekonomideki yerlerini belirlemek, mali tarihe ilişkin tespitlerin doğru yapılması açısından önemlidir. Önce sarraflık yapan ve ardından Galata bankerlerine dönüşen bu finans kesiminin işlemleri, mali ilişkileri, iltizam düzenindeki yerleri, iç borçlanmadaki ağırlıklarının tespiti ve Batı ile ticaretteki aracılık rollerinin ele alınması gerekmektedir. Galata bankerlerinin ekonomideki etkinliklerinin tam olarak belirlenmesi için her birinin hem maliyeye hem de piyasa ile ticari ilişkilerinin açıklığa kavuşturulması zorunludur. Fransız uyruklu Jacques Alléon, 19. Yüzyıl Galata bankerleri arasında önde gelen bir isimdir. Buna rağmen, bir banker olarak onun ticari ve mali işleri hakkında müstakil çalışma yapılmamıştır. Ayrıca, hayatı hakkında var olan sınırlı bilginin de bir kısmı yanlıştır. Bu çalışma, Galata bankerlerinin öncülerinden Alléon'un, Osmanlı maliyesiyle 1820'lerde başlayan ilişkisindeki önemli aşamaları incelemeyi amaçlamaktadır. Yanısıra hayatıyla ilgili hatalı bilgilerin düzeltilmesi hedeflenmektedir. Kambiyo kurunun dengelenmesi amacıyla yurt dışındaki piyasalara poliçe çekmek ve Dersaadet Bankası'nın kurulmasında oynadığı rol dışında diğer mali işlemleri de gölgede kalmıştır. Galata'da kendi kumpanyasını kurduktan kısa süre sonra Darphane-i Âmire ve sefaretlerin sarraflığını üstlenmiş ve uzun süre devam etmiştir. Ayrıca, Darphane-i Âmire ve sefaretlerin sarrafi olması nedeniyle bu iki kurum adına yaptığı işlemler, onun kambiyo kurunun kontrolünde diğer bankerler arasından öne çıkmasına ve hatta öncelikle tercih edilmesine etki etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Banker, kambiyo, banka, kredi, Darphane-i Âmire, sefaret

Abstract

Examining the activities of Galata bankers in the Ottoman Empire and thus define their place in the economy is substantial for correct inference on fiscal history. This group of people first started as moneychangers and later became the Galata bankers. It is necessary to investigate their transactions, fiscal relations, role in the iltizam system, how much of domestic borrowing they occupy and their intermediary role in trade with the West. To fully determine the activities of Galata bankers in the economy, it is essential to clarify the commercial relations of each banker both with the Ministry of Finance and the market. Jacques Alléon of France is among the top of 19th century Galata bankers. Nevertheless, no private study has been carried out to examine his commercial and financial affairs as a banker. Furthermore, limited information regarding his private life is partially incorrect. This study aims to examine the important stages in Alléon's relation with Ministry of Finance which began in the 1820s as well as to correct false information regarding his private life. His financial operations has been left in the dark with the exceptions of stabilising the exchange rate and his role in the establishment of Dersaadet Bank. Soon after he founded his own company in Galata, he took on the responsibility of moneychanging for embassies and Imperial Mint, a position he fulfilled for a long time. Moreover, the operations he has done for these two institutions as their moneychanger has led to him being a more favourable choice among bankers for the control of the exchange rate.

Keywords: Banker, exchange, bank, credit, Imperial Mint, embassy

* nurmanav2007@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0001-7928-9297

Giriş

Galata bankerlerinin kökeni, Venedik ve Cenevizli tacirlerin, Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmelerine kadar geriye gitmektedir. Yaşadıkları bölgeler Osmanlı hâkimiyetine geçtikçe Avrupa'nın doğu ticaretini kontrol eden bu kesim Osmanlı uyruğuna dâhil oldu.¹ Aralarından bazıları ve orta tabakaya mensup olanları, toplumsal statülerini güçlendirmek için Avrupalı kolonilerin üyeleriyle karma evlilikler yaptı.² Levanten adı verilen bu sınıfın üyeleri sarraflık ve poliçecilik işleriyle uğraştılar.

Sarraflar, ülkede kullanılan çok çeşitli paralar arasında değişimi sağlayıp, kişi ve kurumların nakdi işlemlerini yerine getirmekteydi. Poliçecilik ise iç ve dış ticarete alacaklı-borçlu arasında kullanılan ödeme aracı olan poliçenin alım satımını içermekteydi. Levantenlerin de aralarında bulunduğu sarrafların, sarraflık ve poliçecilik faaliyetleri, 18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra farklı bir mahiyet aldı. Devletin mali durumunun bozulmasıyla birlikte sarrafların bir kısmı hükümete borç vermeye başladı. 1760'lardan sonra savaş gibi sebeplerle para ihtiyacının arttığı dönemlerde hazinenin kısa vadeli kredi taleplerini karşıladılar.³ Uluslararası finans piyasalarıyla olan yakın ilişkileri sayesinde hükümetin istediği borcu, Avrupa'dan rahatlıkla temin edebiliyorlardı. Bu faaliyetleriyle hem finans piyasasında uzmanlaştılar hem de kendilerine ait bankaları kurmalarına yol açacak sermaye birikimini sağladılar. Devlet ortaklığıyla 1849 yılında açılan Dersaadet Bankası (Banque de Constantinople), Mayıs 1860'ta bankerler Aristide Baltazzi, Camondo, Tubini, Corpi ve George Zarifi'nin kurduğu Şirket-i Maliyye (Union Financiere) bunlar arasındadır. Bank-ı Osmanî'yle birlikte Aristide Baltazzi, Bischoffsheim Goldschmidt et Cie, J. Camondo et Cie, Mısırlıoğlu Bogos Bey, Oppenheim Alberti et Cie., A. A. Ralli, S. Zanni Stéfanovich, Stern, S. Sulzbach, Zafiropoulo et Zarifi, Chistaki Zografos Efendi tarafından açılan Şirket-i Umumiyye de bir diğer örnektir.⁴ Mali işlemlerinin hacmi büyüdükçe sarraflıktan bankerliğe doğru geçiş yaptılar;⁵ 19. Yüzyılın ortalarında Dersaadet Bankası kurulana kadar sarraflar, bankaların rolünü üstlendiler.⁶

Hazinenin mali sıkıntısı banker sınıfının oluşmasına ve gelişmesine önemli katkı sağladı. Bu kişilere, çoğunun hem ikamet, hem de işyerlerinin Galata'da olması nedeniyle Galata bankerleri denmeye başladı. Galata bankerlerinin bir kısmı üst düzey bürokratlarla yakın ilişkiler kurdular;

¹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III, 760.

² Vangelis Kechriotis, "Yunan Smyrna'sı: Cemaatlerden Tarihin Pantheon'una", *İzmir 1830-1939 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, İstanbul 2008, s. 85.

³ Ali Akyıldız, "Sarraflık", *Türkiye Diyarı Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, s. 163.

⁴ Bankerler tarafından kurulan bankalar için bkz. Nursel Manav, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

⁵ Şevket Pamuk, "Osmanlı Devletinin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul 2006, I, 34; Ş. Pamuk, *Seçme Eserler Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2007, I, 142.

⁶ Araks Şahiner, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 85.

sultanların,⁷ bürokratların⁸ ve bazı kurumların⁹ finans işlerini idare ettiler. Galata bankerlerinin önde gelenleri arasında Emmanuel ve Theodore Baltazzi kardeşler, George Tubini, Lorando, Bernard Corpi, Zanni Stefanovich, Shilizzi, Glavani, Raoul Crespin, Eustache Evgenidis, Camondo, Fernandez, George Zarifi, Mavrokordato, Yorgo Zafirooulos, Christaki Zografos, Mısırlıoğlu Bogos Bey ve Köçeoğlu Agop¹⁰ gibi isimler vardı. Bankerler farklı ülkelerin uyruğundaydılar. Mesela Baltazziler Avusturya, Glavani Çek, bir başka ünlü Galata bankeri Ralli, Rus pasaportu taşıyordu.¹¹

19. Yüzyılda Galata'da faaliyet gösteren bankerlerinden biri de Fransız uyruklu Jacques Alléon'dur. Alléon'u diğer bankerlerden ayıran özellik uzun süre Darphane-i Âmire ve sefaretlerin sarraflığını yapmasıdır. Ayrıca Osmanlı lirasının sterlin karşısındaki değerini belirli bir seviyede tutmayı amaçlayan kambiyo anlaşmalarına imza atması ve Dersaadet Bankası'nın kurucuları arasında yer almasıdır. Bunlar, devlet açısından onun çağdaşı bankerlerden ayrı bir yerde konumlandırıldığını düşünmek için yeterli sebeptir. Jacques Alléon'un, diğer bankerler arasından sıyrılıp ön plana çıkmasının altında yatan nedenler ve onun ekonomik faaliyetlerini inceleyen bir araştırma bulunmamaktadır. Bu çalışma, bir banker olarak Jacques Alléon'un hükümet nezdinde neden tercih edildiğini ele almayı amaçlamaktadır. Uzun süre devam ettiği Darphane-i Âmire ve sefaretler sarraflığı, kambiyo sözleşmeleri ve borç anlaşmaları üzerinden hareketle, diğer meslektaşlarına karşı ipi göğüslemesinde Alléon'un, dış finans piyasalarıyla bağlantısının önemli faktör olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Yani devletin Avrupalı finans çevreleriyle irtibatını sağlayacak itibarlı bir bankere duyduğu gereksinimle, Alléon'un niteliklerinin çakışmasının çağdaşı bankerler arasından bir adım öne çıkmasına yol açtığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Jacques Alléon hakkında müstakil bir araştırma bulunmaması yanında, o ve ailesiyle ilgili sınırlı bilgilerin bir kısmının da düzeltilmeye ihtiyaç duyması bu çalışmanın diğer sebepleridir. Az sayıdaki literatür nedeniyle çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) kaynaklarına dayanmaktadır. İstanbul'a göç etmeleri ve geçmişiyle ilgili bilgiler ise aile üyesi Christophe Alléon tarafından sağlanmıştır.

1. Ailesi, Hayatı ve Bankerliğe Başlaması

Jacques Alléon, hakkında yazılmış kısa biyografilerde, 1789 Fransız İhtilali'nin ardından Osmanlı Devleti'ne sığınmış bir ailenin büyük oğlu olduğu ve babasının ölümünden sonra bankerlik işine devam ettiği belirtilmektedir.¹² Gerçekte Jacques Alléon'un büyük babası Jean-François Alléon, daha 1730'da İstanbul'a gelmişti. Banker değil, bir doktordu ve İstanbul'da Fransız elçiliğinde çalışmaya başlamıştı. Ardından Osmanlı sarayında da hekim olarak görevlendirildi. Jean-François Alléon, Fransa'nın Lyon yakınlarındaki Saint-Pierreville'ye bağlı Vivarais kökenliydi. Jean-François Alléon'un, 3 Mayıs 1747'de Thérèse Marchand'la yaptığı evlilikten dört çocuğu dünyaya geldi: Marie-Madeleine (1749-1847), Jacques (1753-1801), Catherine (1757-1854) ve Claude-François

⁷ Galata bankerlerinden George Zarifi, Sultan Abdülhamid'in şahsi bankeri ve danışmanıydı (Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, İstanbul 2003, s. 93).

⁸ Köçeoğlu Agop, Ali Paşa'nın, Mısırlıoğlu Bogos, Sultan Abdülaziz'in annesinin sarrafiydi; sarraf Mihran Düz de Sultan Abdülaziz'in emriyle valide Sultan'ın bankerliğini yapıyordu (B. Üsdiken, *Pera ve Beyoğlu'nda Bankalar... Bankerler... Sarraflar... Tefeciler... Kuyumcular*, İstanbul 2000, s. 139 ve s. 141).

⁹ Emmanuel Baltazzi'nin oğlu Aristide Baltazzi, Hazine-i Hassa'nın resmi bankeriydi (Nursel Manav, *a.g.t.*, s. 115-118).

¹⁰ Z. Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *TCTA*, III, 760; B. Üsdiken, *a.g.e.*, s. 115-155.

¹¹ N. Manav, *a.g.t.*, s. 7.

¹² Behzat Üsdiken, "Alléon Ailesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, 205-206; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul 1991, s. 6; H. Kazgan, "Galata Bankerleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, III, 764.

(1761-1784). Doktor Alléon'un ikinci çocuğu Jacques, 1790 yılında Sophie ile evlendi. Bu evlilikten, Thérèse (1795-1877), Christine (1800-1836), kendisiyle aynı adı taşıyan ve çalışmamızın konusu Jacques (1792-1876), Antoine (1797-1881), Jean (1799-1879) adlı beş çocuğu oldu.¹³ Kardeşleri gibi İstanbul'da doğan ailenin büyük oğlu Jacques, tam ismiyle Jacques François Antoine Alléon, Lazarist rahiplerin yönetimindeki Saint Benoit Koleji'nde eğitim aldı. 15 Temmuz 1820 tarihinde Marie Marion'la evlendi. Livornolu¹⁴ Jean François Dieudonné adlı bir tüccarın kızı olan Marie Marion'la Célestine, Sophie ve Amédée adlı üç çocukları dünyaya geldi.¹⁵

Eğitimi tamamlamasının ardından bankerliğe başlayan ve İsveç hükümetinin himayesine giren Jacques François Antoine Alléon, Auguste d'Alayer ve Georges Cingiria ile ortaklığa gitti. Bu işbirliği sayesinde yüklü miktardaki savaş topu güllesi siparişini İsveç'teki Finsbang adlı dökümhanede yaptırarak önemli miktarda servet elde etti. 1822'de aile ismiyle finans şirketini, Alléon kumpanyasını kurdu; 1824'te de Marsilya Ticaret Odası'na kayıtlı Cailhol kardeşlerin firmasının İstanbul ayağını yönetmeye başladı.

2. Darphane-i Âmire Sarraflığından Kambiyo Anlaşmalarına

Jacques Alléon aynı tarihlerde Darphane-i Âmire'nin sarrafı olmuştu. Alléon'un Darphane-i Âmire sarraflığına Agop Düzyan'ın önerisiyle getirildiği iddia edilmektedir.¹⁶ Ancak, Darphane-i Âmire Emine Sarkis Çelebi Düzyan'ın ağabeyi Krikor Düzyan'la birlikte yolsuzluk nedeniyle darphane önünde idam edilmesinin ardından, küçük kardeşleri Agop Çelebi Düzyan sürgüne gönderilmişti. Yaklaşık dört yıl kaldığı sürgünden Jacques Alléon'un Darphane-i Âmire sarrafı olmasından kısa süre önce dönen Agop Düzyan, kurumda çalışmaya yeni başlamıştı.¹⁷ Eğer tavsiye üzerine sarraflığa getirildiyse onu bu görev için takdim eden kişinin o dönemki Darphane-i Âmire Emine Kazaz Artin olması daha muhtemeldir. Jacques Alléon'un üstlendiği önemli bir iş de bağımsız olan Yunanistan'ın borçlarını tahsil etme göreviydi.¹⁸ Bu işle görevlendirilmesinin de Darphane-i Âmire sarrafı olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Darphane-i Âmire için çalışması Jacques Alléon'un rakip ya da rakiplerini kıskandırmış, onun hakkında bir takım iddialar ortaya atmışlardı. Bu tespiti, aşağıda izah edilecek olan ve kurumu zarara uğrattığı, kârını attırmak için çeşitli yollarla usulsüzlükleri olduğuna dair iki kez yapılmış ihbar kolaylaştırmaktadır.

Banker Alléon'un, Darphane-i Âmire'yle ilgili faaliyetlerine ilişkin bilgi vermeden önce sarrafların kurumlar için yaptıkları hizmetlere değinmek yararlı olacaktır. Şöyle ki, kurumlar için çalışan sarraflar, nakdi yükümlülüklerin yerine getirilmesinden sorumluydular. Bunlar arasında, gerekli ödemelerini yapıp, ihtiyaç duyulan malları temin etmek vardı. Talep halinde kurumların gereksinimlerini yurtdışından getirterek, poliçeyle bedelini karşılardı. Girişte ifade edildiği gibi, poliçe iç ve dış ticarete kullanılan bir ödeme aracıydı. Ülke içinde borçlu üzerine keşide edilip, istenilen kişiye satılan veya adına ciro ettirilen poliçe bedeli tahsil edilirdi. Yurtdışına yapılan ticarete

¹³ Ailesi hakkındaki çalışmasını göndermek ve sorularına cevap vermek nezaketinde bulunan Christophe Alléon'a (Christophe Alléon, "Les Alléon. Deux siècles de présence française à İstanbul", *Oirents*, Mayıs 2008, s. 23-25) teşekkür ederim. Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, çev: Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Temmuz 2017, s. 101.

¹⁴ O. Jamgoçyan, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁵ <https://www.geni.com/people/Jacques-All%C3%A9on/6000000007289291786;20/01/2018;sa:20;24>.

¹⁶ O. Jamgoçyan, *a.g.e.*, s. 102 ve 103.

¹⁷ Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul Ekim 2011, s. 175-178.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 1 Ocak 1843/29 Zilkade 1268, Hat, 1636/23; O. Jamgoçyan, *a.g.e.*, s. 102.

alacağını tahsil etmek isteyen tüccar, poliçe keşide edip İstanbul piyasasında satar, borçlular da yurtdışına çekilmiş kambiyo talep ederdi.¹⁹

Alléon, Darphane-i Âmire'in ihtiyacı olan nakdi sağlamak, Selânik, İzmir'in de aralarında bulunduğu çeşitli bölgelerin hasılatını müteahhidler aracılığıyla toplayıp teslim etmek, madenlerden çıkarılan bakırın Avrupa'da birlikte çalıştığı bankerlere satmak gibi görevleri yerine getirmekteydi. Yukarıda belirtilen ihbarlardan ilki yapıldığında yaklaşık 15 yıldır Darphane-i Âmire sarraflığına devam ediyordu. Öncelikle 15 yıl aynı görevi sürdürmesinin Alléon'un hükümet nezdinde güvenilir olduğunu gösterdiği belirtilmelidir. Bankerlerin Osmanlı maliyesiyle ilişkileri onların hem itibar hem de mali açıdan daha güçlü hale gelmelerine yol açmıştır. Bu sebeple Alléon'un Darphane-i Âmire'nin işlerini 15 yıl boyunca devam ettirmesinin diğer bankerleri imrendirdiği anlaşılmaktadır. Alléon hakkındaki ihbarın kim veya kimler tarafından yapıldığını belirlememiz mümkün olmadı; ancak, hükümet tarafından ciddiye alınmaları, iddiaların en azından doğru kulaklara fısıldandığını kanıtlamaktadır. Darphane-i Âmire için çalışan Jacques Alléon, bakır 5-6 ay vade ile devlete ait madenlerden alıyor; Avrupa'daki sarraflara satıyordu. Suistimal iddialarının bir kısmı bu satışla ilgiliydi. Bu satıştan Darphane-i Âmire'yi zarara uğrattığı ihbarına karşılık, şiddetle kendini savundu. Kâr amacı gütmeyerek, 5-6 ay gibi alım satım işi için uzun vadeli çalışmayı sadece Darphane-i Âmire için göze alıyordu. Üstelik bu satışı yapabilmemesinin en önemli sebebi de Avrupa'daki sarraflar nezdindeki itibarıydı. Son üç seneden, yani 1835'ten itibaren Osmanlı parasının değerindeki değişim nedeniyle kâr çok azalmasına rağmen, görevine devam etmişti; bu da iftihar edilmesi gereken bir hareketti. Alléon, Darphane-i Âmire'nin bakır satışından zarar ettiği kabul ediyordu. Ancak, bunun sebebi onun yolsuzluğu değil, bakır satarken çektiği poliçelerle satın aldığı poliçeler arasında meydana gelen farktı. Uzun süredir Darphane için hem itibarını hem de kendi nakdini kullanmasına karşılık, bu işten kazancı sadece %0,5 komisyondur.²⁰ Bankerlerin hükümetle yaptığı işlemlerde kâr peşinde koşmaları doğaldır. Jacques Alléon'un dilekçesinde yazdığı gibi, bankerlerin kâr elde etmeme iddiası, sınırlı kâr oranı veya burada olduğu gibi komisyon karşılığı çalışma olarak anlaşılmalıdır. Osmanlı maliyesiyle ilişkileri oranında yurtdışındaki finans çevreleriyle bağlantılarını güçlendirdiklerinden bankerler, kimi zaman düşük komisyon oranıyla iş yapmayı kabul etmekteydiler. Galata bankerlerinin kâr oranları, devletin mali güçlüklerinin artışıyla paralellik göstererek giderek yükselmiştir.

Kendini aklayabilmek için hem Fransız elçiliğini hem de Viyana'daki ortağı banker Baron Simon G. Sina'yı devreye soktu. İstanbul'daki Fransız elçi hükümete başvurdu ve Fransız tüccarları arasında en muteberlerinden Jacques Alléon'un bazı düşmanlarınca iftiraya uğradığını yazdı. Fransız elçinin Hariciye Nezaretine verdiği dilekçeden, Darphane-i Âmire'yi zarara uğratmanın dışında Alléon hakkındaki ihbarın bir başka iddiasını öğreniyoruz. Bu iddia da bankerin, satışına aracılık ettiği vapurla ilgili alıcılara mektup yazdığı ve bu yolla onları verecekleri fiyat konusunda uyardığıydı. Fransız elçi, vapurun fiyatı da dâhil olmak üzere hiçbir konuda mektup yazmadığına dair bankerin yemin ettiğini hükümete bildirdi.²¹ Avusturya'nın İstanbul elçisi aracılığıyla hükümete başvuran Baron Simon G. Sina, Alléon'a atılan iftiraların asılsız olduğuna inandığı yazdı ve bankere verdiği paranın kendisine ödenmesini talep etti.²² Darphane-i Âmire için Alléon'un bakır sattığı en

¹⁹ Z. Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homerkitabevi, İstanbul 2003, s. 18. A. Akyıldız, *a.g.m.*, C. 36, s. 163.

²⁰ BOA, 28 Nisan 1835/29 Zilhicce 1250, Hat, 1191/46898-D.

²¹ BOA, 4 Mart 1838/7 Zilhicce 1253, Hat, 473/23127-C.

²² BOA, 17 Mayıs 1838/22 Safer 1254, Hat, 473/23127-A.

önemli isim Baron Sina'ydı. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa, Alléon'un devlete sadakatine ve ettiği yemine itimatının tam olduğunu belirterek, âdetâ ona kefil oldu.²³

Hakkındaki iddialar nedeniyle zor günler geçiren Jacques Alléon'un hükümet için yaptığı önemli bir görev de Osmanlı Devleti'nin yurtdışındaki temsilcileri sefirler ve sefaret çalışanlarının maaşlarına karşılık olmak üzere poliçe çekmektir. Bu konuda birazdan bilgi verilmek üzere, Darphane-i Âmire sarraflığı esnasındaki usulsüz işlemleri iddiasıyla hakkında şikâyet yapıldığı ve inceleme devam ettiği sırada sefaretlerin ihtiyacı olan paranın gönderilebilmesi için Alléon'un yurtdışına poliçe çekmeye devam etmesi istendi. Ancak, Alléon, kendisine atılan iftira yüzünden birlikte çalıştığı Avrupalı bankerler nezdinde itibar kaybettiği gerekçesiyle görevini sürdürmeyeceğini bildirdi. Darphane-i Âmire için yaptığı hizmetten memnun olduğunu açıklamaması halinde kendisi veya bir başkasınca çekilen poliçelerin kabul edilmesinde sıkıntı yaşanacağı konusunda da hükümeti uyardı.²⁴ Hükümet nihayetinde hem Darphane-i Âmire, hem de sefaretlere yapılacak ödemeler için Alléon'la çalışmaya devam etmeye karar verdi; onu resmen aklamak veya ikna etmek amacıyla bir de nişan verildi.²⁵ Fransız sefaretince korunması ve Avrupalı finans çevreleriyle bağlantısının hükümetin onunla çalışmaya devam etme kararında etkili olduğu belirtilebilir. Alléon'un Avrupalı bankerler nezdindeki şahsi itibarı da olasılıkla bir diğer faktördür.

Darphane-i Âmire'nin sarraflığını sürdüren Jacques Alléon, hakkındaki ikinci yolsuzluk veya suistimal iddiası banker Theodore Baltazzi tarafından yapıldı. Emmanuel Baltazzi'yle birlikte hükümetle imzaladıkları ayrıntıları aşağıda izah edilecek olan kambiyo anlaşmasının uygulanması esnasında iki bankerin arası bozulmuş ve özellikle Emmanuel Baltazzi'nin kardeşi Theodore Baltazzi ile Alléon arasında tartışma yaşanmıştı. Darphane-i Âmire sarrafı olarak ikinci dönemdeki faaliyetleri 1845 yılında Baltazzi tarafından ortaya atılan iddialar nedeniyle yeniden tartışma konusu olunca Fransız banker, hesaplarını gönüllü olarak denetime açtı. Defterlerini İstanbul'daki Fransa tüccarının başmüdürü ile David Glavani, Hanson ve Zito adlı üç tüccara inceletti. Bu durum, bankerin hükümet nezdindeki itibarına önem verdiğini ve bu hususta tüm ticari kayıtlarını ortaya koymaktan çekinmediğini göstermektedir. Kurumu zarara uğrattığı veya yolsuzluk iddialarına yanıt olarak Alléon, Darphane-i Âmire için yaptığı işlerden elde ettiği kârın sınırlı olduğunu bir kez daha yineledi. Tedkik sonucunda tutulan rapor, bu iddiasını desteklemektedir. Darphane-i Âmire için çalışırken neredeyse yok denecek kadar düşük bir kâr elde etmişti. Alléon'a göre, hükümet yöneticileri meccanen maliyeye iyi hizmet etme iddiasındaki kişilere güven duyulmayacağını çok iyi biliyordu. Bu nedenle çok düşük kâr oranıyla çalışmasına rağmen, Darphane sarraflığına tercih edilmesi güvenilirliğinden kaynaklanıyordu. Buna karşılık Alléon, sefaretlerin bankerliği, kredi anlaşmaları ve yurtdışından talep edilen malların temini gibi hükümet adına yaptığı diğer işlemlerden para kazandığını inkâr etmiyordu. Devletin itibarı sayesinde üstlendiği işleri rahatlıkla yapabilmiş, servetini arttırmıştı.²⁶ Hesaplarının incelenmesi neticesinde hazırlanan rapor incelendi. Baltazzi'nin iddialarına rağmen, hükümet Alléon'dan vazgeçmedi ve Darphane-i Âmire için onunla çalışmaya devam etmeye karar verdi. İlk yolsuzluk ihbarındaki gibi, Alléon'un yurtdışı bağlantıları ve Avrupalı bankerler nezdindeki itibarının bu karardaki önemli faktör olduğu söylenebilir.

²³ BOA, 4 Mart 1838/7 Zilhicce 1253, Hat, 473/23127-C.

²⁴ BOA, 17 Mayıs 1838/22 Safer 1254, Hat, 471/230082-B.

²⁵ Nişan-ı âli için buyuruldu hazırlandı (BOA, 17 Mayıs 1838/22 Safer 1254, Hat, 471/23082-A).

²⁶ BOA, 1 Ocak 1852/29 Zilkade 1268, Hat, 1636/23.

Alléon'un bir banker olarak Osmanlı maliyesi için yaptığı önemli faaliyetleri arasında kuşkusuz kambiyo kontrolü vardır. Osmanlı Devleti'nde çok sayıda farklı paraların aynı anda işlem görmesi yüzünden, bunlar arasındaki değişim işlemini niteleyen ve değişim tutarlarını gösteren kambiyo kurları ortaya çıkmıştı. Mağuş ve halis sikkelerle, kaime ve yabancı paralar aynı anda tedavül ediyor ve birbirleri arasında her an değişebilen kurlar oluşuyordu.²⁷ Farklı vezin ve ayardaki paraların birbirlerine çevrilmesinde geçerli olan kambiyo kurlarının yanında, dış ödemelerde kullanılan ayrı bir kambiyo kuru vardı. Kambiyo kurunun istikrarı para sisteminin en önemli unsurlarından biriydi. Batı ile ticaretin giderek artması ve Osmanlı kuruşunun İngiliz sterlini karşısında değer kaybetmesi, satın alınan mal ve hizmetlere ödenen bedeli de arttırmaktaydı. Hükümet, para reformundan önce ilk kez 1843 yılında kurları istikrara kavuşturmak ve kaimenin değer kaybını engellemek amacıyla²⁸ kambiyo işlemlerini yürütmeleri için Jacques Alléon ve Emmanuel Baltazzi ile anlaşacaktı.²⁹

Yurtdışına yapılan ödemelerde, 1 sterlini 110 kuruş seviyesinde sabit değerde tutma işini yapacak, yani uluslararası ticarete Osmanlı Devleti aleyhine işleyen, değer kaybının kontrol altında tutulması için Londra ve Paris üzerine poliçe çekecek bir sarraf gerekiyordu. Kambiyo kurunun kontrolü fikri gündeme geldiğinde, Jacques Alléon'la görüşüldü. Kanımızca, öncelikle onun görüşlerinin alınması uzun süredir Darphane-i Âmire'nin sarraflığını yapmasından ve elbetteki ülke dışındaki finans çevreleriyle olan irtibatından kaynaklanmaktadır. Yine de bir bankerle görüşmekle yetinilmedi ve Galata'daki önde gelen bazı isimlere de soruldu. Bu görüşmeler sonucunda hükümet, kendileri için kârdan vazgeçmeleri ve komisyon istememeleri nedeniyle Alléon ve Baltazzi'yi tercih etti.³⁰ Alléon'un diğer bankerler arasından sıyrılıp kambiyo anlaşmasını yapması onun hükümet nezdinde itibarlı olduğuna dair görüşümüzü desteklemektedir.

İki bankerin Avrupa'ya çektikleri poliçelerle kambiyo kuru 1 sterlin 110 kuruşa inmiş ve anlaşma süresince aynı seviyede kalmıştı. Bankerlerin çektikleri poliçelerin miktarı bazı kaynaklarda 450 milyon frank olarak belirtilmektedir.³¹ Ancak, Alléon ve Baltazzi'nin kişi başına elde ettikleri kâr 20.000-25.000 lira seviyesindeydi.³² Anlaşma 1845 yılında bittiğinde, kambiyonun kontrolü için yeniden hazırlıklara başlandı. Baltazzi'nin bir takım faaliyetlerinden hoşnutsuzluk duyulduğu söylentisi yayılmaya başlamıştı. İki bankerin araları bozulmuştu ve Alléon, Baltazzi ile çalışmak istemiyordu.³³ Buna karşılık yukarıda izah edildiği gibi, Baltazzi, Alléon'un Darphane-i Âmire işlemlerinde usulsüzlük yaptığını iddia etti. Emmanuel Baltazzi'nin kardeşi Theodore Baltazzi ile

²⁷ E. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Yayını, İstanbul 1997, s. 25.

²⁸ A. Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 60-62; Z. Toprak, *İttihad-Terakki...*, s. 50; Z. Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", TCTA, III, 761; H. Ferid, *Nakid ve İtibari*, C. III. Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, 31-32; Andre Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 18-19.

²⁹ BOA, 29 Mayıs 1843/29 Rabiulevvel 1259, İ. MSM, nr. 485 lef 4. Haseyin Al, *Tanzimat Dönemi Bankacılık Teşebbüsleri (1840-1842)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 67-69; Hüseyin Al, "Osmanlı Devleti'nde İlk Kambiyo İstikrarı Sözleşmesi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 79, Temmuz 2000, s. 6-8.

³⁰ Hükümet, kambiyo kurunu kontrol etmeyi içeren anlaşmada iki bankerin talep ettiği bakır ve zeytinyağında indirimli fiyatları kabul etti. Çünkü bankerler önemli bir görev yapacaklardı ve karşılığında indirimli fiyatları hak ediyorlardı (BOA, 3 Ocak 1843/Gurre-i Zilhicce 1258, İ. MSM, nr. 420 lef 6).

³¹ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul 1991, s. 6.

³² BOA, 18 Mart 1847/1 Rabiulevvel 1263, İ. MSM, nr. 505.

³³ BOA, 25 Ağustos 1845/20 Şaban 1261, İ. MSM, nr. 446.

Jacques Alléon aralarındaki ticari anlaşmazlık nedeniyle birbirlerini hilecilikle suçlamaya başladılar. İki banker arasında tartışma gazetelere de yansdı. *Journal de Constantinople* Theodore Baltazzi'nin, *Echo de l'Orient* Alléon'un sözlerine yer veriyordu.³⁴ Yolsuzluk iddialarıyla ilgili inceleme ve sonuçları yukarıda izah edildiği için burada Alléon'un tek başına imzaladığı kambiyo anlaşmalarıyla devam edilecektir.

Hükümet ve tüccarların memnuniyetsizlikleri ve Alléon'un Baltazzi'nin anlaşma dışında bırakılması için Darphane nazırına yaptığı baskı etkisini gösterdi.³⁵ Böylece Jacques Alléon, ikinci kambiyo anlaşmasını hükümetle tek başına imzaladı.³⁶ İlkinden farklı olarak Eylül 1845-Ağustos 1846 arasında bir yıllık dönemini kapsıyordu.³⁷ Alléon, üç ay vadeli poliçe çekecekti. Anlaşma kapsamında yeni darb edilmiş paraları ülke dışına çıkarmaması konusunda bankerden taahhüt alındı. Hükümet anlaşmanın yürürlükte kaldığı süre boyunca banka açılmasına izin vermeyecekti.³⁸ Ağustos 1846-Şubat 1847 dönemi için altı aylık süreyi kapsayan üçüncü bir anlaşma da yine Jacques Alléon'la imzalandı. Bu sözleşmede de Mısır vergisi teminat olarak gösterildi. Tırhala ve Aydın başta olmak üzere çeşitli bölgelerin zeytinyağı âşarı da 4 kuruşluk indirimle Alléon'a verilecekti. Tokad ve Gümüşhane madenlerinden çıkarılan bakır satışa sunulacak ve böylece piyasada oluşan fiyattan bankere teklif yapılacaktır; isterse öncelikle ona satılacaktı. Mağuşuş sikkenin tedavülden çekilmesi de anlaşma koşulları arasındaydı.³⁹ Alléon, süre boyunca kambiyo kurunu 110 kuruşta tutacak, bu sırada ortaya çıkacak çeşitli masrafları için hükümetten 3.000 lira alacaktı.⁴⁰ 1846 yılı Mart ayından itibaren 600.000 liralık poliçe çektii;⁴¹ 1847 yılı Şubat ayı sonunda Jacques Alléon'la olan anlaşma sona erdi.

Avrupa üzerine poliçe çekme işini tek başına üçüncü kez üstlenmesi istenen Alléon, bu kez kambiyo kurunun kontrolünde yeni bir yöntem önerdi: emanet usulü. Emanet usulünde ortaya çıkacak olan kâr ve zarar hükümete ait olacak; Alléon, yılın bitiminde masraflarının miktarını hazineye gönderecekti. Emanet usulü yerine maktu yöntemin devam etmesi koşuluyla hükümet, Alléon'a, masraflar ve komisyon için 18.500 lira önerdi; kabul eden Fransız banker, masrafları hariç 5.000 lira kazanacaktı. Daha önce bankerin, Osmanlı maliyesiyle yaptığı işlemler ve özellikle kambiyo anlaşmalarını devletin itibarı sayesinde elde ettiği servetin bir diyeti olarak gördüğü belirtilmişti. Alléon, bu anlaşmalardan elbetteki kârlı çıkmaktaydı. İlk anlaşmadan sonra kambiyonun kontrolünün giderek zorunlu hale gelmesi ve hükümetin Alléon'a duyduğu güvenin onun da daha fazla kazanç peşinde koşmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 18.500 liraya razı olmadan önce devam eden pazarlık esnasında 25.000 lira talep etmiş; buna karşılık hükümet 9.000 lira önermişti.

Bankerle yapılan bu anlaşmanın diğer koşulları arasında Darphane Avrupa'dan altın ve gümüş getirmek zorunda kalırsa bunu Jacques Alléon aracılığıyla yapması ve her türlü meskûkâtın belirlenen fiyat dışında alım satımını yasaklamakta vardı. Anlaşma boyunca Avrupalılara banka açma izni

³⁴ Korkmaz Alemdar, *İstanbul (1875-1964), Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, Ankara 1980, s. 10.

³⁵ BOA, 25 Ağustos 1845/20 Şaban 1261, İ.MSM, nr. 446.

³⁶ BOA, 6 Ekim 1845/24 Şevval 1261, İ.MSM, nr. 450.

³⁷ BOA, 25 Ağustos 1845/20 Şaban 1261, İ.MSM, nr. 446.

³⁸ BOA, 18 Mayıs 1846/21 Cemaziyelahir 1262, İ.MSM, nr. 468 Lef 2; H. Al, *a.g.t.*, s. 70-71

³⁹ Banker Alléon, yurtdışına altın ve gümüş de dâhil her türlü meskûkâtı göndermemeyi taahhüt etti (BOA, 4 Ağustos 1846/10 Şaban 1262, İ.MSM, nr. 454 lef 2, lef 3 ve lef 6).

⁴⁰ BOA, İ.MSM, nr. 454 lef 6; H. Al, *a.g.t.*, s. 77.

⁴¹ Komisyonuyla birlikte masraf tutarı 9.375 liraydı (BOA, İ.MSM, nr. 468 lef 8).

verilmeyecek ve herhangi bir olumsuz gelişme halinde alınacak önlemlerin görüşülmesinde Alléon hazır bulunacaktı⁴²

Emmanuel Baltazzi, Alléon'la anlaşmanın imzalanmasından on gün sonra tek başına ya da Alléon'la ortak olarak 12.500 liraya kambiyo kurunu kontrol etmeyi teklif edince⁴³, Fransız banker, konunun fazla speküle edildiği gerekçesiyle artık istediği ücret verilse bile kabul etmeyeceğini ve sadece emanet usulüyle kambiyo kontrol edebileceğini belirtti. Avrupa'ya poliçe çekme işinde hem işi yapan bankerin yeterli sermayesi hem de itibarı olması gerekiyordu. Alléon'un kambiyo kontrolündeki varlığı onun yurtdışı finans çevrelerindeki itibarı nedeniyle önemliydi. Ancak, Baltazzi, daha düşük fiyat teklif etmişti.⁴⁴ Neticede Mart 1847-Şubat 1848 arasını kapsayan dördüncü kambiyo sözleşmesinde Alléon yer almadı.⁴⁵

Hazinenin zararına sonuçlanan bu anlaşmanın ardından, hükümet açısından Alléon'un kambiyo anlaşmasında yer alması kaçınılmaz hale gelmişti. Az öncede ifade edildiği gibi, bankerin mali sermayesi çok önemli, kredibilitesi daha da mühimdi. Ancak, Alléon, Baltazzi'yle birlikte çalışmayı ve maktu yöntemin uygulanmasını kabul etmiyordu. Bankeri ikna etmek için Sadrazam Mustafa Reşid Paşa devreye girdi ve Alléon'a emanet usulünün uygulanacağı garantisini verildi.⁴⁶ İki bankerin birlikte çalışmaları istendi. Emanet yönteminin yeni olması nedeniyle altı aylık uygulama süresi planlanmasına rağmen, bir senelik anlaşma yapıldı. İlk kambiyo sözleşmesinde olduğu gibi, Alléon ve Baltazzi, kambiyo kurunu bir sterlin 110 kuruş düzeyinde tutacaklar; buna karşılık kendilerine %0,5 komisyon ve yıllık %5 faiz verilecek; bankerlerin her birine de yıllık 1.500 lira ödenecekti. Bu anlaşma 1849 Mart ayı başında 1840'ta çıkarılan ve esham-ı kavâimi, nakid kâğıdı veya kaime de denilen evrak-ı nakdiyyenin değerini korumak amacıyla banka kurulması şartıyla birlikte yenilenmişti.⁴⁷ Sözleşmenin taraflarca imzalanmasının ardından Jacques Alléon ve Emmanuel Baltazzi, Galata'da Voyvoda Caddesi üzerinde ortak bir büroda çalışmaya başladı.⁴⁸

Avrupa'da yaşanan krizin etkileri ağırlaştıkça kambiyo masrafı da çoğalıyordu. 1849 yılı başlarında bir yandan emanet usulü sürdürülürken, diğer yandan da bankerlerin vadesi gelen poliçeleri ödemedeki sıkıntıları giderek artmaktaydı. Kambiyo kurunda istikrarın sürdürülmesi, artan masraflar nedeniyle hazine açısından da giderek zorlaşmaktaydı. Alléon ve Baltazzi, hükümete bazı öneriler sundu. Bunlar; poliçe talebinde bulunan tüccarlardan altın veya halis sikke alınması ve aksi halde poliçe çekilmemesi, diğeri ise banka kurulmasıydı. Alléon, 1849'da Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya bir mektup gönderdi ve kambiyo kontrolünden kaynaklanan zararın 125.000 lira olduğunu yazdı. Fransız bankere göre hükümet bir iskonto bankası kurmak zorundaydı, aksi halde kambiyo kurunu denetlemeye çalışmak anlamsızdı. Eğer bir banka kurulmazsa, Alléon, yeni dönemde kambiyo

⁴² BOA, 18 Mart 1847/1 Rabiulevvel 1263, İ.MSM, nr. 505.

⁴³ BOA, 28 Mart 1847/11 Rabiulevvel 1263, İ.MSM, nr. 506; 6 Nisan 1847/20 Rabiulevvel 1263, A.MKT, 75/52.

⁴⁴ BOA, 4 Nisan 1847/18 Rabiulevvel 1263, İ.MSM, nr. 507.

⁴⁵ BOA, 18 Mart 1847/2 Cemaziyelahir 1263, Cevdet, Maliye, nr. 5591.

⁴⁶ Tüm hesaplar bir komisyon tarafından denetlenecekti (BOA, 1 Şubat 1848/25 Safer 1264, İ.MSM, nr. 517; *ML. VRD. d.*, nr. 1879, s. 153). Denetim Anadolu Varidat Muhasebesi Üçüncü Mümeyyizi Tevfik ve Sayda Eyaleti Mukayyidi Salih Efendi tarafından yapılacaktı (29 Mart 1848/15 Cemaziyelahir 1264, Cevdet Maliye nr. 18860).

⁴⁷ BOA, *ML. VRD. d.*, nr. 1879, s. 8, s. 153.

⁴⁸ Behzat Üsdiken, "Bankalar Caddesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, II, 49.

kontrolünde yer almayacağını da net bir dille ifade etti.⁴⁹ Böylece, Alléon ve Emmanuel Baltazzi, hükümetin izni ve sermaye desteği ile 1849 yılında Dersaadet Bankası'nı kurdular.⁵⁰ Bankanın kuruluşunda da Alléon etkili olduğu anlaşılmaktadır.

İzmir'de banka kurulması için bir girişim yapılması nedeniyle Dersaadet Bankası, İstanbul'daki ilk banka olma özelliğini taşımaktadır. Bankanın 250.000 lira olarak belirlenen sermayesinin 100.000'ini hükümet, 150.000'ni de Alléon ve Baltazzi temin etti.⁵¹ Banka, iskonto bankası gibi çalışacaktı ve %3 iskonto ile kaime bozacaktı. İskontonun %2,5'i hazineye, %0,5'i de bankerlere aitti. Diğer bir görevi de, yabancı paralar karşısında Osmanlı lirasının değerini korumaktı.⁵² Alléon'a, kambiyo tutmaları için Baltazzi'yle birlikte banka müdürü olarak yetki verildi; hazırlanan sözleşme de önceki anlaşmayla hemen hemen benzer şartları taşıyordu.⁵³ Dersaadet Bankası âdeta sermayesiz kurulmasına rağmen, Jacques Alléon ve Baltazzi'nin şahsi itibarları sayesinde çıkardığı bonolar piyasalarda kabul görüyor, işlemleri güçlkle karşılamıyordu.⁵⁴

Kambiyo kurunu kontrol altında tutmak için Jacques Alléon, Avrupa üzerine poliçe çekme işinde Londra'da P. Hava ve Gabriel Hava, Paris'te James Rothschild, Marsilya'da Emeric, Odessa'da Raftalosich, Viyana'da Simon G. Sina ile çalışıyordu. Banka adına tüccara poliçe satıp bunu Londra ve Paris üzerine gönderen temsilciler arasında ayrıca İskenderiye'de Pastré Preres Alexandrie, İzmir'de Gustave Couturier ile Salzani ve Şürekâsı vardı.⁵⁵ Jacques Alléon ve Baltazzi, bankanın kurulmasına karar verilen 3 Mart 1849 ve 23 Mart 1850 arasında kambiyo kurunu 110 kuruşta tutmayı başardılar.⁵⁶

Jacques Alléon ve Emmanuel Baltazzi yönetimindeki Dersaadet Bankası, kambiyo kurunun kontrol altında tutulması ve hükümete verilen kısa vadeli avanslarla birlikte faaliyette bulunduğu yıllar boyunca zarar etti. Avrupa ile olan ekonomik ilişkilerde ödemeler dengesi sürekli açık verirken, kambiyo kurunu zararsız kontrol etmek mümkün olmadığı için Dersaadet Bankası kaçınılmaz olarak zararına çalışıyordu.⁵⁷ 1849-1850 döneminde banka kanalıyla kontrol edilen kambiyo kuru nedeniyle zarar 306.705 lira, 1850 yılı için 163.140, 1851'de 341.670, 1852 yılında da yaklaşık 1851 yılı kadardı.⁵⁸ Hazinesinin bankadan aldığı borçların faizi, devlet için yapılan ithalat ve kambiyoyla birlikte Dersaadet Bankası'nın toplam zararı 781.090 lirayla oldukça yüksek bir meblağa ulaşmaktaydı.⁵⁹ Bankaya çıkarılan ve Alléon ve ortağına ulaşan havaleler, Mısır vergisiyle kaimenin %3'lük

⁴⁹ İki banker banka kurulması konusunda her fırsatta hükümete başvuruyordu (BOA, 14 Mart 1849/18 Rabiülevvel 1265, İ. DH, nr. 10576 Lef 1).

⁵⁰ A. Akyıldız, *Para Pul Oldu...*, s. 61; E. Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev: Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul Aralık 1999, s. 21; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın...*, s. 229; Z. Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *TCTA*, III, 761; Ş. Akar, *a.g.t.*, s. 88-92.

⁵¹ BOA, *MAD.d.*, nr. 12324, s. 230-231.

⁵² BOA, *MAD.d.*, nr. 12324, s. 230-231.

⁵³ BOA, 14 Mart 1849/18 Rabiülahir 1265, İ. DH, nr. 10578.

⁵⁴ H. Ferid, *a.g.e.*, III, 32; H. Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, İstanbul 2005, s. 28; E. Eldem, *Osmanlı Bankası...*, s. 21.

⁵⁵ BOA, *MAD.d.*, nr. 12494.

⁵⁶ E. Eldem, *Osmanlı Bankası...*, s. 23.

⁵⁷ E. Eldem, *Osmanlı Bankası...*, s. 21-22.

⁵⁸ *ML.VRD.d.*, nr. 1879, s. 153; 12 Aralık 1851/18 Safer 1268, İ. MVL, nr. 7711.

⁵⁹ *ML.VRD.d.*, nr. 1879, s. 148-154.

iskontosundan hazinenin payına düşen miktar çıkarıldığında zarar 623.970 liraya inmekteydi.⁶⁰ Hükümet adına büyük bir zararla sonuçlanan Dersaadet Bankası, banka adına yapılmaya çalışılan bir istikrazın iptalinin ardından kapatıldı.⁶¹ Zarara ve bazı usulsüzlük iddialarına rağmen, yurtdışı bağlantıları nedeniyle hükümet bankanın hesaplarını kabul ederek Alléon ve Baltazzi'yi akladı. Hem onlara hem de kardeşlerine üçüncü rütbeden mecidiye nişanı verdi.⁶²

Hükümetle uyumlu çalışmayı tercih eden Alléon, çeşitli talepleri olumlu yanıt vermeyi tercih ediyordu. Kaimenin piyasadan çekilmesi için iane, yani halkın yardımına başvurulmasına karar verildiğinde 2.500 lira vererek, 1.500 lira katkı sağlayan ortağı Emmanuel Baltazzi'den daha cömert olduğunu kanıtlamıştı.⁶³

3. Sefaretler Bankeri ve Hazine Kreditörü Jacques Alléon

Hükümet, yurtdışındaki sefirler ve sefaretlerdeki görevlilerin maaş ve diğer harcamalarını karşılayabilmek için Jacques Alléon'la çalışmaktaydı. Daha net bir tanımlamayla hükümet açısından Jacques Alléon sefaretler sarrafiydi. Sefaretler sarraflığı, çalışmamızda göstermeye çalıştığımız gibi, Alléon'un hükümet açısından tercih edilme nedenleri olan yurtdışı bağlantıları ve Avupalı finans çevrelerindeki itibarının belki de en net ifadesidir. Zira Londra, Paris, Berlin, Prusya, Petersburg, Viyana gibi önemli merkezlerdeki sefaretlerin giderleri ve Malta'daki şehbenderin masrafları için komisyon karşılığında poliçe çekmekteydi.⁶⁴ Farklı ülkelere poliçe çekiyor olması onun yurtdışı finans bağlantılarının da oldukça geniş olduğunu kanıtlamaktadır. Poliçe sisteminin nasıl işlediği daha önce izah edilmişti. Sefaretler için gerekli parayı ulaştırmak amacıyla Alléon, poliçe çekiyor, sefaret çalışanları da yurtdışındaki ilgili bankerden poliçe bedelini tahsil ediyordu. İstanbul'da da hazine tarafından Jacques Alléon'a, harcamaları ve çektiği poliçe bedeli ödenmekteydi. Alléon'un, yurtdışında birlikte çalıştığı bankerler aracılığıyla işleyen sistemle sefaretlerin ihtiyaçları ve maaşlar poliçe yoluyla gönderilmekteydi. Paris Sefiri Fethi Paşa'nın maaşına yapılan zam,⁶⁵ Viyana Sefiri Rifat Bey'in İstanbul'a çağırılmasından sonra sefarette kalan tercüman ve bazı çalışanların 1.386 florin tutan maaşları için Jacques Alléon poliçe çekmişti.⁶⁶ Sadece sefir ve çalışanların maaş ve masrafları değil, sefarethane olarak kullanılan binaların kira bedelleri de banker tarafından poliçe yoluyla ulaştırılmaktaydı.⁶⁷ Rusya Sefiri Kâmil Paşa'nın sefaret için alınmasını istediği eşyaların bedelini Alléon poliçeyle gönderdi.⁶⁸ Paris sefaretinin tamiri ve bazı eşyaların satın alınması için ihtiyaç duyulan 33.329 frank tutarında poliçe çeken bankere bunun karşılığı sefaretler tahsisatından ödenmişti.⁶⁹

⁶⁰ *ML.VRD.d*, nr. 1879, s 148-152.

⁶¹ Bankanın hesaplarının ayrıntıları ve zararın kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. N. Manav, *a.g.t.*, s. 37-56.

⁶² 2 Kasım 1854 /11 Safer 1271, A. AMD, 52/92.

⁶³ BOA, 19 Mart 1852/27 Cemaziyelahir 1268, İ.HR, nr. 4156.

⁶⁴ Viyana maslahatgüzarı Mavroyani'ye aylık 900 Florin, Paris sefirine 5.000 Frank, Londra'da Sarım Efendi'ye 600 Sterlin, Rusya sefiri Kâmil Paşa'ya 1.500 lira (15 Mart 1839/19 Zilhicce 1254, Hat, 471/23082-D).

⁶⁵ Fethi Paşa'nın maaşı için poliçe çekilmişti; ancak, maaşına zam yapılınca bankerin aradaki fark için aynı işlemi yapması istendi (BOA, 7 Haziran 1838/14 Rabiulevvel 1254, Cevdet, Hariciye, 80/3953).

⁶⁶ BOA, 15 Aralık 1839/8 Şevval 1255, Cevdet, Hariciye nr. 118/5865.

⁶⁷ BOA, 15 Temmuz 1852/27 Ramazan 1268, A. AMKT. UM, 102/82; Paris sefreti için alınan arabanın bedeli, ve sadrazamın seyahat masrafları için banker tarafından poliçe çekildi (BOA, 28 Şubat 1862/28 Şaban 1278, HR. MKT, 145/5).

⁶⁸ BOA, 15 Mart 1839/29 Zilkade 1254, Hat, 1207/47337.

⁶⁹ BOA, 1 Mayıs 1849/8 Cemaziyelahir 1265, A. MKT, 187/28.

Önemli başkentlere daha sonra Tahran’da dâhil edilerek, sefir ve diğer çalışanların maaşlarının Alléon’un çektiği poliçelerle ödenmesine karar verildi.⁷⁰ Neredeyse bankerlik kariyeri boyunca sefaretler için poliçe çekmeyi sürdürdü. Daha önce izah edildiği gibi, Darphane-i Âmire sarrafı olarak hakkındaki bazı iddialar nedeniyle kendisi vazgeçmek istediye de hükümet sefaretler için poliçe çekme işine devam etmesine karar vermişti. Dersaadet Bankası’nın faaliyette bulunduğu yıllar boyunca sefaretler sarraflığına banka çatısı altında devam etti. Alléon’a, Dersaadet Bankası kanalıyla sefaretler için çektiği poliçelerin karşılığı olarak 76.377 lira borçlanılmıştı.⁷¹ Bankanın kapanmasından sonra da hükümet sefaretlerin sarraflığını yine Jacques Alléon’un yapmasına karar verdi.⁷² Bu durum onun hükümet nezdinde itibarını koruduğunu ve yönetici kadroyla olan ilişkisinin yakınlığını göstermektedir.

Sefaretlerden gelen posta ve İstanbul’dan gönderilenler Jacques Alléon ve Fransız postanesince posta ücreti ve komisyon karşılığı yerine ulaştırılmaktaydı.⁷³ Çeşitli sebeplerle yurtdışına gönderilen bürokratların yanında, Avrupa’da eğitim gören öğrencilerin maaş ve harcırahları da banker aracılığıyla ödenmekteydi. Mesela Viyana’ya tahsil için giden askeri öğrencilerin,⁷⁴ Paris’teki Mektebi Osmanî’de okuyanların maaş ve masrafları için poliçe çeken banker Alléon’dur.⁷⁵ Öğrenciler için gerekli ödemeyi sonraki yıllarda da sürdürdü.⁷⁶

Hükümetin ihtiyacı olan malları yurtdışından temin edip, getirtmek ve bedelini poliçe ile ödemek Alléon’un yaptığı işler arasındaydı. Alléon’un neredeyse aktif olarak bankerlik yaptığı yıllar boyunca sürdürdüğü faaliyetlerden biri de buydu. Bu mallar sözlükten, ayakkabıya, gözlüğe kadar oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktaydı. Mesela, Fransızca 250 adet sözlük, banker aracılığıyla getirtilmişti.⁷⁷ Yangın tulumbası satın alınmasına karar verildiğinde numune yine banker tarafından Viyana’dan talep edilmişti; ancak, Zaptiye müşirinin inceleyp onay vermemesi üzerine siparişten vazgeçilmişti.⁷⁸ Gözlük,⁷⁹ sahte evrak-ı nakdiyyenin önlenmesi amacıyla gerekli filigranlı kâğıdın imal ettirilip ülkeye getirtilmesi,⁸⁰ çocuklu ve çocuksuz bir çift teşrih kadın modeli, silah ve diğer malzemelerin temini Alléon tarafından yapıldı.⁸¹

Galata bankerlerinin en fazla kâr elde ettikleri alan mali sıkıntı içindeki hazineyi fonlamaktı. Fransız banker de diğer meslektaşları gibi hükümete kredi açtı. Kambiyo anlaşmalarındaki ortaklığı

⁷⁰ BOA, 24 Aralık 1869/10 Cemazeyilahir 1277, HR. MKT, 357/37.

⁷¹ BOA, 7 Şubat 1851/5 Rabiulevvel 1267, MB, 13/154.

⁷² BOA, Ocak-Şubat 1853/Kanun-i Sani 1268, Cevdet, Maliyenr. 575/23564.

⁷³ BOA, 11 Şubat 1847/24 Safer 1263, A. MKT, 66/41.

⁷⁴ BOA, 4 Mart 1840/29 Zilhicce 1255, Cevdet, Maarif nr. 68/3366.

⁷⁵ Öğrencilere yıllık ödeme dört taksitte yapılmaktaydı. Dörtte birinin peşin olarak verilmesi usüldendi. Diğer masraflarla beraber 15.000 franklık poliçe Paris’e ulaştığında karşılığı Osmanlı lirası olarak bankere ödenecekti (BOA, 7 Eylül 1862/12 Rabiulevvel 1279, A.MKT. MHM, 242/72).

⁷⁶ 2 Kasım 1857/14 Rabiulevvel 1274, BOA, HR. MKT, 218/45.

⁷⁷ BOA, 26 Mart 1838/29 Zilhicce 1253, Hat, 697/33654.

⁷⁸ Tek tulumbanın bedeli bankere hazine tarafından ödendi (BOA, 12 Eylül 1849/24 Şevval 1265, A. MKT, 224/7).

⁷⁹ BOA, 16 Ekim 1852/21 Rabiulahir 1279, A.MKT. MHM, 240/28.

⁸⁰ Kâğıt için 500.000 Frank bankere ödenecekti (BOA, 21 Aralık 1861/18 Cemaziyelahir 1279, A. MKT. MHM, 380/4). Kâğıt için Viyana’ya da sipariş verildi ve 78.000 florinin poliçesi ulaştığında bedeli hazine tarafından tekiye edildi (BOA, 3 Ocak 1862/2 Recep 1278, A. MKT. NZD, 389/76; BOA, 31 Ocak 1862/2 Recep 1278, A. MKT, MHM, 389/76).

⁸¹ Kundura imali için daha önce getirttiği malzelerin parasını talep etti (BOA, 13 Mart 1866/25 Şevval 1282, A. MKT. MHM, 350/75).

sırasında ve Dersaadet Bankası'nın müdürlüğü yaptıkları dönemde Emmanuel Baltazzi'yle birlikte hükümete borç veren Alléon, tek başına da hazinenin kısa vadeli nakit taleplerine olumlu yanıt veriyordu. Özellikle 1840'ların ortalarından itibaren hükümet cari harcamalar için bankerle istikraz anlaşmaları yapmaktaydı. Aşağıda izah edilen çeşitli kredi anlaşmalarıyla yaklaşık 15 yıllık dönemde Jacques Alléon'un Darphane-i Âmire ve sefaretler sarraflığı, kambiyo anlaşmaları yanında iç borçlanmada da tercih edilen bankerler arasında yer aldığı gösterilmeye çalışılacaktır. Ele alınan borç anlaşmaları, kredi koşullarının giderek ağırlaştığı ve zaman içinde bankerin, Galata'daki meslektaşları gibi, Avrupalı finans çevrelerinden temin ettiği uzun vadeli fonları, kısa vadeli ve faizli sözleşmelerle hükümete plase ettiğini ortaya koymayı amaçlayan örneklerdir.

Hükümet için yaptığı diğer işlemler gibi, hazinenin nakit ihtiyacı arttığında fon temini için de başvurulan bankerlendendi. 1840'ta hazine için Jacques Alléon'dan zamanında ödenmezse her beş lira için aylık %5 faizle 50.000 lira borçlanılmıştı. 1843 yılına gelindiğinde borcun bir kısmı ödenmişti, kalanı bankerin talebiyle frank cinsinden hesaplandı ve 1.219.512 franka yıllık %10 faiz tediyesi kararlaştırıldı.⁸² Bu tarihten sonra giderek daha fazla borçlanılmaya başlanmıştı. Jacques Alléon ve Emmanuel Baltazzi'den Nizamiye askerlerinin 1845 yılı Haziran ayı maaşları için 30.000 lira borç alındı.⁸³ Bu dönemdeki borçlanma genellikle faizsizdir; tek koşul zamanında ödenmesidir. Hükümetin kredi gereksinimi giderek artınca, bankerler de faiz talep etmeye başladılar. Özellikle 1848 yılında Avrupa'da başlayan ve Osmanlı Devleti'ni de etkileyen kriz, hazinenin nakit ihtiyacının artmasına dolayısıyla yeniden borçlanmasına sebep oldu. Krizin etkisiyle Alléon ve Baltazzi'den alınan krediler arasında 1848 yılı Eylül ayındaki önemlidir. Çünkü bu borçlanmadan sonra bankerlerden alınacak kredilere zamanında ödenmesinden bağımsız olarak faiz verilmesi kararlaştırıldı.⁸⁴

Dersaadet Bankası kanalıyla Avrupa'ya çekilen poliçelerin ödenme zamanı gelmiş olduğu için bankerler, hükümetten para istedi. Buna karşılık hükümet, kambiyo kurunun hızla yükselme riskinden dolayı Alléon ve banka yönetimindeki ortağından 50.000 lira borç aldı. Meclis-i Vâlâ başkanının odasına çağrılan iki bankerle, her biri adına 25.000 liralık istikraz için pazarlık yapıldı.⁸⁵ İlk üç ay faiz ödemesi yapılmayacaktı; bu sürenin bitiminde taksitler tamamlanmazsa faiz işletilecekti.⁸⁶ 1849 yılı Mart ayında ikiliden 75.000 lira daha istendi. Alléon ve Baltazzi, kişi başına 25.000 lirayı her 5 lira için aylık 2,5 kuruş faiz karşılığında vermeyi kabul ettiler.⁸⁷

Ekonomik krizin etkileri yanında Avrupa'da yaşanan 1848 ihtilallerinin Osmanlı Devleti'ne sıçraması önemli bir tehdit unsuruydu ve tehlikeye karşılık ihtiyat fonu oluşturulması kararlaştırıldı.⁸⁸ Fon için belirlenen 600.000 liranın yarısının Alléon ve Baltazzi'den istenmesine karar verildi.⁸⁹ Alléon ve Baltazzi, yeni dönem kambiyo anlaşmasının kendileriyle imzalanmasını şart koşarak parayı

⁸² BOA, 22 Kasım 1843/29 Şevval 1259, C. ML, 510/20789; İ. DH, 93/4681.

⁸³ BOA, 14 Ekim 1845/12 Şevval 1261, Cevdet, Askeri, nr. 38698.

⁸⁴ BOA, İ.MSM, nr. 533 Lef 4. Alléon ve Baltazzi'den 30.000 lira borç alındı (*MAD. d.*, nr. 12048, s. 34-35).

⁸⁵ Üç aylık bir zaman diliminde karşılık gösteriler havaleler bankerlere ulaşmazsa, evrak-ı nakdiyye faizi kadar faiz ödenmesi taahhüt edildi (BOA, 14 Eylül 1848/15 Şevval 1264, A. MKT, 148/8; BOA, 4 Ekim 1848/5 Zilkade 1264, İ. MSM, nr. 533).

⁸⁶ BOA, 6 Eylül 1848/7 Şevval 1264, İ. MSM, nr. 531 lef 5.

⁸⁷ BOA, 20 Mart 184/24 Rabiulevvel 1265, Cevdet Maliye, nr. 4413.

⁸⁸ 13 Mart 1849/18 R 1265, *Ceride-i Havâdis*, nr. 427, s. 1.

⁸⁹ BOA, 12 Mart 1849/17 Rabiulevvel 1265, İ.HR, nr. 2404; BOA, 1 Mayıs 1849/7 Cemazeyilevvel 1265, Cevdet Maliye, nr. 28412.

vereceklerini söylediler.⁹⁰ 50.000 liralık taksitler halinde altı ay içinde teslim edeceklerdi.⁹¹ 1851’de bütçe açığı ve maliyenin masrafları nedeniyle yeniden iki bankere başvuruldu ve 125.000 liralık yeni bir borç alındı.⁹² 1851 yılı ortasına gelindiğinde hükümet maaşları ödemekte sıkıntıyla karşılaşınca, Haziran aylıkları ve diğer bazı masraflar için Alléon ve Baltazzi’den 95.000 lira alındı. Borçlanma koşullarının nispeten hâlâ ılımlı olduğu dönemdi ve Alléon ve Baltazzi, yine faizsiz kredi vermeyi kabul ettiler. Geri ödemenin bir kısmı Darphane-i Âmire’nin mahzenlerinde bulunan bakır 9 kuruştan Alléon ve Baltazzi’ye satılarak karşılandı.⁹³ 15 Eylül 1852’de bu kez Hazine-i Hassa için Alléon ve Baltazzi’den 10.000 lira istikraz edildi.⁹⁴

Baltazzi ve Alléon, banka adına, hazineye 18 Mart 1851 tarihinde 75.000 liralık yeni bir borç daha verdiler. Ayrıca, bankanın borcunun ödenmesi için dış istikraz arandığı sırada, bu krediden mahsup edilmek ve Bağdat’taki ordunun maaş ödemelerinde kullanılmak üzere, 13 Temmuz 1852’de emanet pusulasıyla 75.000 liralık başka bir avansı da hükümetin kullanımına sundular. Hazine için Alléon’un kumpanyasından alınan borçlar, çeşitli bölgelerin gelirlerinden havale yoluyla ödenmişti.⁹⁵ Hazine-i Hassa için iki bankerden 15 Eylül 1852 tarihinde 10.000 lira borç alındı.⁹⁶ Kuşkusuz bankerle yapılan kredi anlaşmaları bunlarda sınırlı değildir. Daha fazla sözleşme bulunmaktadır. Ancak, 1840’tan hemen hemen 1852 yılı sonuna kadar olan borçlanma örnekleri Alléon’un, hazinenin açıklarının kapatılmasında da tercih edilen bir banker olduğunu kanıtlamaktadır. Bu yüklü miktardaki borçlanmalar, onun mali açıdan güçlü olduğunu ve önemli miktarda servet elde ettiğini göstermektedir.

Banker Alléon, Dersaadet Bankası kapandıktan sonra da maliyeye çalışmaya devam etti. Aynı şekilde sefaretler ve yurtdışındaki öğrenciler için poliçe çekmeyi ihtiyaç duyulan malları temin etmeyi de sürdürdü. Alléon’un İstanbul’daki ekonomik faaliyetleri 1860’ların ikinci yarısından itibaren sona erdi. Özellikle 1861’de Bank-ı Osmanî-i Şahane’nin kurulması, bankaların fonksiyonunu yerine getiren bankerlerin bu faaliyetlerini devam ettirmelerini sıkıntıya soktu. Hayatta kalabilmeleri, faaliyetlerini Bank-ı Osmanî-i Şahane’yle rekabet edebilecek şekilde revize etmelerine bağlıydı. Tahminimizce 71 yaşındaki Alléon, kendini emekli etmeyi tercih etti. Kumpanyasını ortaklarından Vincent Crespın’e devretti ve Paris civarında Etang-la-ville şatosunda yaşamaya başladı. 1870 yılına kadar Fransa’da kalan Alléon, aynı sene başlayan Fransa-Prusya Savaşı sırasında uzun süren kuşatmanın ardından 1871 Ocak ayında Paris’in düşmesi üzerine İstanbul’a döndü. Bir daha İstanbul’dan ayrılmadı ve 30 Ocak 1876’da vefat etti.⁹⁷

⁹⁰ İki bankerden alınacak borcun bazı bölgelerin gelirleriyle ödenmesi kararlaştırıldı. Bunlar, Bağdat, İzmir, Halep, Şam, Sayda, Adana’nın bakaya gelirleriyle, Edremit, Ayvalık ve Midilli zeytinyağı âşarıydı (BOA, 12 Mart 1849/17 Rabiulevvel 1265, İ.HR, nr. 2404; BOA, 1 Mayıs 1849/7 Cemazeyilevvel 1265, Cevdet Maliye, nr. 28412).

⁹¹ Borca karşılık yıllık %10 oranında faiz ödenecekti (BOA, İ. HR, nr. 2404)

⁹² Paranın 50.000 liralık kısmı geri ödendi, kalanı için havale çıkarıldı (BOA, 27 Ocak 1851/24 Rabiulahir 1267, Cevdet Maliye, nr. 31364).

⁹³ BOA, *MAD.d*, nr. 12048, s. 58.

⁹⁴ Paranın tamamı bankerlere geri ödendi (BOA, 26 Ocak 1859/21 Cemaziyelahir 1275, *HH. d*, nr. 446, s. 97).

⁹⁵ BOA, 30 Mayıs 1860/10 Zilkade 1276, A. A. MKT. MHM, 184/7; BOA, 11 Haziran 1860/22 Zilkade 1276, A. AMT. MHM, 184/93.

⁹⁶ BOA, 28 Aralık 1858/21 Cemazeyilahir 1275, *HH. d*, nr. 446, s. 97.

⁹⁷ O. Jamgoçyan, *a.g.e.*, s. 106.

Sonuç

Bu çalışma, Fransız banker Jacques François Antoine Alléon'un bir banker olarak Osmanlı maliyesiyle ilişkisindeki temel dinamikleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Hükümetle en uzun süreli işi Darphane-i Âmire ve devletin yurtdışındaki temsilcileri sefaretlerin sarraflığını yapmaktı. Rakiplerinin onun hakkında ortaya attığı iddialara rağmen, hükümet nezdinde itibarını kaybetmedi ve konumunu sürdürdü. Çalışmamızda gösterdiğimiz gibi, Jacques Alléon'un itibarını korumasında yurtdışındaki bankerlerle olan iş ilişkisinin önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Bakır satışı yaptığı Avusturya'nın ünlü bankeri Baron Sina'nın hükümete yazdığı dilekçenin, Alléon'un Darphane-i Âmire sarraflığını sürdürmesinde etkisi bulunduğu ifade edilebilir. Çünkü Alléon'un Darphane-i Âmire için sattığı bakırın en önemli alıcısı banker Baron Sina'ydı. Fransız sefaretinin ona sağladığı ayrıcalıklı konum ve himayenin de Alléon'un koruma çemberini genişletip sağlamlaştıran unsur olduğu iddia edilebilir. Bankerliğini yaptıklarını üst düzey yöneticilerle olan yakınlıkları Galata bankerlerinin Osmanlı maliyesiyle ilişkilerinde belirleyici rol oynamaktaydı. Mustafa Reşid Paşa'yla olan ilişkisi ve paşanın onun hakkında olumlu görüş belirtmesi, Alléon'un hükümet nezdindeki konumunu güçlendirmiştir. Bu sebeple Darphane-i Âmire ve sefaretlerin nakdi işlemlerini sürdürmesinde Mustafa Reşid Paşa'nın desteğinin de etkili olduğu belirtilebilir. Üstlendiği Darphane-i Âmire sarraflığının onun hükümetle önemli anlaşmalar yapmasına ve Osmanlı lirasının İngiliz sterlini karşısındaki stabilitesini sağlamak üzere kambiyo kontrolünde tercih edilmesine yol açtığı çalışmada ulaşılan bir başka sonuçtur. Hatta kambiyo kurunun kontrolü zorunlu hale gelince bu işi üstlenmesi için banker arayışlarında Darphane-i Âmire sarrafi olduğu için ilk başvuru isim olduğu söylenebilir. Bu sonucu destekleyen bir diğer unsur da kambiyo anlaşmalarında onun talep ettiği koşulların büyük ölçüde kabul edilmesidir. Kambiyonun kontrolü ve kâğıt para kaimenin istikrarının sağlanması zorunluluğu nedeniyle, banka kurulması için hükümeti ikna etmeyi de başarmıştır. Dersaadet Bankası'nı Baltazzi'yle kurarak hükümetin kısa vadeli kredi taleplerini karşılamış ve kambiyo kontrolünü devam ettirmiştir. Bankanın yüklü miktarda zararla kapanmasına karşılık Alléon ve Baltazzi nişanla ödüllendirilip, tüm usulsüzlük iddialarından aklanmışlardır. Bunda da yine Avrupalı finans çevreleriyle bağlantıları ve itibarının etkili olduğu ileri sürülebilir.

Sonuçta, devletle uzun süreli mali ilişkisini, yurtdışı bağlantıları ve Fransız sefaretinin koruması altında sürdüren Jacques Alléon, 19. Yüzyılda sermaye biriktirerek hızla güçlenip finans kurumlarını tesis eden Galata bankerlerinin öncü örneğidir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

I. Arşiv Kaynakları

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. Belgeler*

Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT)

Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme (A. MKT. MHM)

Sadaret Mektubî Kalemi, Umum (A. MKT. UM)

Cevdet, Askeri
Cevdet, Hariciye
Cevdet Maarif
Cevdet, Maliye
Hatt-ı Hümayun (HAT)
Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi (HR. MKT)
İrade, Dahiliye (İ. DH)
İrade, Hariciye (İ. HR)
İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM)
Hazine-i Hassa (HH)
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)
Varidat (ML. VRD)

* Belgelerin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

II. Kaynak Eser ve İncelemeler

- Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Akyıldız, Ali, “Sarrafılık”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 163-165.
- Al, Hüseyin, *Tanzimat Dönemi Bankacılık Teşebbüsleri (1840-1842)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.
- Al, Hüseyin, “Osmanlı Devleti’nde İlk Kambiyo İstikrarı Sözleşmesi”, *Toplumsal Tarih*, Temmuz 2000, ss. 4-9.
- Alléon, Christophe, “Les Alléon. Deux siècles de presence française a İstanbul”, *Oirents*, Mayıs 2008, ss. 23-25.
- Alemdar, Korkmaz, İstanbul (1875-1964), Türkiye’de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi, Ankara 1980.
- Autheman, Andre, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul Ekim 2011.
- Edhem, Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası Yayını, İstanbul 1997.
- Edhem, Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1999.
- Hasan Ferid, *Nakid ve İtibari*, C. III, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1334.

- Hulkiender, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003.
- Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Saraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Temmuz 2017.
- Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, İstanbul, 1991.
- Kazgan, Haydar, “Galata Bankerleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, III, ss. 762-764.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, İstanbul, 2005.
- Kechriotis, Vangelis, “Yunan Smyrna'sı: Cemaatlerden Tarihin Pantheon'una”, *İzmir 1830-1939 Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, Çev: Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 73-89.
- Manav, Nursel, *Devlet Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Devleti'nin İç Borçlanma Kurumlarının Evrimi 1600-1850”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, s. 27-38.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Pamuk, Şevket, *Seçme Eserler I Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 133-146.
- Şahiner, Araks, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.
- Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homerkitabevi, İstanbul, 2003.
- Toprak, Zafer, “Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, III*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 760-770.
- Üsdiken, Behzat, *Pera ve Beyoğlu'nda Bankalar... Bankerler... Sarraflar... Tefeciler... Kuyumcular...*, Kentbank, İstanbul, 2000.
- Üsdiken, Behzat, “Alléon Ailesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi C. I*, İstanbul 1993, ss. 205-206.
- Üsdiken, Behzat, “Bankalar Caddesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi C.II*, İstanbul, 1993, ss. 49-50.
- İnternet Kaynakları
<https://www.geni.com/people/Jacques-All%C3%A9on/6000000007289291786;20/01/2018;sa:20;24>
- III. Gazeteler**
Ceride-i Havâdis, nr. 427.

Kelkit'in Akdağ Köyünde Yaşanan Kaya Düşmesi Afeti (1888) ve Sonrasında Alınan Tedbirler

Rock Falls Disaster (1888) in the Akdağ Village from Kelkit and was Taken Measures after This Disaster

Osman Doğan*

Öz

Ülkemizde meydana gelen tabii afetler coğrafi bölgelere göre farklılık gösterebilmektedir. Mesela Karadeniz bölgesinde daha çok sel ve heyelan felaketi ile karşılaşmakta ve bunlar bazen can ve mal kaybına sebebiyet vermektedir. Fakat Karadeniz bölgesinde tarihte ender rastlanan tabii afetler de meydana gelmiştir. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti zamanında 1888'de Trabzon vilayetine tabi Gümüşhane sancağına bağlı Kelkit kazasının Akdağ köyünde kaya yuvarlanması veya dağ devrilmesi olarak kayıtlara geçen hadisedir.

Akdağ köyü üzerindeki kaya-dağ kütlelerinin büyük bir parçası 6 Mayıs 1888'de uçarak köyün merkezini tarumar etmiş, can ve mal kaybına sebebiyet vermiştir. O gün Akdağ köyünde 41 erkek, 55 kadın, toplam 96 kişi dağın altında kalarak hayatını kaybetmiştir.

Bu büyük tabii afetin ardından hemen arama ve kurtarma çalışmaları başlatılmış ve kaymakamlık ile mutasarrıflık afetten kurtulanlar için seferber olmuştur. Mesele devrin padişahı Sultan İkinci Abdülhamid Han'a iletilmiş ve hükümdar, kurtulan 160 nüfusun ekmek ihtiyacı için Hazine-i Hassa'dan un göndermiştir. Ayrıca afetzedelere dağıtılmak üzere padişah çiftlikleri gelirinden 500 lira ve Seraskerlik'ten de 25 çadır verilmesini emir buyurmuştur.

Dağın kalan kısmı düşme tehlikesinde bulunduğundan köylülerin zarar, ziyan ve telefata uğramamaları için de bir takım tedbirler alınmıştır. Bunun için dağ altında kalıp vefat edenlerden boşalan on üç dönümlük Kumönü arazisi kurtulanların iskânına tahsis edilmiştir.

Anahtar Kelime: Trabzon, Gümüşhane, Kelkit, Akdağ, Doğal Afet

Abstract

Natural disasters that occur in our country vary according to geographical regions. For example, in the Black Sea region, floods and landslide disasters are encountered and these sometimes cause loss of life and property. But in the Black Sea region, natural disasters, which are rare in history, have also occurred. One of them was recorded as an incident of rolled rock and mountain overthrown during Ottoman Empire in 1888 in the village of Akdağ in Kelkit township in the Sanjak of Gümüşhane.

A large part of the rock-mountain mass over the village of Akdag flew on 6 May 1888 and destroyed the center of the village and caused more than 20 families and animals. That day, in Akdag village, 41 men, 55 women, totally 96 people lost their lives under the mountain.

After this great natural disaster, search and rescue work was started immediately and the governorship and the municipality mobilized for survivors of the disaster. The matter is transmitted to Sultan Abdulhamid Han and the Sultan sends out flour for the bread needs of 160 survivors from his private treasury. (Hazine-i Hassa) In addition, he orders 500 lira to be paid from income of the sultan farm 25 tents to be given from the army (Seraskerlik).

While the remaining part of the mountain had danger of falling, the thirteen acres of Kumonu land, which were belong to the villagers died under the mountain, were allocated to the residence of the survivors for not being suffered from damage, loss and death.

Keyword: Trabzon, Gümüşhane, Kelkit, Akdağ, Naturel Disasters

* kentimunye@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0001-7966-8529

Kelkit'in Akdağ Köyünde Büyük Âfet (1888)

Dünya üzerinde meydana gelen tabii afetler coğrafi bölgelere göre farklılık göstermektedir. Üç tarafı denizlerle çevrili ve bol akarsu yataklarına sahip ülkemizde yaşanan tabii afetler de, coğrafyaya göre çeşitli şekillerde cereyan etmektedir. Mesela dört mevsim yağmur alan Karadeniz bölgesinde daha çok sel ve heyelan felaketi ile karşılaşılırken, tam olarak yerleşmemiş fay hatlarının bulunduğu bölgelerde depremler yaşanmaktadır. Bu afetler, bazen yüksek miktarda can ve mal kaybına sebebiyet vermektedir¹. Ancak, Karadeniz bölgesinde yaşanan bir hadise vardır ki, tarihte ender rastlanan tabii afetlerin en dikkate şayanlarından biri sayılabilir. Bu sıra dışı hadise, 1888'de Akdağ köyünde yaşanmıştır². O tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Trabzon vilayetine tabi Gümüşhane sancağına³ bağlı Kelkit kazasının bir köyü olan Akdağ'da meydana gelen bu felaket, Osmanlı arşiv vesikalarında detaylı bir şekilde yer almaktadır.

Kelkit kazasının Akdağ köyünün sırtını dayadığı büyük bir kaya-dağ kütlesi bulunmaktaydı. 6 Mayıs 1888'de bu dağın büyük bir parçası yerinden koparak Akdağ köyünün merkezini tarumar etmiş, evlerin üzerine düşen koca kaya parçası, çok sayıda can ve mal kaybına sebebiyet vermiştir. 20'den fazla evin tahrip olduğu ve geriye sadece 12 evin sağlam kalabildiği bu felaketin bilançosu ağır olmuştur: 41 erkek, 55 kadın, tam 96 kişi hayatını kaybetmiş, pek çok hayvan da telef olmuştur. Geriye kalan 160 köylü ise canını zor kurtarmıştır.

Akdağ köyünün neredeyse nüfusunun yarısını kaybettiği bu büyük tabii âfetin ardından hemen arama ve kurtarma çalışmaları başlatılmıştır. Ancak, kurtulabilenler ve çevre köylerden gelenlerin gayretleri, felaketin bilançosunu değiştirmemiştir. Bu arada bir haberci ile mesele, derhal köyün bağlı bulunduğu Kelkit kazası kaymakamlığına iletilmiştir.

Kelkit kaymakamlığı, bu üzücü hadiseyi haber aldığı andan itibaren hemen harekete geçmiş ve yeterli miktarda zaptiye ile tabur ağasını köye göndermiştir. Felaketzedelerin bulunduğu bölgeye ulaşan ekipler, bu elim hadiseden kurtulan ahalinin istirahat ve iaşelerini temin etmeye çalışmışlardır.

Çevre köylere yerleştirilmeleri teklif olunan Akdağ köylüleri, ekilmiş tarlaları civarından ayrılmayacaklarını bildirmişler, sadece, kendilerine bir miktar çadır verilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine yirmi beş çadırın afetzedelere gönderilmesi için Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'ne müracaat olunmuş, onlar da Seraskerliğin izni dâhilinde çadır verilebileceğini bildirmişlerdir.

¹ *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2. Baskı, İstanbul, 2002. Eliazabeth A. Zachariadou, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Çev: Saadet Öztürk-Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001. Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitap, İstanbul, 2010. Taner Aslan, "II. Meşrutiyet Döneminde Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1908-1920)", *Gümüşhane Tarihi, İl Oluşunu 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri, 25-26 Mayıs 2010*, (Edt. Bayram Nazır - Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016, s. 288-300; Selahaddin Tozlu, "Hinzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1908)", *Akademik Araştırmalar*, S. 4, s. 106-119. İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II/1, Ankara, 2005, s. 665-693.

² Osman Doğan, "122 Yıl Önce Köyün Üzerine Kaya Uçtu, 96 Kişi Öldü", *Yedikta Dergisi*, S. 22, Haziran 2010, s. 52-57.

³ Gümüşhane'nin Osmanlı devrindeki durumu hakkında geniş malumat için bkz. *Gümüşhane Tarihi, İl Oluşunu 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri, 25-26 Mayıs 2010*, (Edt. Bayram Nazır - Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016. Kemal Saylan, *Gümüşhane, İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2014. Kemal Saylan, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016. Metin Tuncel, "Gümüşhane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 14, İstanbul, 1996, s. 273-275.

Gümüşhane mutasarrıfı Faik tarafından Hazine-i Hassa Nezareti'ne⁴ çekilen telgrafta durum ayrıntılı olarak şu şekilde izah edilmiştir⁵:

“Hâdise-i ma'lûmeden haber alındığı anda mikdâr-ı kâfi zabtiye ile tabur ağası mahal-i vak'aya i'zâm ve râhâyâb olan ahalinin dahi esbâb-ı istirahat ve iâşeleri [Kelkit] kaymakamlığına ehemmiyetiyle izbâr olunmuşdu. Alınan evrak tahkikada Akdam[ğ] nam karye üzerindeki cebel inerek yirmi bâb haneleri mâl ve eşya ve derununda 41 zükûr ve 55 inas ki ceman 96 nüfusun kâmilen telef ve nâ-bedîd oldukları ve geri kalan on iki hâne efrâdıyla beraber musâbînden 160 nüfusun sâye-i ihsan-vâye-i hazret-i pâdişâhiden def'-i ihtiyâçları için icâb eden dakîk i'tâ edilmiş ve kendülerinin civar kuraya yerleştirilmesi teklîf olunmuş ise de mezru' tarlalarının civârından ayrılmayacaklarını beyân ve bir mikdar çadır verilmesi[ni] istirahat etmeleri üzerine yirmi beş adet çadırın irsâline dair Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn müşîriyet-i celîlesine telgraf keşide olunmuş ise de bu gibi mahalle çadır i'tâsına taraf-ı ser-askerîden me'zuniyet verilmemekde olduğu bildirilmiş olmakla zikr olunan çadırların muvakkaten i'tâsına cânib-i celîl-i ser-askerîden emir verilirse musabîn-i ahâlî bir kat daha lütûf ve inâyet-i cenâb-ı zillullâhiye nâil olacaklarını mazbatasında posta ile takdîm edileceği arz olunur. Fî 7 Mayıs sene [1]304 [20 Mayıs 1888] Mutasarrıf-ı Gümüşhane Faik”

Gümüşhane mutasarrıfı Faik tarafından gönderilen bu telgraf Hazine-i Hassa nazırı Agop Paşa tarafından incelendikten sonra mesele 22 Mayıs 1888 tarihli tezkire ile Sultan İkinci Abdülhamid Han'a iletilmiştir⁶:

“Gümüşhane sancağına tâbi' Kelkit kazâsında kâin Akdağ nâm karyenin üzerindeki cebelin bir kısmı geçen nisanın yirmi dördüncü günü [6 Mayıs 1888] uçarak mezkûr karyenin merkezinde bulunan yirmi hânedan ziyâdesini mevcûd nüfusu ve hayvânâtıyla mahv ve telef etmiş olduğu vâsil-ı sem'-i âlf-i cenâb-ı şehin-şâhi olarak bu bâbda taraf-ı eşref-i Hazret-i veli-ni'met-i bi-minnet-i azimîden iâne olmak ve bi'l-muhâbere bu hâdiseden musâb olanlara tevzi' olunmak üzere çiftlikât-ı hümâyûn hâsîlâtından beşyüz lira i'tâsı irâde ve fermân buyurulması üzerine evvel-emirde Trabzon vilâyetiyle Gümüşhane mutasarrıflığından telgrâfla lede'l-isti'lâm mezkûr mutasarrıflıktan cevâben alınıb leffen arz ve takdîm kılınan telgrafnâmede Akdağ nâm karye üzerindeki cebelin immesinden nâşî hâneleri ve emvâl ve eşyâsı ile beraber zükûr ve inâs cem'an doksan altı nüfusun kâmilen telef ve nâ-bedîd oldukları ve bâkî kalan on iki hânenin efrâdıyla beraber musâbînden yüz altmış nüfusun def'-i ihtiyâçları için icâb eden dakîk i'tâ edildiği ve civâr karyelere yerleştirilmesi teklîf olunmuş ise de mezru' tarlaları civârından ayrılmayacaklarını beyân ve bir mikdar çadır verilmesini istid'a etmeleri üzerine yirmi beş adet çadırın irsâli zımında Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn müşîriyet-i celîlesine mürâcaat olunmuş ise de taraf-ı sâmi-i ser-askerîden me'zuniyet olmadıkça verilemeyeceği cevâbı alındığı gösterilmiş olduğundan ber-minvâl-i ma'rûz taraf-ı eşref-i cenâb-ı şehin-şâhiden inâyet ve ihsân buyurulan mebâlîğin heman ve serian müsâbîne tevzi' olunmak üzere hangi vâsîta ile irsâli mezkûr mutasarrıflıktan telgrafla istifsâr olunduğu cihetle alınacak cevâbını müteâkib icrâ-yı icâbına müsâraat olunacağı bedîhi bulunmuş olub ancak taleb olunan çadırların heman ve serâan i'tâsı emrinde müşîriyet-i müşârunileyhâya me'zuniyet-i lâzîminin i'tâsı zımında taraf-ı sâmi-i sipehsâlâriye dahi ma'lûmât i'tâsı bâbında emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî 11 Ramazan sene [1]305 ve fî 10 Mayıs sene [1]304 [22 Mayıs 1888]. Nâzır-ı Hazîne-i Hassa, bende, Agop”

Ekleriyle birlikte Sultan İkinci Abdülhamid Han tarafından görülen tezkire gereğince, 24 Mayıs 1888'de padişahın iradesi çıkarak, sultanın özel çiftliklerinin gelirlerinden 500 liranın Akdağ köyü mağdurlarına dağıtılması ve 25 çadırın da Seraskerlik'ten verilmesini emir

⁴ Hazîne-i Hâssa için bkz.: Arzu (Tozduman) Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara, 2000. Arzu (Tozduman) Terzi, “Hazîne-i Hâssa”, *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 137-141.

⁵ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Hazine-i Hassa İrade*, (BOA. HH.İ.), 70/42, Lef 1, 20 Mayıs 1888, (8 Ramazan 1305 - R. 7 Mayıs 1304). Gümüşhane mutasarrıfı Faik tarafından Hazine-i Hassa Nezareti'ne çekilen telgraf.

⁶ BOA., HH.İ., 70/42, Lef 2, 22 Mayıs 1888, (11 Ramazan 1305 – R. 10 Mayıs 1304). Hazine-i Hassa nazırı Agop Paşa'nın tezkiresi.

buyrulmuştur. Ayrıca Sultan İkinci Abdülhamid Han, bu durumun gazeteler vasıtasıyla da duyurulmasını hususiyle belirtmiştir. Mabeyn başkâtibi Süreyya Paşa tarafından kaleme alınan padişah iradesi icabın icrası için Hazine-i Hassa Nezareti'ne gönderilmiştir⁷:

“Melfûfuyla manzûr-ı âli buyurulan işbu tezkire-i devletleri üzerine mûcibince irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhi şeref-müteallık buyurularak keyfiyetin gazetelerle i'lâm dahi emr ü fermân buyurulmuş olmağla ol-bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî 13 Ramazan sene [1]305 ve fi 12 Mayıs sene [1]304. [24 Mayıs 1888]”

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda Akdağ köyünde meydana gelen bu büyük afetin asıl mazbata ve tezkirelerine tesadüf edilememiştir. Hatta Hazine-i Hassa Nezareti fonunda yer alan Gümüşhane mutasarrıfı Faik'in telgrafı ve aynı dosyada bulunan Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın iradesi olmasaydı, Akdağ köyünde meydana gelen âfetin ne zaman olduğu, kaç kişinin vefat ettiği, devletin bu konuda neler yaptığı hakkında herhangi bir malumat sahibi olunamayacaktı⁸.

Bu elim hadisenin üzerinden bir yıl geçmesine rağmen felaketten kurtulanlar için henüz tehlike geçmiş değildi. Çünkü köylüler, ekili arazilerinin bulunduğu ama hâlâ risk altında olan bölgeyi terk etmek istemiyorlardı. Ancak dağın geri kalan kısmı yerinden ayrılarak Akdağ afetzedeleri için daha tehlikeli bir şekil almıştır. Bu yüzden mutlak surette köylülerin tekrar zarar, ziyan ve telefata uğramamaları için emniyetli bir yere nakledilmeleri gerekmektedir. Bunun için gerekli çalışmaların yapılması için Kelkit kaymakamlığına tebligat yapılmıştır.

Bu meselenin halli için hemen harekete geçilmiş ve ilk olarak, Gümüşhane sancağı yol mühendisi Agop, köyün taşınması için yeni bir yer tespit etmek üzere Akdağ'a gönderilmiştir. Mühendis Agop, yaptığı araştırmalar neticesinde dağ altında kalıp vefat edenlerden Akdağ köyü ahalisinden İsmail oğlu İsmail ve Ahmed oğlu Hasan'ın bırakmış olduğu ve Kumönü denilen yerdeki üç parçadan müteşekkil on üç dönümlük tarlanın afetzedelerin iskânına uygun olduğunu tespit etmiştir. Mühendis Agop, Kum deresi, Akdağ deresi ve Tuzla deresi ile çevrili arazi üzerine kazıklar çakarak kimin nereye, ne kadar bir sahada bina yapacağını da belirlemiştir. Kumönü arazisi, hem ev inşa etmeye hem de çiftlik binası, değirmen, ağıl, anbar, ahır, samanlık ve mandıra gibi binalar yapmaya uygundu. Evlerin haricinde kalan ve yine Akdağ, Kum ve Tuzla dereleriyle sınırlı arazi ise haritada gösterildiği gibi harman, merak ve bostanlık için Akdağ köylülerine bırakılması düşünülmüştür. Ancak yeni bir mahallenin yahut köyün kurulması padişahın iznine bağlı olduğundan, Gümüşhane yol mühendisi Agop tarafından yeni köyün kaç haneden ibaret olacağını ve inşa olunacak hanelerin yerlerini ve ölçülerini gösterir bir de harita hazırlanmıştır⁹.

⁷ BOA., HH.İ., 70/42, 24 Mayıs 1888 (H. 13 Ramazan 1305 - R. 12 Mayıs 1304). Sultan ikinci Abdülhamid Han'ın iradesi. Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın bu yardımı, cülusunun 25. sene-i devriyesi hatırasına neşredilen ve padişahın Hazine-i Hassasından yaptığı yardımların derlendiği eserde de geçmektedir. “Gümüşhane sancağında Kelkit kazasındaki fukara-yı ahaliye elli bin kuruş [500 Lira] ihsân-ı şahâne buyrulmuştur.” Bkz. *Tebrîknâme-i Millî, Cülûs-ı Meyâmin-Me'nûs-ı Hilâfet-Penâh-ı A'zamînin Yirmi Beşinci Devr-i Senevî-i Kudûsî*, Ma'lûmat, Tahir Bey Matbaası, s. 41

⁸ “Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)” isimli makalenin müellifleri bazı arşiv vesikalarına ulaşamadıklarından 6 Mayıs 1888 tarihinde gerçekleşen hadiseyi, 1889 yılı olarak ifade etmişler ve kaç kişinin öldüğü, ne kadar şahsın sağ kaldığını ise belirtmemişlerdir. Alpaslan Demir - Esat Aktaş, “Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)”, *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 24, Ankara, 2008, s. 21-54.

⁹ BOA., *İrade Dâhiliye, (İ.DH.)*, 1154/90210, Lef 3, Gümüşhane yol mühendisi Agop tarafından hazırlanan yeni kurulacak olan Akdağ köyünün plan veya harita. Haritanın çizildiği tarih: 22 Mayıs 1889 (H. 22 Ramazan 1306 - R. 10 Mayıs 1305). Haritanın aslına mutabık olarak tekrar hazırlandığı tarih: 15 Haziran 1889 (H. 16 Şevval 1306 - R. 3 Haziran 1305). Harita üzerinde şu ibareler yazıyor: “Yeni teşekkül edecek Akdağ karyesinin planıdır.”, “Kum Deresi”, “Akdağ Köy Deresi”, “Akdağ Deresi”, “Tuzla Deresi”, “Hânelerinden haric Akdağ ve Kum ve Tuzla dereleriyle mahdûd arazi-i hâliye ahâli-i merkûmenin harman ve merak ve bostanlık için terk olunmuştur.”, “İşbu plan taraf-ı âcizânemden tersîm kılınmıştır. Fî 10 Mayıs sene [1]305 [22 Mayıs 1889] Mühendis-i Tarîk-i Gümüşhane, Agob”, “Mikyâs, metro 5-10-20-40”, “Aslına mutâbıktır. Fî 3 Haziran sene [1]305 [15 Haziran 1889] Mühendis-i tarîk-i Gümüşhane, Agob”

Haritada kimin nerede oturacağını gösteren çizgilerin içine 1'den 42'ye kadar hanelerin rakamları yazılmıştır. Bu rakamların karşılık geldiği hane isimlerini gösteren bir de defter hazırlanmıştır¹⁰.

Gümüşhane Sancağı dâhilinde Kelkit kazâsına tâbi 'olub geçen sene âfetzede olan Akdağ karyesi ahalisine müceddeden hâneleri inşâ etmek üzere gösterilen mahal ile ber-mûceb-i resim beherinin hisse-i musîbeleri irâe eder bir kıt'a defterdir.		
Hisse Numarası	Hisseleri metro murabba'	Esâmi-i Hâne
1	600	Hasan oğlu Cemal
2	600	Arab oğlu Hüseyin
3	550	Şahverdi
4	450	İlyay(?) oğlu Hüseyin
5	450	Erzincanlı Canker oğlu Hasan
6	450	Muhtar Abbas oğlu Hasan
7	600	Karındaşı Süleyman
8	450	Ali oğlu Süleyman
9	150	Sarı oğlu Hasan
10	150	Karındaşı Aziz
11	300	Susam oğlu Cemal
12	300	Yetim Hüseyin oğlu Mehmed
13	300	Hasan oğlu Mehmed Çavuş
14	225	Susam oğlu Mustafa
15	225	Deli oğlu İbiş
16	195	Cemal oğlu İbiş
17	195	Burhan oğlu Ali
18	510	Cengel oğlu Ali
19	470	Değirmenci Hüseyin
20	420	Tebet Ali Hasan
21	340	Karlı Molla İbrahim
22	260	Ahmed oğlu Mehmed
23	370	Kulaksız oğlu Yusuf
24	170	Kulaksız oğlu Süleyman
25	375	Kulaksız oğlu Hasan
26	150	Horoz oğlu Süleyman
27	150	Abdi oğlu Ahmed
28	480	Zurnacı Mustafa
29	140	Sağır Ali
30	140	Penc Hasan
31	140	İbrahim oğlu Hasan
32	520	Mevali Ali
33	260	Karındaşı Hasan
34	280	Teymur oğlu Süleyman

¹⁰ BOA., İ.DH., 1154/90210, Lef 4, 15 Haziran 1889 (H. 16 Şevval 1306 - R. 3 Haziran 1305). Akdağ âfetzedeleri için inşa edilecek evlerin yerleri gösteren haritaya göre ahalinin listesini gösteren defter. Faruk Algül, *Osmanlı Vesikalarında Kelkit Kazası*, Kelkit Belediyesi, Kelkit, 2016, s. 178-179.

35	140	İbrahim oğlu Kamer ve Zeyneb
36	150	Kunduz Ali
37	150	Tercanlı Halil
38	300	Susam oğlu İbrahim
39	140	Sadık oğlu Tosun
40	140	Erdenli oğlu Hasan
41	600	Mamo Bey
42	375	Erzincanlı Dursun Ağa
	13275	Hane
	8815	Sokaklar
	22090	Yekun metre murabba‘
İşbu taksimât defteri ve ber-mûceb-i plan taraf-ı âcizânemden tanzîm olunarak beher hânenin hissesi karye-i mezkûrede kâin İsmail oğlu İsmail ve Ahmed oğlu Hasan nâm müteveffa kesânın bırakmış olduğu üç kıt'a mahlûl arazi üzerine kazıklar ile tefrik edilmiştir. Bende Mühendis-i tarik-i Gümüşhane Agob Aslına Mutabıkdır Fî 3 Haziran sene [1]305 [15 Haziran 1889] Bende Mühendis-i tarik-i Gümüşhane Agob		

Keşif haritası ve taksim cetveli tamamlandıktan sonra Kelkit kazasına tabi Akdağ köyü âfetzedelerinin Kumönü denilen mahalle nakliyle yeniden bir köy kurulması hakkında Gümüşhane sancağı tarafından Trabzon vilayetine gönderilmek üzere 27 Haziran 1889 tarihinde bir mazbata hazırlanmıştır¹¹.

“Kelkit kazâsına tâbi‘ Akdağ karyesinde vâki‘ cebelin kusur kalan mahalli de ayrılarak tehlikeli bulunduğu lede’l-keşif anlaşılmasından nâşi ahali-i meskûnenin bir gûnâ zarar ve ziyâna ve telefâta uğramalarına meydan verilmeksizin diğer me’men bir mahalle nakilleri sebk eden arz ve iş‘âra cevâben şeref-tevârüd eden telgrafnâme-i âli-i vilâyet-penâhilerinde irâde ve iş‘âr buyurulmuş olmasıyla keyfiyet kazâ-i mezbûr kaymakâmlığına tebliğ olunduğu gibi ol bâbda keşfiyât-ı muktaziye icrâ etmek üzere liva tarîk mühendisi Agob Efendi dahi mahall-i mezbûre gönderilmişdi bu kere tevârüd eden mazbatada mukaddemâ sukût eden dağ altında kalub vefat eden hâneler ashâbından mahlûl kalan arazilerinden Kumönü demekle ma’rûf 13 dönümlük bir kıt'a tarlanın ahâli-i mütebâkiye-i merkûmenin ikâme ve iskânları için lüzûm görünen hânelerin inşâsına kâfi bulunduğu orada yeniden bir karye teşkîliyle ahâlinin iskân ve îvâlarına mahsûs hâneler inşâ olmak üzere terk ve tahsîsi iş‘âr olunmuş ve arâzi-i mezbûre-i mahlûle mukaddemâ verilen emir üzerine müzâyedeye verilmiş ise de ber-vech-i ma’rûz taht-ı muhâtarada bulunan mütebâki hânelerin diğer bir me’men mahalle kaldırılması lâzımeden olub yeniden karye teşkîline elverişli diğer mahal de olmadığı cihetle mezkûr tarlada lüzûm görünen hânelerin te’sîsi ve inşâsı muktezî ve arâzi-i emîriye üzerinde bi-harebi’l-îcâb mutasarrıfı tarafından ebniye inşâ olunacak olduğu halde me’mûru ma’rifetiyle çiftlik ebniyesi ve değirmen ve ağıl ve anbar ve ahur ve samanlık ve mandıra gibi ebniye inşâ olunabilüb fakat mahallerine hasbe’l-mevki‘ arazinin şeref ve itibârına göre öşre muâdil senevî icâre-i zemîn takdîr ve tahsîs kılınacağı ve fakat eser-i binâ olmayan ham arazi üzerine sükna ittihâz olunmak üzere

¹¹ BOA., İ.DH., 1154/90210, Lef 5, 27 Haziran 1889 (H. 28 Şevval 1306 - R. 15 Haziran 1305). Gümüşhane sancağından Trabzon vilayetine mazbata.

müceddeden ebniye inşasıyla mahalle veyahud karye teşkili behemehal irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülükânenin şeref-sünûh ve sudûruna mütevakıf olub yalnız me'mûrinin izni kâfi olamayacağı bedihî bulunduğu cihetle teşkili tasavvur olunan karyenin kaç hânedan ibâret olacağı ve beher hâne için inşa olunacak ebniyenin tûlen ve arzen mikdâr-ı zirâ'larını irâe eden suretde mühendis-i mûmâileyh tarafından tanzîm ve i'tâ olunan harita ile taksîm defteri manzûr-ı âli-i vilâyet-penâhileri buyurulmak üzere leffen arz ve takdîm kılınmış olmağla meallerine nazaran icrâ-yı icâbıyla keyfiyetin emr ü iş'ârı menût-ı re'y ve irâde-i celile-i cenâb-ı vilâyet-penâhileridir. Olbabda emr ü irade-i hazret-i menlehül-emrindir. Fî 28 Şevval sene [1]306 ve fî 15 Haziran sene [1]305. [27 Haziran 1889]"

Agop'un keşif haritası ve taksim cetveli ile 104 numaralı Gümüşhane sancağının mazbatası bir dosyada birleştirilerek bağlı bulunduğu Trabzon vilayetine iletilmiştir. Trabzon vilayeti raporu Dâhiliye Nezareti'ne¹², Dâhiliye Nezareti de Sadaret'e iletilmiştir¹³. Sonunda mesele, devrin sadrazamı Kamil Paşa tarafından 14 Eylül 1889'da Sultan İkinci Abdülhamid Han'a arz edilmiştir. Kamil Paşa tezkiresinde, Gümüşhane sancağı dâhilinde Akdağ köyünde bulunan dağın bir kısmının bundan önce devrilmesiyle bazı hane halkının dağ altında kalarak vefat ettiğini, dağın geri kalan kısmının yerinden ayrılarak düşme tehlikesinde bulunduğunu, bundan dolayı da geri kalan nüfusun güvenli bir yere nakillerinin lüzumlu görüldüğünü, bu yüzden dağ altında kalıp vefat edenlerden boşalan on üç dönümlük Kumönü arazisinin kurtulan ahalinin iskânlarına tahsisiyle orada yeniden bir köy teşkilini gerektiğini ifade etmiş ve Trabzon vilayetinden gelen mazbata ile ekleri, Dâhiliye Nezareti'nin tezkiresiyle beraber sunmuştur¹⁴.

"Gümüşhane sancağı dâhilinde Akdağ karyesinde vâki' cebelin geçende bağteten sukût etmesiyle bazı hâneler ashâbı dağ altında kalarak vefât etmiş oldukları gibi cebel-i mezkûrun kusur mahalli dahi ayrulub tehlikede bulunmasına mebni nüfûs-ı mütebâkiyenin diğer bir mahalle nakli lâzımeden görüldüğünden dağ altında kalub vefât edenlerden mahlûl olan araziden Kumönü demekle ma'rûf 13 dönüm bir kıt'a tarlanın ahâli-i mütebâkiyenin iskânlarına tahsisiyle orada yeniden bir karye teşkili hakkında Trabzon vilâyetinden vârid olan mazbata ile melfûfatı icrâ-yı icâbına dâir Dâhiliye Nezâret-i celilesinin tezkiresiyle beraber arz ve takdîm kılınmağla ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i pâdîşahî şeref-müteallik buyurulur ise mantûk-ı celîli infâz edileceği beyânıyla tezkîre-i senâveri terkîm kılındı efendim. Fî 18 Muharrem sene [1]307 ve fî 2 Eylül sene [1]305, [14 Eylül 1889]. Sadrazam Kamil"

Bunun üzerine Sultan İkinci Abdülhamid Han'ın iradesi çıkmıştır. Mabeyn başkâtibi Süreyya Paşa'nın kaleme aldığı 17 Eylül 1889 tarihli iradeye göre Kumönü denilen tarlanın, ahalinin iskânına tahsis kılındığı bildirilmiştir¹⁵. Bunun üzerine Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan 22 Eylül 1889 tarihli tezkire¹⁶ ve Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine gönderilen tahrirat¹⁷ ile irade-i seniyyenin yürürlüğe konulması istenmiştir. Böylece gerekli yazışmalar tamamlandıktan sonra Gümüşhane yol mühendisi Agop'un çizdiği plan üzere yeni köyün kurulması çalışmalarına başlanmıştır¹⁸.

¹² BOA., İ.DH., 1154/90210, Lef 6, 17 Haziran 1889 (H. 20 Zilhicce 1306 - R. 5 Ağustos 1305), Trabzon vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne mazbata.

¹³ BOA., İ.DH., 1154/90210, Lef 7, 4 Eylül 1889 (H. 8 Muharrem 1307 - R. 23 Ağustos 1305), Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan tezkere. Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan tezkerenin müsveddesi için bkz., BOA., *Dahiliye Mektubi*, (DH.MKT.), 1654/42, 4 Eylül 1889 (H. 8 Muharrem 1307 - R. 23 Ağustos 1305).

¹⁴ BOA., İ.DH., 1154/90210, Lef 8, 14 Eylül 1889 (H. 18 Muharrem 1307 - R. 2 Eylül 1305), İrade-i seniyye.

¹⁵ BOA., İ.DH., 1154/90210, Lef 8, 17 Eylül 1889 (H. 21 Muharrem 1307 - R. 5 Eylül 1305), İrade-i seniyye.

¹⁶ BOA., DH.MKT., 1660/87, 22 Eylül 1889 (H. 26 Muharrem 1307 - R. 10 Eylül 1305), Sadaret'ten Dahiliye Nezareti'ne yazılan tezkere. Bu tezkerede irade-i seniyyenin suretleri de konulmuştur. "Suretleri bâlâda muharrer tezkire-i ma'rûza ve şeref-sâdır olan irâde-i seniyye mücebince Dahiliye Nezâret-i celîlesinden icrâ-yı icâbına himmet buyurulmak."

¹⁷ BOA., DH.MKT., 1662/26, 1 Ekim 1889 (H. 5 Safer 1307 - R. 18 Eylül 1305), Dahiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine yazılan tahrirat.

¹⁸ Doğan, a.g.e., s. 57.

Sonuç

Bir köyü haritadan silen ve acı bir sayfa olarak tarihe geçen bu elim hadiseyle Osmanlı Devleti ve hususiyle devrin padişahı Sultan İkinci Abdülhamid Han yakından alakadar olmuştur. Başkent İstanbul'a, her ne kadar Akdağ köyü çok uzak mesafede kalsa da, bu âfet karşısında devlet vazifelileri seferber olmuş; hatta bizzat Sultan Abdülhamid Han kendi özel bütçesinden köylülere dağıtılmak üzere gıda ve para yardımı yapmıştır. Bunun yanında köye 25 adet çadır gönderilmiş, yeni bir köy kurulması için de çalışmalar yapılmış, yeni evler ve köylülerin ortak kullanımı için çeşitli hizmet binaları inşa edilmiştir. Bütün bu faaliyetler Osmanlı Devleti'nin halkının huzur, güven ve rahatına verdiği ehemmiyeti göstermesi açısından önemlidir.

1889 tarihinde Agop'un çizdiği plan üzerine kurulan Akdağ köyü, aynı sınırlarını bugün dahi muhafaza ediyor. Köyün günümüzdeki fotoğrafları ile 129 yıl evvel çizilen haritası karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'nin altyapı ve haritacılık sahasında ne kadar ileri seviyede olduğunu yakından müşahede etme imkânı buluyoruz.

Kaynaklar

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Dahiliye Mektubi, (DH.MKT.), 1654/42; 1660/87; 1662/26.

Hazine-i Hassa İrade, (HH.İ.), 70/42.

İrade Dahiliyye, (İ.DH.), 1154/90210.

B. Araştırma Eserleri ve Makaleleri,

Algül, Faruk, *Osmanlı Vesikalarında Kelkit Kazası*, Kelkit Belediyesi, Kelkit, 2016.

Aslan, Taner, "II. Meşrutiyet Döneminde Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1908-1920), *Gümüşhane Tarihi, İl Oluşunu 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2010, (Edt. Bayram Nazır - Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016, ss. 288-300

Demir, Alpaslan – Esat Aktaş, "Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)", *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 24, 2008, ss. 21-54.

Doğan, Osman, "122 Yıl Önce Köyün Üzerine Kaya Uçtu, 96 Kişi Öldü", *Yedikıta Dergisi*, S. 22 (Haziran 2010), ss. 52-57.

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

Gümüşhane Tarihi, İl Oluşunu 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu Tarih Bildirileri, 25-26 Mayıs 2010, (Edt. Bayram Nazır - Kemal Saylan), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2016.

Saylan, Kemal, *Gümüşhane, İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2014.

Saylan, Kemal, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2016.

Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, *Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2. Baskı, İstanbul 2002.

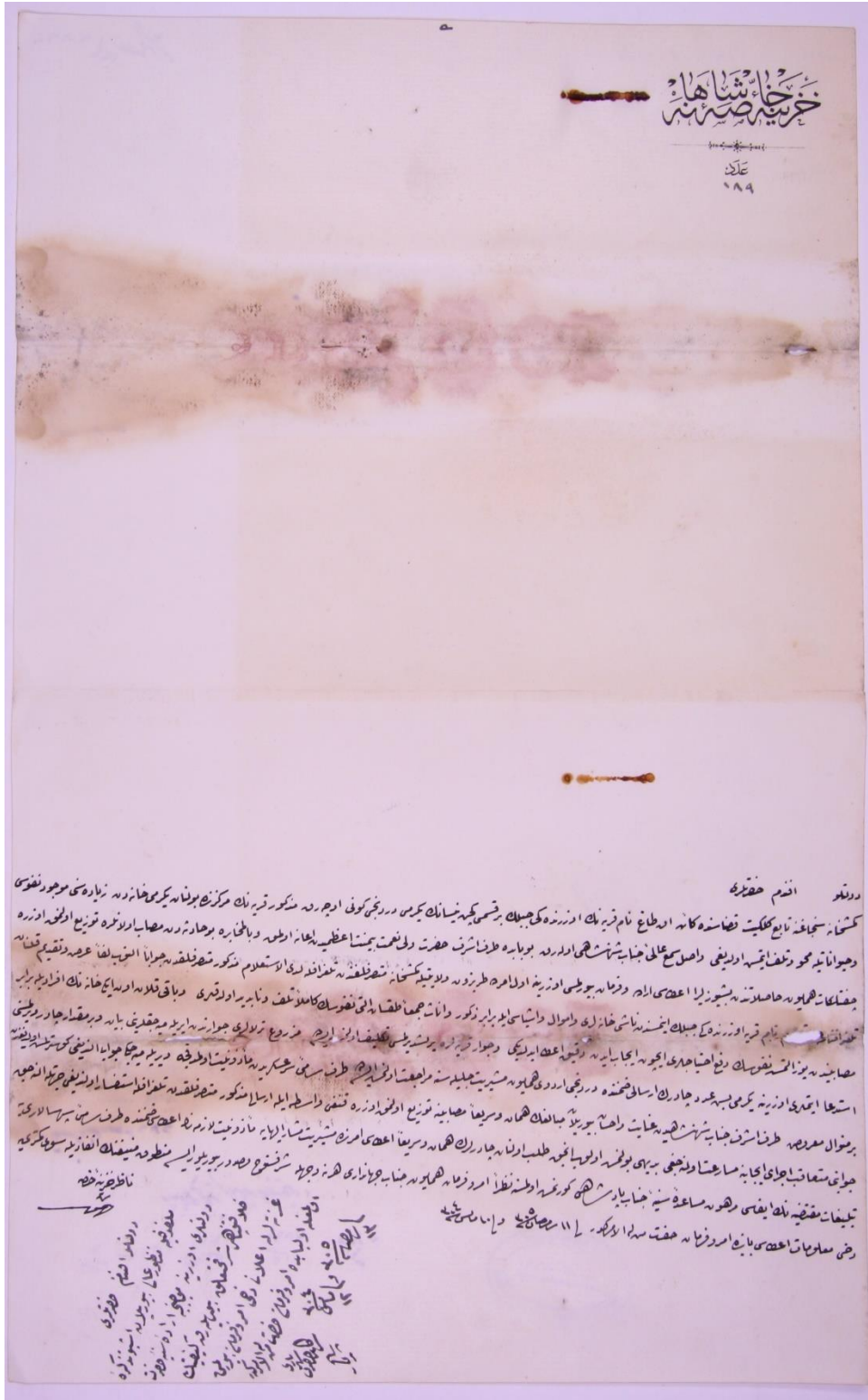
- Tebrîknâme-i Millî, Cülûs-ı Meyâmin-Me'nûs-ı Hilâfet-Penâh-ı A'zamînin Yirmi Beşinci Devr-i Senevî-i Kudsîsi*, Ma'lûmat, Tahir Bey Matbaası
- Terzi, Arzu (Tozduman), *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara, 2000.
- Terzi, Arzu (Tozduman), “Hazîne-i Hâssa”, *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, ss. 137-141.
- Tozlu, Selahaddin, “Hinzorik (Taşoluk) Köyü-Tortum Heyelanı (1908)”, *Akademik Araştırmalar*, S.4, ss. 106-119.
- Tuncel, Metin, “Gümüşhane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 273-275.
- Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabiî Afetler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II / 1, Ankara, 2005, ss. 665-693.
- Zachariadou, Eliazabeth A., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Çev: Saadet Öztürk – Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

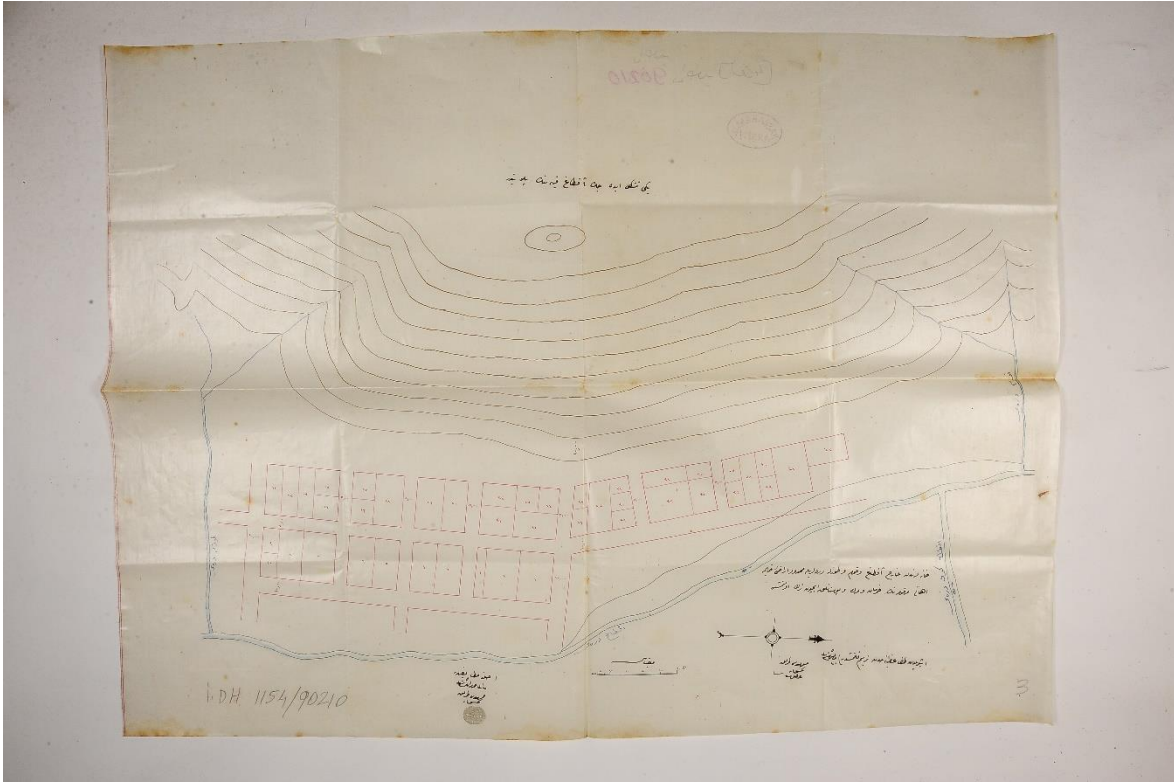
Osmanlı devrinde Trabzon vilayetine bağlı Gümüşhane kasabası (Servet-i Fünûn Mecmuası)

Gümüşhane vilayetine bağlı Kelkit kazasına tabi Akdağ köyünün günümüzdeki manzarası

Sultan İkinci Abdülhamid Han tarafından Akdağ köylülerine yapılan yardım (BOA, HH.İ, 70-42)

Âfetten sonra Akdağ köylüleri için devlet tarafından yapılan yeni köy projesi (BOA, İ.DH, 1154-90210)

Metodoloji, Kavram ve Konu Kıskaçında (Türk) Eğitim Tarihçiliği

Historiography of Turkish Education in the Grasp of Methodology, Concept and Subject

Mustafa Gündüz*

Öz

Türk eğitim tarihçiliği II. Meşrutiyet sonlarında ilk ürünlerini vermiş bir disiplindir. Satı Bey, Mahmud Cevat ve Muallim Cevdet ile başlayan süreç Osman Ergin, Aziz Berker, Hasan Ali Koçer ile devam etmiş Yahya Akyüz, Mustafa Ergün, Akşin Somel gibi yeni eğitim tarihçileri ile devam etmektedir. Bugün Türk eğitim tarihçiliği eğitimci kişi, şehir, öğretim yöntemi ve eserler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunların başında, araştırmacı yetişme süreci ve bürokrasisi gelir. Lisansüstü eğitim programların yapısı, disiplinlerarası etkileşim ve performans eksiklikleri önceliklidir. İkinci mesele, eğitim tarihi araştırmalarında kullanılan metot ve kaynaklardır. Arşiv materyalleri merkezli yürüyen çalışmalar eğitim ve diğer bilimlerle sağlıklı iribat kuramamaktadır. Kaynaklar büyük oranda merkeze (İstanbul ve Ankara) odaklanmakta ve resmî tarih ideolojisi ekseninde yazılmış birçok temel/kült eser çoğu kere sorgulanmadan kullanılmaktadır. Üçüncü mesele, arşiv kaynakları ve basılı kitap dışındaki materyallerin az kullanılmasıdır. Gazete, dergi, poster, antika, arkeolojik buluntu, mektup, anı, ödül-ceza belgeleri, müze ve ders araç-gereçleri gibi kaynakların kullanımı yaygın değildir. Röportaj, nitel araştırma, sözlü tarih gibi yöntemler de az tercih edilmektedir.

Eğitim tarihçiliğinin mevcut konular üzerinde birçok risk ve fırsattan bahsedilebilir. Birçok konu üzerinde henüz ciddi çalışmalar yoktur: Medrese eğitimi, icazet, ders programları, ulemanın yayınları, haşiye, şerhler ve medresenin modernleşme karşısındaki evrimi henüz bilinmemektedir. Tekke, zaviye ve sıbyan mektepleri üzerine araştırmalar çok azdır, Enderun halâ bir efsane durumundadır. Osmanlı'da gayrimüslim eğitimi tam anlamıyla bilinmemektedir, misyonerlik araştırmaları tek yönlü olarak sürmektedir ve Batılı kaynaklar neredeyse hiç kullanılmamaktadır. II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin pek çok eğitim meselesi henüz eğitim tarihçileri tarafından açık olarak araştırılmış değildir.

Bu makalede Türk eğitim tarihinin, metodoloji, kaynak ve konu bakımından sınırlılıkları ve fırsatları örnekler eşliğinde gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk eğitim tarihi, metot, kaynaklar, tarih yazımı

* (Prof. Dr), Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi; mstgndz@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0003-1706-9920

Abstract

The historiography of Turkish education outcomes in the late Second Constructional period. The process that started with Satı Bey, Mahmud Cevat and Muallim Cevdet has continued with Osman Ergin, Aziz Berker, Hasan Ali Koçer and continuing new historian of Turkish education. The historiography of Turkish education today has focused on the person, city and educational works. At first, there is the process of growing up researchers and bureaucracy. The structure of graduate educational program, interdisciplinary interaction and performance deficiencies takes presidencies. The second problem is methods and programs that are used in history of educational researches. Researches based on archival materials, unable to usual contact with the other educational and science branches. Large proportion of the resources focuses on the center (Ankara and Istanbul) and many classical text that were written on the axis of the official ideology, are generally used without criticized. Third thing, less using of the out of published books and archival materials. The use of some resources such as newspaper, journal, antique, archeological finds, letters, memories, discipline and reward documents, museum and course materials are not widespread. Again interview, qualitative researches and oral history is also less preferred.

The historiography of education has many risks and opportunities on the current topics. We have not serious researches on many important topics. Education of madrassa, license of the madrassa, curriculum of the madrassa Islamic scholar's works and diversities and the evolution of the madrassa in the process of the modernization is not known yet. There is a little researches on the lodges and Ottoman primary schools. Palace school is still as a legend. We don't comprehensively know non-Muslim education system in the Ottoman times. Missionary researches are continued as biased and Western resources almost never used. Educational historians do not clearly know many problems and mysteries of education in the Abdulhamid II, Second Constructional period and the early Republican period.

In this paper, the opportunities and limitations of the history of Turkish education, in term of methodology, resources and topics will be explained along with the examples.

Keywords: History of Turkish Education, method, researches, historiography

1. Avrupa’da ve Türkiye’de Eğitim Tarihçiliği

Eğitim tarihi, tarih ve eğitim biliminin kesiştiği kavşakta yer alan disiplinler arası bir çalışma sahasıdır. Temelde eğitim biliminin bir alt dalı olarak kabul edilse de aynı zamanda tarih ilminin de alt alanlarından biridir. Bunun yanında bilim dallarının öncü kişi, birikim, kurum ve uygulamalarının anlatıldığı araştırma ve dersler bir yönüyle eğitim tarihinin alt alanı olarak görülebilir (hukuk eğitimi tarihi, tıp eğitimi tarihi, sosyoloji eğitimi tarihi, fen bilgisi eğitimi tarihi vb.). İlgilendiği konular ve bilim dalı havzası hayli geniş olan eğitim tarihinin müstakil bir araştırma alanı olarak ele alınması yeni sayılır. Bilim alanlarının iyice birbirinden ayrılması ve çok farklı alt alanlara taksim edilmesinden dolayı eğitim tarihi, bütün bilim dallarının eğitim tarihlerini de kuşatan şemsiye bir alan olarak düşünülebilir.

Tarih hakkında teorik tartışmalar ve tarih yazımı üzerine geniş bir birikimden söz edilse de Türkiye için bu tür çalışmalar son zamanların çalışma alanlarından kabul edilebilir. Dolayısıyla Türkiye’de öncelikle tarih metodolojisi ve tarihyazımının yeterli ölçüde tartışıldığı ve yetkin ürünlerin verildiği söylenemez. Özellikle iki binli yıllardan sonra genel tarihyazıcılığı/historiyografi üzerine ciddi araştırmalar,¹ sempozyumlar artmıştır. Bunlar içinde eğitim tarihi yazıcılığıyla ilgili çalışmalara tesadüf edilmemektedir bugüne kadar *Türk eğitim tarihi yazıcılığına* dair çalışmaların bulunmaması, meta analize imkân tanıyacak tarihsel birikimin olmamasıyla izah edilebilir. Artık bu noktaya gelindiği söylenebilir.

1.1. Avrupa’da eğitim tarihçiliğine kısa bir bakış

Modernite ile birlikte, sosyal bilimlere metodolojik ve kavramsal bakımdan öncülük eden İngiltere, Almanya, Fransa, Amerika gibi ülkelerde eğitim tarihinin profesyonel bir araştırma alanı haline gelmesi ve yükseköğretimde ders olarak varlığı hakkında yaklaşık yüz yirmi yıllık bir geçmişten söz edilebilir.² Thomas Davidson’un 1901’de basılan ilk eğitim tarihi kitabını³ John W. Adamson’un 1919’da yayımlanan eseri⁴ takip etmiştir ve sonrasında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Avrupa’da eğitim tarihine yönelik ilk araştırmalar Antik Yunan ve Roma’ya duyulan ilgiyle başlamıştır. II. Dünya Savaşı öncesine kadar yazılan pek çok eğitim tarihi kitabının temel konusu Antik medeniyetler, Roma, Bizans, İslâm ve Ortaçağ Avrupasının eğitimcileri, filozofları, teologları ve eğitim mekânlarıdır. Bu konuda Batı dünyasında zengin bir literatürden bahsedilebilir.

Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra ülkelerin kendi kültürel eğitim zenginlikleri ve birikimleri merak edilerek bibliyografik çalışmalara başlanmıştır. William W. Brickman’ın *Guide to Research in Educational History*⁵ kitabı özellikle Amerika ve Anglo-Sakson dünyası eğitim tarihi için öncü kitaplardan biri olmuştur. Bu çalışmada Batı dünyasının II. Dünya Savaşı sonrasına kadar eğitim tarihiyle ilgili üretimini görmek mümkündür. Bu tarihten sonra ülkeler genel eğitim tarihi çalışmaları yanında, alt kurumlar, kuruluşlar ve eğitimciler üzerine biyografi monografi çalışmalarını arttırmıştır.

¹ Tarihyazıcılığı üzerine son dönemlerde bir çok sempozyum ve kongre düzenlenmekte ve bunların bildirilerine ulaşılabilmektedir. Bu konuda iki önemli esere öncelikle bakılmalıdır: *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011; *Cogito, Tarihyazıcılığı Özel Sayı*, (Ed.: Teyfur Erdoğan), Bahar, 2013, S.73.

² *History of Education Today*, United Kingdom, Unesco, 1985, s.11.

³ Thomas Davidson, *A History of Education*, Charles Scribner’s Son, New York, 1901.

⁴ John W. Adamson, *A Short History of Education*, Cambridge University Press, Cambridge, 1919.

⁵ William W. Brickman, *Guide to Research in Educational History*, New York University Press, New York, 1949.

1961'den itibaren sadece eğitim tarihiyle ilgili makaleler yayımlamak amacıyla İsviçre merkezli olarak *Paedagogica Historica* dergisi yayımlanmaya başlamıştır. 1967 Aralık'ında İngiltere Liverpool'da düzenlenen bir konferanstan sonra History of Education Society adlı dernek kurularak, eğitim tarihinin kurumsallaşması yolunda en önemli adımlardan biri atılmıştır. Adı geçen dernek bu tarihten sonra her ay bir bülten çıkarmaya başlamış ve bu yayın 1971'de yayımlanmaya başlanan *History of Education* dergisinin temeli olmuştur. Bugün itibariyle bu iki dergi alanın en saygın eğitim tarihi dergisi olup, dünyanın bütün ülkelerinin eğitim tarihleriyle ilgili çalışmaları yayımlamaktadır.

Eğitim tarihi çalışmalarında kurumsallaşma International Standing Conference for the History of Education (Uluslararası Daimi Eğitim Tarihi Konferansı, ISCHE)'in 1978'de kuruluşuyla daha da ivme kazanmış ve bu oluşum dünya eğitim tarihçiliğinde çatı organizasyon haline gelmiştir. Derneğin resmî bilimsel dergisi *History of Education Quarterly* 1961'den beri düzenli olarak yayımlanmaktadır. Özellikle uluslararası alanda işbirliğini geliştirmek amacıyla faaliyete başlayan bu örgüt her sene yüksek katılımlı Dünya Eğitim Tarihi Kongresi düzenlemektedir. Kongrenin seçkin metinleri bir başka önemli eğitim tarihi dergisi olan *Paedagogia Historica*'da yayımlanmaktadır. Benzer dergiler İtalya, İspanya ve Avustralya'da da yayımlanmaktadır. Bu durum eğitim tarihçiliğinin sosyal bilimlere yön veren dünyanın önde gelen ülkelerinden önemli bir disiplin olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

1. 2. Türkiye'de eğitim tarihçiliği

Eğitim tarihinin Avrupa'daki gelişim seyrine nazaran eş zamanlı bir sürecin Türkiye'de de başladığı söylenebilir. Ancak Batı dünyasındaki gibi zengin bir bibliyografik üretimden ve kurumsallaşmama bahsedilemez. II. Abdülhamid döneminde Mehmet Esat Bey'in *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn ve Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*⁶ başlıklı kitaplarıyla, Meşrutiyet devrinde Rıza Tahsin'in *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*⁷ adlı kurum/okul tarihi kitapları yayımlanmışsa da bunları genel eğitim tarihi kategorisine almak zordur.

Türkiye'de genel eğitim tarihiyle ilgili ilk kapsamlı araştırmalar II. Meşrutiyet döneminin ortalarında küçük çaplı yazılarla başlamıştır. Müstakil eğitim tarihi yazma çalışması, resmî görev saikiyle 1920'lerde başladığı görülmektedir. Bilimsel yöntem/kriterler ve kurumsal yapı göz önünde bulundurularak, sistematik araştırmaların yapılması 1960'ları bulmuştur.

Eğitim bilimleri, yükseköğretim düzeyinde bağımsız bir bilim dalı olarak 1936'da İstanbul Üniversitesi Pedagoji Enstitüsü'nün açılmasıyla Türkiye'ye girmiştir.⁸ Ancak eğitim tarihi, eğitim sosyolojisi ve eğitim felsefesi gibi alt alanların araştırma konusu haline gelmesi için yirmi beş yıl kadar daha beklemek gerekmiştir.

Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi'nin 1964'te açılmasından sonra pedagoji tarihinin yanında Türk eğitim tarihi fakültenin önde gelen derslerinden biri olarak öğretmen yetiştiren okullarda okutulmaya başlanmıştır. Hatta Eğitim Bilimleri Fakültesi'nin kurulma amaçları arasında, öğretim ve araştırma görevini yürütmek üzere açılan "eğitimin felsefî ve tarihî temelleri ve

⁶ Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1893, 828 s.; *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn*: Karabet Matbaası, İstanbul, 1312/1895, 394+5 s.

⁷ El- Hac Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, İstanbul, 1912, 238 s. 34; Eserin günümüz harfleriyle yayımlanmış hali için bk.: *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (Yayına hazırlayan: Aykut Kazancıgil), Çağrı Yayınları, C.1-2, İstanbul, 1991.

⁸ Refia Şemin Uğurel, "Eğitim Bilimlerinin Üniversiteye Girişi, Pedagoji Enstitüsünün Kuruluşu ve Gelişmesi", *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1973, ss.305-374.

eğitimin toplumsal temelleri”⁹ bilim alanları ilk iki sırada yer almıştır. Bu tarihlerden sonra Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Mustafa Ergün, Cahit Bilim, Necdet Sakaoğlu, Cavit Binbaşıoğlu, Hasan Cicioğlu, Osman Kafadar gibi araştırmacılar Türk eğitim tarihinin Türkiye’deki “öncüleri” olmuşlardır.

Osmanlı/Türk eğitim tarihiyle ilgili tedvin, telefât, derleme ve kısmen telif çalışmaları Cumhuriyet öncesinde başlamıştır. 17 Ocak 1915 tarihinde Telif ve Tercüme Dairesi üyelerinden Mehmet Ziyâ Bey’in dönemin Ma’ârif Nazırı Ahmed Şükrü Bey’in emriyle derlediği *Ma’ârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçesi* başlıklı uzun bir rapor¹⁰ hem bu kurumun hem de genel eğitimin ilk önemli tarihsel çalışması sayılabilir. 15 sayfalık uzun raporda, Tanzimat öncesinde başlayan modern eğitim kurumlarının (askerî okullar) tesisi tarihi başlangıç olarak esas alınmış, sonraki gelişmeler kısa paragraflar halinde anlatılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru Osmanlı/Türk eğitim tarihçiliğine yönelik makale hacminde yazılar görülmeye başlanmıştır. Bunlar arasında Muallim Cevdet’in yazısı¹¹ ikinci en kapsamlı çalışmadır. Cevdet yazısında, özellikle muallim yetiştirme sistemini ve Tanzimat dönemi yeni açılan okulları ön plana çıkarmıştır. Bundan kısa bir süre sonra yayımlanan ilk ve son *İlmiye Salnâmesi*’nde Emin Bey’in kısa bir yazısı yer almıştır.¹² Bu yazıda Osmanlı eğitim tarihi kısaca özetlenmiştir. Aynı tarihlerde Mustafa Satı Bey’in¹³ eğitim tarihiyle ilgili kısa olsa da yoğun bilgi içerikli yazısı yayımlanmıştır.

Maârifin ilk tarihçisi olarak bilinen Mahmud Cevad’ın 1922’de hususi görevle hazırladığı *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* başlıklı eseri¹⁴ Türk eğitim tarihçiliğinin başlangıcı sayıldığı gibi, alanın önemli belgelerini içermesi bakımından da tam bir klasiktir ve “öncü/paradigma kurucu” metinlerinin ilkidir. Cumhuriyet devrinin bütün eğitim tarihçileri ona atıfta bulunmuşlardır. Mahmud Cevad’ın modernist paradigmatı bu önemli eseri Osmanlı eğitim tarihini II. Mahmud’un saltanatından başlatmakta ve Münif Paşa’nın Nazırlık zamanı (1892)’ye kadar getirilmektedir. Devletin eğitim reformuna ilişkin hemen her türlü temel belgeyi tedvin etmesi yanında, ma’ârif nazırlarının kısa biyografileri, ders programları, okul binaları gibi hususlarda da geniş bilgiler vermiştir.

Osmanlı eğitim tarihiyle ilgili, kısmen araştırma, kısmen derleme ve yorum içerikli önemli çalışmalardan biri Ahmed Hikmet Müftüoğlu’nun Cumhuriyet’in ilk yılında *Mihrâb Mecmuası*’nda yayımlanan yazılarıdır.¹⁵ Her ne kadar dönemin siyasî, ideolojik ve psikolojik etkilerini ziyadesiyle barındırsa da Osmanlı eğitim tarihini “medreseler, tekkeler ve zaviyeler ve Enderun mektebi olarak

⁹ Cemal Mihçioğlu, “Eğitim Bilimleri Fakültesinin Kuruluşu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.22, S.1, 1989, s. 352.

¹⁰ İsmet Binark, “Ma’ârif Tarihimize Ait Bir Rapor”, *Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı*, S.7, 1996, ss. 477-493.

¹¹ Muallim Cevdet, “Darümuallimîn’in 70. Senesi Vesilesiyle Verilen Konferans”, *Tedrisat Mecmuası*, S.26, 10 Rebiülâhîr 1334/ 14 Şubat 1916, No:6/32, ss.175-200.

¹² Emin Bey, “Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul, 1334/1918, s. 642-651.

¹³ Satı (Satı el Husri), “Meşrutiyet’ten Sonra Ma’ârif Tarihi”, *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334, s.654-665.

¹⁴ Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922; Yazarın kapsamlı bir biyografisi ve eğitim tarihinin bu klasik eserinin günümüz harflerine aktarılmış hali için bk.: Ali Birinci, “Bir Bektaşî Babası, Dârülfünûn İngiliz Edebiyatı Müderrisi, Ma’ârifin İlk Tarihçisi”, Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (Yayına Hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

¹⁵ Ahmed Hikmet Müftüoğlu, “On Birinci Asr-ı Hicri’de Türk Menâbi-i İrfanı”, *Mihrâb*, 1340/1924, S. 19-20; S. 21-22 ve S. 23. Bu yazıların çevrim yazıları için bk.: *Osmanlı eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Hazırlayan: Mustafa Gündüz), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss. 341-375.

tasnif edip, hepsi hakkında mücmel bilgiler vermesi bakımından önemli bir yazıdır. Müftüoğlu'nun tasnif, tanım ve değerlendirmelerinin haleflerince örnek alındığı görünmektedir. Ahmed Hikmet Bey'den iki sene sonra *Lütfi Tarihi*'nin daha önce yayımlanmış ciltlerine girmeyen, eğitim tarihiyle ilgili kısımlar ilk defa yayımlanmıştır.¹⁶ Bu makalede de özellikle Tanzimat dönemi eğitim kurumları hakkında hayli kısa bilgiler verilmiş, klasik dönem tamamıyla göz ardı edilmiştir.

Genel bir eğitim tarihi olmamasına karşın, Türkiye'de modern anlamda yükseköğretimin gelişimini konul alan Mehmed Ali Aynî'nin 1927'te telif ettiği *Darülfünûn Tarihi*¹⁷ Cumhuriyet döneminin ilk eğitim tarihlerinden biri olarak görülebilir.

Nafi Atuf Kansu 1930'da yayımlanan *Türkiye Ma'ârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*¹⁸ başlıklı kısa eserine Türkiye'nin eğitim tarihini yazmanın güçlüklerini sayarak başlamıştır. Ona göre kapsamlı bir eğitim tarihi yazabilmek için görülmesi gereken bütün vesikalar görülmediği gibi, dönemlerin iktisadî ve içtimaî tarihinin araştırılmış olması gerekmektedir. Oysa Türkiye'de henüz bular yapılmadığından yetkin bir eğitim tarihi yazmak da hayli güç olacaktır. Kansu'yu özet niteliğinde de olsa bir eğitim tarihi yazmaya Fuad Köprülü ve Ali Haydar Taner teşvik etmiştir. Eser iki kısımdan oluşmaktadır ve ilk kısımda medrese dönemi anlatılmıştır. Yazarın kaynakları dönemin önde gelen eğitim ve okul tarihi kitaplarıdır. İkinci kısımda ise Tanzimat dönemi açılan yeni okullar, yönetmelikler, *Ma'ârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* ve II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarına yer verilmiştir. Aynı zamanda bu dönemdeki yenilikçi görüşleriyle öne çıkan eğitimciler, yeni pedagojik akımlar ve kitaplar da kısaca incelenmiştir.

Türk eğitim tarihinde hem icraatları hem de eserleriyle aslında siyasî, içtimaî ve iktisadî bakımdan son derece zor koşullar altında bakanlık yapmasına karşın, iz bırakan isimlerden biri kuşkusuz Hasan Âli Yücel'dir. Eğitim tarihine bizatihi kendisi katkı verdiği gibi, maarifin yetkin bir tarihinin yazılabilmesi için birçok projeyi desteklemiş, kişileri görevlendirmiştir. Ma'ârif Vekili olmadan hazırladığı anlaşılan, 1938'de yayımladığı *Türkiye'de Ortaöğretim*¹⁹ başlıklı eser Türk eğitim tarihçiliğinin başucu kaynaklarından biridir. Yer yer Osmanlı eğitim tarihine ilişkin dönemin psikolojisini fazlasıyla yansıtan değerlendirmeler yer almakla birlikte son yüz elli yılın orta öğretim kurumları, yönetmelikleri ve uygulamaları hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Yücel'in *İyi Vatandaş İyi İnsan* ve gazete yazılarının derlemesi olan *Öğretmen Öğrenci Köşesi* kitapları, idealize ettiği Türk Hümanizmi'nin yapı taşları olarak görülebileceği gibi eğitim tarihinin de önemli eserleri arasında sayılabilir.

1933'te Dâhiliye Vekâleti'nin isteğiyle İstanbul hakkında çalışmalar yapması istenen İstanbul Vilayet Mektupçusu (özel kalem) Osman Nuri Ergin, İstanbul'un ilim, eğitim ve sanat merkezlerini de araştırmaya başlamış, ancak çalışma tamamlanamamıştır. Dönemin eğitim bürokratlarından Hıfzırahman Raşit Öymen'in teşvik ve telkinleriyle 1939-1943 yılları arasında peyderpey yayımlanan *Türkiye Maarif Tarihi*²⁰ başlıklı beş ciltlik muhalled eser, eğitim tarihimizin kuşkusuz en büyük/zengin kaynağı olma hususiyetini hâlâ korumaktadır. Eser, sadece eğitim tarihi değil, düşünce, sanat, kültür, edebiyat ve Türkiye modernleşme sürecinin kişi, kurum ve olgularına ilişkin

¹⁶ Lütfi Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Ma'ârif Teşkilatı (1267-1287)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss.302-317, (*Lütfi Tarihi*'nin gayr-i matbû ciltlerinden). Bu yazının çevrim yazısı için bk.: *Osmanlı Eğitim Mirası*, ss. 376-393.

¹⁷ Mehmed Ali Aynî, *Darü'l- Fünûn Tarihi*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.

¹⁸ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1930.

¹⁹ Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1938.

²⁰ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San'at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977 (İlk basım, 1939-1943).

de hayli ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kitapta, ulaşılması güç arşivlerden derlenen belgelerin yanında bir daha asla derlenemeyecek şifahî bilgiler ve gözlemler de yer almıştır. Dönemlendirme, kavramsallaştırma ve metot bakımından kendinden sonra gelen bilim adamı eğitim tarihçilerini etkilemiş olan Osman Nuri Ergin'in eseri 1940'lı yılların siyasî ve psikolojik atmosferini de belirgin bir şekilde yansıtır.²¹ İlk ciltte Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan III. Selim'e kadar olan dönemin akla gelebilecek bütün eğitim ve ilim mekânları anlatılmıştır. İlginç şekilde bu zaman aralığı "Araplaşma ve Skolastik Tedris Devri" başlığını taşır. Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet dönemleri için de kendine özgü kavramsallaştırmalar yapan Ergin, eserinin beşinci cildini "Değişme ve Yükselme Seneleri Yahut İnkılâp Devri" başlığıyla Cumhuriyet dönemine ayırmıştır. Yer yer farklı ülke ve kültürlerle karşılaştırmalar da yapan Ergin, bazı olay, kişi ve eserler hakkında dipnotlarda zengin bilgiler de aktarmıştır. Bugün hâlâ onun eserine müracaat etmeden eğitim tarihi yazmak mümkün değildir.

Aziz Berker'in *Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)*²² başlıklı yine bir resmî görev saikiyle kaleme alınan kitabı Türk eğitim tarihinin öncü/paradigma kurucu kaynak metinlerinden biridir. Başlığından da anlaşılacağı üzere kitaba ilave ciltlerin yazılacağı planlanmış ancak bu ilaveler yapılmamıştır. İkinci olarak, kitap Türkiye'de ilköğretim alanında atılan ilk somut adım olarak 1839'da açılan memur mekteplerini başlangıç almış ve 1908'e kadar getirilmiştir. Kitabın devamının gelmemesi eğitim tarihi adına büyük bir eksikliklerdir. Berker eserinde *Tarih-i Cevdet* başta olmak üzere *Takvîm-i Vekâyi'* gibi dönemin süreli yayınlarını ve arşiv kaynaklarını kullanmıştır. Özellikle ilköğretim hakkında çıkarılan iradeler, fermanlar ve yönetmelikler kitapta özgün halleriyle verilerek arşiv ağırlıklı kaynak bir kitap meydana getirilmiştir.

Hasan Âli Yücel'in Türkiye'nin mufassal eğitim tarihinin yazılmasına hayli katkı verdiği örneklerden bir diğeri de yine onun görevlendirmesiyle kaleme alınan Nevzad Ayas'ın (sonra Ayasbeyoğlu) *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*²³ başlıklı eseridir. 1944'te yazılmaya başlanan eser, modern kamu eğitiminin ortaya çıkışı problemini tartışarak başlamıştır. Ayas'ın modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışı ve fonksiyonun gibi konuları ele alırken, dönemin sosyolojik ve felsefî realitesini dikkate alması eserini diğer bütün eğitim tarihlerinden ayırmaktadır. İlk, orta, yükseköğretim ve yabancı eğitim konularını bütün detaylarıyla ele alan kitapta Milli Eğitim Bakanlığı'nın farklı görev alanları ve birimleri hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir.

Faik Reşit Unat'ın yazımına 1962 VII. Maarif Şurası hazırlıkları sırasında yine Milli Eğitim Bakanlığı'nın talebiyle başlayıp, iki sene sonra yayımladığı *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* eseri²⁴ eğitim tarihinin en önemli kitaplarından biridir. Yazarın ömrü vefa etmediğinden kitap kısmen eksik yayımlanmış olsa da, önemli vesikalar ve yorumlar eğitim tarihçiliğine değerli bir katkı olmuştur. Yahya Akyüz'de gelişmiş halini göreceğimiz "genel eğitim tarihi kronolojisi", krokiler, portreler ve okul resimleri gibi ekleriyle eser hayli değerlidir.

Maarif Şurası'na sunduğu raporunda eğitim tarihi yazımıyla ilgili Unat'ın şu ifadeleri elli sene öncesinden bugüne uzanan bir kehanet gibidir: Eğer böyle devam ederse, "milli eğitim hayatımızın dünü hakkındaki bilgisizliğimizin hudutları her gün biraz daha genişleyecek ve bugün henüz elimizde imkânlar varken yapmadığımız işlerin, yarın yabancılar tarafından gerçekleştirildiğini veya yanlış açılardan yorumlandığını görmenin, en az, mahcubiyeti altında bulunmak icap edecektir".

²¹ Bu konuda bk.: İsmail Kara, "Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin", *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (iç.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.459-467.

²² Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim I, 1839-1908*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

²³ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara: MEB Yayınları, 1948.

²⁴ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara, 1964.

Gerçekten de o tarihlerden sonra Türk eğitim tarihi üzerine yabancı ilgisi artmış bulunmaktadır. Her ne kadar eğitim tarihinin ana metinleri Türkiye’de üretiliyor olsa da mevcut çalışmaların Türkiye’nin potansiyelini taşımadığı söylenebilir. Bu durum gelecek açısından Unat’ı haklı çıkaracak bir tehlikeye işaret etmektedir.

Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi’nin 1964’te eğitime başlamasıyla kuruluş amacı doğrultusunda eğitim tarihiyle ilgili akademik çalışmalar da başlamıştır. Ankara İlahiyat Fakültesi’nin ilk mezunlarından olan ve Eğitim Bilimleri Fakültesinin ilk öğretim üyelerinden Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)* başlıklı çalışmasıyla Türkiye’de öğretmenlik tarihi ve sorunlarına ilişkin ilk akademik çalışmayı yapan kişi olarak görünmektedir. Ancak kitap, hem kaynaklar hem de yöntem ve yazım tekniği bakımından bazı sorunlar içermektedir. Öğretmen meselesi aynı kürsüde çalışmalar yapan Yahya Akyüz tarafından daha sonra derinlemesine araştırılmıştır. Koçer’in *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*²⁵ başlıklı çalışması, başlıktan da anlaşılacağı üzere eğitimin Cumhuriyet öncesine ve modernleşme sürecine odaklanmaktadır. Osmanlı son dönemi ve erken Cumhuriyet dönemi tarihçilerinin ürettiği metinleri ve bu dönemlerin birincil kaynaklarını sorgulamadan ve biraz da gelişigüzel kullanan Koçer’in çalışması kuşkusuz eğitim tarihinin önemli kaynaklarından biridir. Koçer, 1923 sonrasını anlatan kitabının hazırlanmakta olduğunu haber vermişse de²⁶ böylesi bir kitap yayımlanmamıştır.

*Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*²⁷ başlıklı eğitim tarihine yönelik ilk önemli çalışmasını doçentlik tezi olarak hazırlayan ve 1977’de yayımlayan Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu Yahya Akyüz, bugün 30 baskıya yaklaşan ve âdeti adıyla özdeşleşen *Türk Eğitim Tarihi*²⁸ kitabını ise ilk olarak 1982’de bastırılmıştır. Akyüz’ün bu eseri akademik yazımda yaygın bir kabule ve geniş bir okuma kitlesine kavuşmuş görünmektedir. Eğitimin her hangi bir konudaki tarihsel temellerine ilişkin hemen her araştırmanın Akyüz’e referans verdiği görülebilir. Cumhuriyetçi, resmî tarih yazım paradigmasının Yahya Akyüz tarafından da büyük ölçüde benimsendiği söylenebilir. Eserde seküler, ulus-devlet değerleri, Tevhid-i Tedrisât’ın öngördüğü eğitim zihniyet ve düzeni, XIX. asır sonu pozitivist bilimselciliği ve modernist toplumsal tasavvurun savunulduğu görülebilir. İddia edildiği gibi sadece bir “ders kitabı” değil bir “fikir eseri” hüviyetini de taşıyan *Türk Eğitim Tarihi*, birincil kaynaklardan derlenen bilgilerin yanında yazarının değer dünyası doğrultusunda normatif niteliği ağır basan gözlem ve yorumlarla da zenginleştirilmiş bir “eğitim kitabı” özelliğini de taşır. Akyüz, ideal insan, ideal öğretmen ve öğrenci, çağdaş toplum ve okul tiplerini tarihsel tecrübeden derlediği örnekler düzleminde tarif etmektedir. Elbette burada Cumhuriyet’in ideal lider, insan, öğretmen ve öğrenci kategorileri ön planda yer almıştır.²⁹

²⁵ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970; *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1967.

²⁶ Hasan Ali Koçer, *Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler*, Ankara: Şafak Matbaası, 1975, arka kapak notu.

²⁷ Yahya Akyüz, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Bizim Büro Basım, Ankara, 1977.

²⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1982’ye*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

²⁹ Yahya Akyüz ve eseri hakkında kısa bir değerlendirme için bk.: Mustafa Gündüz, “Türk Eğitim Tarihinin Mümtaz Siması: Yahya Akyüz”, *Yaşayan Türk Tarihçileri*, (Editör: Ahmet Şimşek), PegemA, Ankara, 2017, ss. 411-423.

Türk eğitim tarihinin Tanzimat dönemini (1839-1876) doktora tezi olarak çalışan Cahit Yalçın Bilim arşiv ve birincil kaynak ağırlıklı kısa bir çalışma³⁰ ortaya koymuştur. Çalışma 1984'te kitap olarak yayımlanmış, dört sene sonra ise, eğitimde çağdaşlaşma tarihi 1734'te Mühendishane'nin açılışına indirilerek, elli senelik tarih daha eklenmiştir. Çalışmanın ilk versiyonu daha da geliştirilerek eğitim tarihi alanının önemli görülebilecek kitaplarından biri üretilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi eğitimini daha çok dönemin basın ürünleri üzerinden araştıran ve daha sonra aynı yöntemle Atatürk dönemini de yazan Mustafa Ergün³¹ Türk eğitim tarihinin son dönemdeki velut isimlerinden biri olmuştur. XV. asır öncesi medreseler üzerine yaptığı çalışma birincil kaynakları kullanması bakımından alana katkı vericidir. Ergün'ün modern eğitimin doğuşu ve gelişimini araştırdığı çalışması³² öncelikle "karşılaştırmalı eğitim" alanına dâhil edilse de bu eser aynı zamanda "karşılaştırmalı eğitim tarihinin" Türkiye'deki ilk örneği olarak görülebilir. Ergün, çalışmasında Fransa, Rusya, Almanya, Hindistan ve Mısır eğitim tarihlerinin üç yüz yıllık mukayesesini yapmakta ve ikinci cildi için, İngiltere ABD, Japonya, Çin Kore ve Türkiye'yi ele alacağını haber vermektedir.

Türk eğitim tarihinde, ilköğretimin gelişimi en çok çalışılan konular arasındadır. Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemleri farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Hasan Cicioğlu'nun 1982'de yayımlanan eseri³³ Aziz Berker'den sonra ilköğretimin en detaylı araştırması sayılabilir. Büyük ölçüde Cumhuriyet'in ilk elli yılına odaklanan çalışmanın bu konuda yapılan bilumum araştırmalara da referans olduğu görülmektedir.

Üniversite dışından olmakla birlikte, Osmanlı ve Cumhuriyet eğitim tarihine ilişkin referans verilme düzeyi yüksek kaynak eserlerden birinin sahibi Necdet Sakaoğlu'dur.³⁴ Sakaoğlu'nun 1991'de bir yayınevinin popüler serisine eğitim dizisi olarak hazırladığı *Osmanlı Eğitim Tarihi* ve ardından *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi* kitapları, 2003'de bol görseller eşliğinde ana teması, metodolojisi ve ideolojik duruşu değişmeden genişletilerek yayımlanmıştır. Sakaoğlu'nun bu eserleri eğitim tarihini bir bütünlük içinde ele aldığından alanın öncü kaynaklarından biri olma durumunu korumaktadır. Sakaoğlu'nun eğitim paradigmasının da modernist, bilimci, Cumhuriyetçi, ulus-devlet resmî tarih yazımının istikametinde olduğu söylenebilir.

Türk eğitim tarihine olduğu kadar, eğitimin farklı alanlarına çok sayıda eser kazandıran eğitimcilerden biri Cavit Binbaşıoğlu'dur. Binbaşıoğlu'nun *Türk Eğitim Tarihi* ve *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*³⁵ başlıklı çalışmaları makalelerinin derlemesidir. Her ne kadar bir araya getirilen yazılar bir dönemlendirme mantığı içinde toplanmış olsa da metodolojik ve kavramsal zayıflık dikkatten kaçmamaktadır. Binbaşıoğlu özellikle fikir bakımdan kendine yakın gördüğü onlarca eğitimcinin biyografisi ve eserleri hakkında başka yerde kolaylıkla bulunamayacak bilgileri

³⁰ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984; *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1988.

³¹ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1914)*, Ankara: Ocak Yayınları 1996; *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1997; *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri, (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, PegemA Yayınları, Ankara, 2014;

³² Mustafa Ergün, *Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi I*, PegemA Yayınları, Ankara, 2016.

³³ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

³⁴ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991; *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992; *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

³⁵ Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2009; *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005.

vermiştir. Özgün kaynakları kullanmadaki yetersizliği ve modernist, Cumhuriyetçi resmî tarih yazım paradigmasına aşırı bağlılığı çalışmalarında belirgin biçimde göze çarpar. Muhtemelen bu sebeplerle fazla referans alamamaktadır.

Daha çok felsefe ve Türkiye’de felsefe eğitiminin gelişmesi üzerine çalışmalar yapmış olan Osman Kafadar’ın *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*³⁶ başlıklı çalışması, eğitim tarihinin donanımlı eserlerinden biridir. Özellikle II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde modern pedagojinin Türkiye’ye intikaliyle ilgili telif tercüme eserler üzerine yaptığı bütüncül ve kritik değerlendirmeler alana özgün katkılar sunmaktadır.

Türk eğitim tarihi yazıcılığına farklı pencere açan gelişmelerden biri de II. Meşrutiyet döneminde gelişmeye başlayan Batı eğitim tarihini temel kaynak olarak alan “talim ve terbiye tarihi” yazarlığıdır. Bu türün gelişmesine dönemin eğitim bakanlığı ve telif ve tercüme dairesinin öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Fenn-i terbiye başlığı altında yapılan çalışmalarda Antik Yunan’dan başlamak üzere, Mısır, Çin, Hint, Roma, Bizans, Ortaçağ Avrupa tarihinin önde gelen filozofları, eğitimcileri, çocuk terbiye etme tecrübeleri anlatılmıştır. Çalışmalarda yer yer Osmanlı ve İslâm dünyası eğitimine ilişkin karşılaştırma denemeleri de yapılmıştır. Bu tür çalışmaların tamamında serbest bir tercüme tercih edilmiş, kaynak belirtme ya da tahlil etme gibi bu günün bilimsel duyarlıkları gösterilmemiştir. Pedagoji tarihçileri olarak sınıflanabilecek bu eğitim tarihçilerinin başında son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi eğitimcilerinden Musa Kâzım Bey gelir. Eğitimci bir bürokrat Musa Kâzım’ın³⁷ *Hukemâ-yı Cihan ve Talim Terbiye Tarihi*³⁸ adlı eseri Batılı pedagoji türünün Türkiye’de ilk örneği sayılabilir. Bu eserde Türk ve İslâm eğitim tarihi söz konusu edilmemiş, Batılı filozof ve pedagogların hayat hikâyeleri ve eğitim görüşleri bir araya getirilmiştir. Nafi Atuf Kansu,³⁹ Âdil Bey⁴⁰, Halil Fikret Kanad,⁴¹ Hıfzırrahman Raşit Öymen⁴² pedagoji tarihi yazarlarının diğer önde gelen isimleridir. Hasan Ali Koçer’in *Eğitim Tarihi I*⁴³ kitabı bu türün devamı sayılır. Son isimden öncekilerin yazdığı pedagoji tarihleri özellikle 1950’ye kadar öğretmen yetiştiren okullarda yaygın bir şekilde okutulmuştur. Dolayısıyla bu eserler geniş okuyucu kitlelerine ulaşmış ve yaygın bir etki alanına kavuşmuş görünmektedir.

Türk eğitim tarihi yazıcılığında, yukarıda haklarında kısmi bilgi verilen “öncü/paradigma kurucu” kaynaklar bütün araştırmacılarca baş ucu referans kaynakları olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kaynakların kaleme alındıkları dönemlere bakıldığında her şeyden önce ilmî ve fizikî imkânların sınırlı olduğu görülebilir. Bu kitapların çoğu biyografi, monografi, dönem çalışmaları gibi türlerin bugünkü kadar bol olmadığı zamanlarda yazılmışlardır. Daha da önemlisi bu eserlerin çoğunun resmî bir görev saikiyle kaleme alındığı gibi, dönemin siyasî, sosyolojik ve psikolojik şartlarını gözetmesi bakımından birçok önyargıyı barındırdığı ve kemikleşmiş ifadeler taşıdığı da bir gerçektir. Türk eğitim tarihinin söz konusu “öncü/paradigma kurucu” metinlerinin ortak

³⁶ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1987.

³⁷ Biyografisi için bk.: İsmail Kara, *Aramakla Bulunmaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 97-102.

³⁸ Musa Kâzım, *Hukemâ-yı Cihan ve Talim Terbiye Tarihi*, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327/(1911).

³⁹ Nafi Atuf [Kansu], *Fenn-i Terbiye Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1916; Kitap Cumhuriyet döneminde *Pedagoji Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, başlığıyla yayımlanmıştır.

⁴⁰ Âdil Bey, *Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfal*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1336/1920, 31 s.

⁴¹ Halil Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul: Maarif Vekâleti, 1930; Bu eser ilk önce 1926’da Bakü’de basılmıştır.

⁴² Hıfzırrahman Raşit Öymen, *Doğulu ve Batılı Yönü İle Eğitim Tarihi I*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1969; Öymen, kitabının önsözünde yayımlanacak olan 2. ve 3. ciltlerde Türk eğitim tarihinin ilgili konularına yer vereceğini belirtmesine karşın bildiğimiz kadarıyla vaat edilen kitaplar yayımlanmamıştır.

⁴³ Hasan Ali Koçer, *Eğitim Tarihi I (İlk Çağ)*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

özelliklerinden biri de tarihsel olay ve olgular işlenirken paralel zamanlarda, Türkiye'nin kaderiyle kesişen yakın coğrafyalardaki diğer toplum, devlet ve kültürlerin nasıl bir eğitim sistemine sahip olduğuna, ne tür eğitimsel birikim ve uygulamaya sahip olduklarına fazla değinmemeleridir.⁴⁴ Paradigma kurucu öncü eserler, merkeziyetçi ve ulus-devletçi cumhuriyet paradigmatı tarih yazımının resmî ve yarı resmî metinleri olma niteliğini fazlasıyla taşımaktadır.

Özellikle 1990'lı yıllardan sonra gerek tarihsel metotlardaki değişimler ve tarihe bakışta radikal kırılmaların meydana gelmesi gerekse çok sayıda arşivin açılması ve yeni araştırmaların üretilmiş olması bakımından, yeni yapılacak eğitim tarihi araştırmalarında, öncü/paradigma kurucu metinler olarak tanımlanan yukarıdaki eserlerin daha dikkatli ve eleştirel bir gözle okunması ve kullanılması gerekmektedir.

1.2.1. Türk eğitim tarihine ilişkin bibliyografik denemeler

Son zamanlarda eğitim tarihinin genel birikimini görmek adına iki derleme yapılmıştır. Bunlardan ilki *Türkiye'de Eğitim Bilimleri*⁴⁵ adını taşımaktadır. Bu derlemede Türkiye'de eğitim tarihi çalışmalarını konu alan makale ve çerçeve yazılar sadece Cumhuriyet dönemine odaklanmakta, Osmanlı dönemine değinilmemektedir.

Bazı eksiklerine rağmen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin *Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*⁴⁶ bu alanın önde gelen yetkin birikimlerinden biridir. Yahya Akyüz ve Mehmet İpşirli ile yapılan röportajlar eğitim tarihinin meselelerine ve fırsatlarına değinmesi bakımından önemlidir. Elbette bu derlemede de, kökeni Türk tarihinin en eski çağlarına kadar giden eğitim kurum, olgu ve eserlerinin tatminkâr düzeyde bir araya getirildiğini, ürünlerin tanıtıldığını söylemek güçtür. Bu bakımdan adı geçen derlemenin de işaret ettiği üzere eğitim tarihinin hâlâ en bakir araştırma sahalarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira pek çok konu, eğitimci, eser, kurum, tarihsel olgu ve olay kendilerine yöneltilecek tecessüskâr nazarları beklemektedir.

Yahya Akyüz'e Armağan olarak hazırlanan eser⁴⁷ tam bir eğitim tarihi derlemesidir ve konuyla ilgili çok sayıda yazıyı bira araya getirmiştir. Armağanda yaklaşık doksan sayfa otobiyografinin yanından, Yahya Akyüz'ün şahsî ve eğitim tarihçiliğine ilişkin anı ve deneme türünde 18, eğitimin tarihi ve kültürel temelleriyle ilgili de 103 makale yer almıştır. Birçoğu ilk defa burada yayımlanan makaleler eğitim tarihinin farklı konularını tartışmaktadır.

İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından gerçekleştirilen milletlerarası bir kongrenin *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim* başlıklı bildiri metinleri⁴⁸ de başka yerde kolay bulunamayacak orijinal yazılardan müteşekkil bir eğitim tarihi derlemesidir. 58

⁴⁴ Örneğin Osmanlı eğitim modernleşmesinin geçirdiği safhalar ile aşağı yukarı benzer kaderleri paylaşan Rusya, İran, Avusturya-Macaristan ve Japonya (Yunanistan, Bulgaristan, Mısır, Irak, Suriye, Cezayir, Tunus) gibi devletlerin aynı süreçte ne tür eğitim politikaları izledikleri, hangi ıslahatları hangi metotlarla yaptıkları araştırılmış bir konu değildir. Aynı durum erken Cumhuriyet dönemi eğitim inkılapları için de geçerlidir. Bu mevzularda daha çok Amerika ve İngiltere'de karşılaştırmaları araştırmalar yapılmıştır. Mustafa Ergün'ün *Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi I* başlıklı kitabı, karşılaştırmalı analizden ziyade ilgili devletlerin modern eğitim süreçlerini kronolojik tasvirinden ibarettir.

⁴⁵ Mustafa Ergün, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eğitim Tarihi", *Türkiye'de Eğitim Bilimleri: Bir Bilanço Denemesi*, (Editör: Muhsin Hesapçıoğlu, Alparslan Durmuş), Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 55-81.

⁴⁶ *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, S.8, İstanbul, 2011.

⁴⁷ Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, *Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Editör: Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı), PegemA Yayınları, Ankara, 2011.

⁴⁸ *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan, 1999*, Tebliğler, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2001.

bildirinin tam bildiri metninden çoğu Osmanlı dünyasında bilim, eğitim, kültür, sanat konularıyla ilgilidir. Uluslararası nitelik ve saygınlığa sahip *Osmanlı Araştırmaları* dergisinin “Osmanlı Eğitim ve Düşünce Dünyası” konulu iki sayılı dosyası⁴⁹ eğitimin tarihi ve kültürel temelleriyle ilgili birçok önemli makaleyi yayımlamıştır. Bu listeye, *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitimcileri, Mesleki Eğitimde İz Bırakan Eğitimciler*⁵⁰ ve tarafımızdan hazırlanan *İstanbul’un Yüz Eğitimcisi* başlıklı biyografi derleme kitapları da dâhil edilebilir. Mehmet Sarioğlu’nun makale derlemesi olan *Türk Eğitim Tarihinden Esintiler*⁵¹ kitabı ve Erdal Ceyhan’ın *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*⁵² de bibliyografik çalışmalara örnek türlerdendir.

Her ne kadar araştırma türü eser olmasa da ders kitabı niteliğinde hazırlanan bazı yayınlar da Türk eğitim tarihine katkı sayılabilir. Eğitim sosyoloğu İsmail Doğan’ın *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri*⁵³ başlıklı kitabı ve İsmail Güven⁵⁴, Salih Özkan⁵⁵, Mustafa Önder⁵⁶ ve Güray Kırpık, Uğur Ünal ve arkadaşları⁵⁷ tarafından hazırlanan *Türk Eğitim Tarihi* başlıklı kitaplar daha çok ikincil kaynaklardan derlenen bilgilerle oluşturulmuş ders kitaplarıdır.

Türk eğitim tarihi ve tarihçiliği 2018 yılı itibariyle hak ettiği vüsatın ve derinliğin çok gerisinde devam etmektedir. Buna karşın Türkiye’nin akademik dünyasında verdiği ders ve ürettiği çalışmalarla belli sayıda eğitim tarihçisinden bahsedilebilir. Bu alana öneli eserler kazandırmış bazı hocalarımızın ve genç meslektaşlarımızın eğitim tarihine ilgilerini azalttığı, araştırma ve yönlendirmelerini sosyal bilgiler, tarih eğitimi gibi alanlara kaydırıldığı görünmektedir. Durum böyle olsa da eğitim tarihine ve tarihçiliğine özgün çalışmalar katmaya devam edenlere yönelik şöyle bir liste verilebilir: Cemil Öztürk, Tayyip Duman, Ülker Akkutay, Hasan Akgündüz, Selçuk Akşin Somel, Ayşe Aksu, Arzu Meryem Nurdoğan, Filiz Meşeci, Mustafa Şahin, Bahri Ata, Niyazi Altunya, Mustafa Şanal, Faruk Öztürk, Ali Gurbetoğlu, Selçuk Uygun, Hüseyin Şimşek, Rafet Aydın, Yasemin Tümer Erdem, Betül Batır, Hayrünisa Alp, Fatih Demirel, Seyfi Kenan, vd. Listeye bu makalenin yazarı da eklenebilir.

Bütün zenginlikleri ve fırsatlarına rağmen, eğitim tarihinin öncelikle eğitim bilimi araştırmacıları, sonra da diğer sosyal bilimciler tarafından hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemek mümkündür. Buna karşın uluslararası arenada eğitim tarihinin önemi hem akademik⁵⁸ hem de popüler düzeyde gündemde tutulmaktadır. Eğitim tarihi araştırmalarındaki yetersizliğinin ve bu alana yönelik kısmî ilgisizliğin pek çok sebebi sıralanabilir. Bir sonraki bölümde bu konular üzerinde durulmuştur.

⁴⁹ *Osmanlı Araştırmaları*, I ve II, “Osmanlı Eğitim ve Düşünce Dünyası”, C. 42 ve 43, İSAM Yayınları İstanbul, 2013.

⁵⁰ *Cumhuriyet Döneminde Mesleki ve Teknik Eğitimde İz Bırakan Eğitimciler*, C.1-2, (Koordinatör: Hıfzı Doğan), Ankara: Eğitim Araştırmaları Derneği, 2012.

⁵¹ Mehmet Sarioğlu, *Türk Eğitim Tarihinden Esintiler*, Umuttepe Yayınları, Sakarya, 2012.

⁵² Erdal Ceyhan, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.

⁵³ İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler, Söylemler*, Nobel Yayın, Ankara, 2010.

⁵⁴ İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara, 2010.

⁵⁵ Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, Nobel Yayın, Ankara, 2008.

⁵⁶ Mustafa Önder, *Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2010.

⁵⁷ Güray Kırpık, Uğur Ünal vd. *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Otorite Yayınları, Ankara, 2012.

⁵⁸ *Paedagogica Historica* 1961’den, *History of Education* dergisi de 1971’den beri yılda altı sayı çıkararak yayımlanmaktadır. 1978’de kurulan *ISCHE* (Uluslararası Daimi Eğitim Tarihi Konferansı) her sene geniş katılımlı Dünya Eğitim Tarihi Kongresi düzenleyerek bu alana üst düzeyde katkı vermektedir. Benzer bir uygulamayı İspanya merkezli *Espacio, Tiempo y Educación* başlıklı eğitim tarihi dergisi başlatmış bulunmaktadır. İtalya ve Avustralya’da da benzer kurumlar bulunmakta ve çalışmalar yapılmaktadır.

2. Türkiye’de eğitim tarihi araştırmalarında temel sorunlar

Bütün araştırma alanlarının kendine özgü kavramsal dünyası, metodolojisi, çalışma zorlukları, avantajları, riskleri ve fırsatları vardır. Bilim dalları zamanın elverdiği ölçüde popülerlik düzeyleri farklılık gösterir. Bir araştırma alanının tabiatından -farklı dil becerileri gerektirmesi, soyutlama düzeyinin yüksek olması, araştırma materyallerini temin etme güçlükleri vb.- kaynaklanan zorluklar olduğu gibi, içtimaî, siyasi, ahlâkî ve ekonomik koşullar da ilave güçlükler, içinden çıkılamayacak sıkıntılar üretebilir. Bu tür engeller birçok bilim alanında ve bir araştırmanın her aşamasında görülebilir. Eğitim tarihi gibi hem yeni hem de disiplinler arası beceri gerektiren bir araştırma alanında yukarıda işaret edilen zorluklara ilave sorunlar görülebilmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

2.1. Öğretim elemanı seçme ve yetiştirme

Türkiye’de eğitim tarihi araştırmalarının ve tarih yazımının temel sorunu, eğitim bilimi kavramsallaştırması ve bunun tarihî ve sosyolojik bağlamdan kopuk olmasıdır. Daha başlangıçtan itibaren eğitim tarihi araştırmalarında ele alınan konulara ve kavramsal dünyaya bakıldığında hem dil hem yöntem ve teknikler bakımından tıpkı sosyoloji ve felsefede olduğu gibi Türkiye’de çok da karşılığı olmayan soyutlamaların ve kavramların kullanılması ciddi bir mesele olarak gelişmiştir. Nitekim eğitim bilimi araştırmalarında kullanılan kavramlar büyük ölçüde Batılı pedagoğ ve psikologların kendi toplumsal gerçekliklerini izah etmek üzere ürettiklerinden ibarettir. Eğitim fakülteleri, özelde “eğitim bilimleri bölümleri alanlarına önemli bir birikim ve köklü bir gelenek sağlayamamış, gelişmiş ülkelerde üretilen bilgilerin aktarıcısı ve uygulayıcısı olmuş, üreticisi ol(a)mamıştır.”⁵⁹

Eğitim bilimine giriş, eğitim programları, eğitim yönetimi, eğitim sosyolojisi, eğitim psikolojisi, eğitim teknolojisi gibi alanların terminolojilerinde yerli ve tarihî kavramlara rastlamak güçtür. Aynı zamanda eğitim araştırması yapan bilim insanları da tamamıyla Türkiye dışından, çoğunluğu Batılı bilim insanlarına yapılan referanslarla eser üretmektedir. Dolayısıyla söz konusu ülkelerin bilim insanlarının kendi sosyal, kültürel ve tarihî bağlamları doğrultusunda ürettikleri araştırmalar, herhangi bir sınırlamaya, rezerve ve tetkike ihtiyaç duyulmadan Türkiye’de de kullanılmaktadır. Ders kitaplarına bakıldığında bu yabancılık açık şekilde kendini gösterir.

Söz konusu durum, eğitim fakültesi mezunu kişilerin lisansüstü çalışmalarına da doğrudan yansımaktadır. En azından dört yıl boyunca kendi ruh ve toplumsal gerçeklik dünyasında somut karşılığını bulamadığı kavramları ezberleyerek eğitim alan biri, istese de lisansüstü eğitiminde tarih, edebiyat, din, felsefe eksenli metinleri anlamakta güçlük çekmektedir. Daha da önemlisi bu tür alanlara ilgi duymamakta, araştırma yapmaya da ilgi göstermemektedir.

Eğitimin tarihi ve toplumsal temelleri üzerinde lisansüstü eğitim yapmak üzere gelen öğrenciler genelde eğitim fakültesi dışından gelmektedir.⁶⁰ Bunun yanında eğitim fakültesi mezunlarının kahir ekseriyeti ciddi bir tarihî ve sosyolojik bilgi birikimi edinmeden mezun olmaktadır. Bunların her ikisi de alana katkı verici çalışmaların yapılmasına engel teşkil edici bir

⁵⁹ Sedat Yüksel, “Eğitim Bilimlerinde Paradigmatik Dönüşüm: Yeni Arayış ve Yönelimler”, *Öğretmen Eğitimi ve Eğitimcileri Dergisi*, C.1, S.1, s.47; Türkiye sosyal bilim camiasının *Avrupamerkezci kavram dünyasına* hapsoldüğünden bahsedilebilir. Bu konuda bk.: Tahsin Görgün, “Sosyal Bilimlerde Kavram İstilah Geliştiriminin Temeline ve Usulüne Dair Bazı Meseleler”, *Kavram Geliştirme, Sosyal Bilimlerde Yeni Kavramlar*, (Editör: Kübra Bilgin Tiryaki, Lütfi Sunar), İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 3-18.

⁶⁰ Yüksel, *age*, s.49; Son zamanlarda yabancı dil puanı ve ALES sınavı eşitsizliği yüzünden eğitim bilimleri bölümü lisansüstü öğrencileri büyük ölçüde İngilizce öğretmenliği mezunlarıyla dolup taşmaktadır.

sınırlamadır. Bu fakülteden mezun olanların tarih bilgi düzeyleri ancak ilköğretimin kaba tarih bilgilerini anlatacak kadar ya da daha düşük seviyededir. Keza burada sosyolojinin en temel kavramları ve öncü kişileri de çoğu kere öğretil(e)memektedir. Bir eğitim fakültesi mezununun, edebiyat tarihi, sosyoloji, din, felsefe vb. alanlarda bir lise mezunundan ileri düzeyde birikimi olmadığından, lisansüstü eğitimde bu alanlardan birini tercih etmeye cesareti olamamaktadır.

Bu duruma bir de bürokratik zorluklar ilave edilmektedir. Üniversitelerin farklı bölümlerine lisansüstü eğitim düzeyinde öğrenci kabul edilirken genelde sadece o bölümden mezun olanlar ya da ona en yakın bölümler tercih edilmektedir. Diğer bölümlerden gelenler farklı sebeplerle elenmektedir. Örneğin edebiyat fakültesi tarih bölümünden mezun olan bir öğrenci, eğitim fakültesinde eğitim yönetimi ve eğitim programları gibi bilim alanlarına başvuramamakta ya da başvurursa da şansı çok az olmaktadır. Bu sınırlama, büyük ölçüde eğitim fakültesi dışındaki bütün fakülteleri içerdiğinden, eğitim tarihi çalışmak isteyenlerin yine eğitim fakültesinden mezun olması şart koşulmuş olmaktadır. Yukarıda değinilen zaafan dolayı da eğitim tarihi ve sosyolojisi araştırmalarına talep gelmemektedir. Bu kısıtlama eğitim fakültesi mezunlarının eğitim tarihi araştırması yapamamasına sebep olmaktadır.⁶¹

Eğitim tarihi yazıcılığının Türkiye pratiğine bakıldığında, orijinal, değerli ve verimli çalışmalar genelde *tarih, edebiyat, siyaset bilimi ve ilahiyat* alanlarından mezun araştırmacılar tarafından yapılmaktadır. Türkiye'nin öncü eğitim tarihçilerinin lisans ve lisansüstü eğitim alanlarına bakıldığında (örneğin: Osman Nuri Ergin, Nevzad Ayas, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Selçuk Akşin Somel vb.) da bu durum açıkça görülür. Burada hem bir mensubiyet ve aidiyet hem de araştırmaların karşılık bulma, değerlendirilme, tanıtılma, okutulma ve geliştirilme meselesi ortaya çıkmaktadır. Bir ilahiyat ya da siyaset bilimcisi doktora tezinde eğitim tarihinin konusunu din ve politika ile ilişkilendirerek çalışabilmektedir. Doktora sonrası çalışmalarında ise büyük oranda kendi bilim alanının güncel, geleneksel meselelerine yönelmekte ve araştırmalarını eğitimle ilgili meseleleri ikinci plana atarak yapmaktadır.

Burada işaret edilmesi gereken iki mesele ortaya çıkmaktadır: Birincisi eğitim fakültesi ya da pedagoji alt yapısı olmayan bir araştırmacının, çalışmasında eğitimin tarihî, kültürel temellerine, temel kavramlarına ve tekniklerine yabancılikten dolayı basit zaaf ve yanlışlar yapılabilme ihtimalidir. İkinci olarak ise, çalışılan lisansüstü tezlerin eğitim fakültesi camiasında tanınması, değerlendirilmesi, kullanılması/atfı alması ihtimali düşüktür. Bu durum bir yönüyle kadük bir araştırmacının doğmasına neden olmaktadır.

2.2. Nicel ve deneysel araştırma yöntem ve tekniklerine boğulmuşluk

Eğitim biliminin farklı alanlarındaki araştırmalarda kullanılan yöntem ve tekniklerine bakıldığında kahir ekseriyetinin standart ölçme araçları kullanılarak yapıldığı görülür. Bu tekniğin güvenilirlik ve geçerliliği de giderek tartışılmalı hale gelmiştir. Yeterli teorik zemin olmadığından elde edilen bulgular yorumlanamamakta ve ham olarak kalmaktadır. Böylece ortaya çıkan ürünler, araştırmacının “saymaca oynadığı” intibasını uyandırmaktadır. Buna ilave olarak son zamanlarda birebir görüşme ve karşılaştırmalı kontrol grupları olan deneysel araştırmalar da artmaya başlamıştır. Bu tür araştırmalar yapılırken, yetkin bir dönem ve literatür bilgisine ve hepsinden

⁶¹ YÖK, Eğitim Fakültelerinin bilim alanlarına ilişkin 2017’de yaptığı düzenlemeyle Eğitim Bilimleri Bölümünün altına, “Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri” başlıklı bir bilim dalının açılmasını kabul etti. Teorik olarak yeterli öğretim elemanı olan fakülteler bu bilim dalını aktif hale getirerek burada lisansüstü eğitim çalışmasına başlayabilecektir. Ancak, Ankara ve Gazi Üniversiteleri hariç -bu üniversitelerde zaten daha önceden de Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri adlı bir bilim dalı vardı- hiçbir üniversitede söz konusu bilim dalı aktif hale getirilememiştir, yakın zamanda da getirilmesi zor görünmektedir. Zira bu alanlarda lisansüstü eğitim almış öğretim elemanı eğitim fakültelerinde çok yetersizdir.

önemlisi de teoriye sahip olmak gerekir. Eğitim bilimi araştırmalarında bu iki gereğin farkında olan genç araştırmacı hayli sınırlıdır. Dolayısıyla yapılan araştırmaların literatür temeli olmadığı gibi, herhangi bir teorik zemini de olmamaktadır. Bu durum açıklanması güç pek çok soruna yol açmaktadır.

Bugüne kadar yapılan eğitim tarihi araştırmalarına bakıldığında, temel araştırma metodunun kaynak tarama, doküman analizi ve belge değerlendirme olduğu görülür. Eğitim tarihi araştırması tabii olarak literatür taraması ve arşiv kaynakları ağırlıklı olmak durumundadır. Nitekim Mahmud Cevat'tan, Osman Nuri Ergin'e, Nevzad Ayas'tan Faik Reşit Unat'a varıncaya kadar Cumhuriyet dönemi önde gelen eğitim tarihçilerinin çoğu arşiv ağırlıklı literatür tarama ve değerlendirme yolunu tercih etmişlerdir. Elbette bu eğitim tarihi araştırmaları için değerlidir ve alanın temel birikim ve bilgilerini ortaya koymasından verimli olmuştur. Bugün sayıları hızla artan farklı türden incelemeler dikkate alınmadan eğitim tarihi yazmak hayli eksik kalabilir.

1990'lardan sonra eğitim fakültesi dışındaki alanlarda eğitim tarihi araştırmalarının arttığı gözlenmektedir. Bu araştırmaların çoğunun merkezî arşivler ya da sadece kitap, dergi ve gazete taramasına dayandığı görülmektedir. Arşiv vesikalarının dışında da önemli veriler sunabilecek kaynaklar söz konusudur. Örneğin ilanlar, arkeolojik kazı sonuçları, mektuplar, anılar ve hatıralar, şiir, hikâye ve roman gibi edebî metinler, ödül-ceza belgeleri, müzeler ve ders araç-gereçleri, okul mimarisi, röportaj, sinema ve reklam filmleri, sesli ve görüntülü kaynaklar, kartpostallar öncelikle sayılabilecek materyallerdir. Son zamanlarda artan dîvan neşirleri de Osmanlı eğitim ve değerler dünyasına ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

Her ne kadar eğitim tarihinin yeni bir metodu olarak bilinse de, değerli ve zamanında yapıldığı takdirde bir daha ele geçirilemez bilgilerin elde edilebileceği "*sözlü tarihin*"⁶² de Türkiye'de nadir kullanılan yöntem olduğu söylenebilir. Bu yöntem ve tekniklerden elde edilecek veriler sayesinde resmî kaynaklarda ulaşılamayacak detaylara inmek mümkün olduğu gibi teori ve bürokrasinin nasıl pratiğe dönüştüğü de görülebilir.

Türkiye'nin akademik hayatında "kütüphane ve ikincil kaynaklara ulaşım muazzam bir şekilde kolaylaşmasına rağmen başta alet ilimlerindeki (dil, gramer, istatistik, diploması, araştırma yöntem ve teknikleri vb.) eksiklik ve *yönteme* yeterince önem verilmemesi yüzünden niteliksel gelişme" gözlemlenememektedir.⁶³ Bu sebeple eğitim tarihi araştırmalarında hem alet ilimlerine hem de yönteme daha ziyade önem verilmesi gereği görülmektedir.

2.3. Kurum, monografi ve biyografi yazımında kaynaklara erişim

Diğer beşerî alanlarda olduğu gibi, eğitim tarihi alanının önemli meselelerinden biri de birincil kaynaklara ulaşmaktır. Türkiye'de kurumların arşiv meselesini ciddiye almamak gibi son derece ciddi bir zaafı vardır. Eğitim tarihinin kurumsal mekânları büyük ölçüde okullardır. Osmanlı döneminde ise, medreseler, tekkeler ve zaviyeler, kütüphaneler, kahvehaneler, âlim ve ariflerin evleri gibi mekânlar temel eğitim ortamları olmuştur. Okulların farklı nedenlerle düzenli arşivlerinin olmaması, olanlarının da kullanıma kapalı oluşu sağlıklı eğitim ve okul tarihi yazımını

⁶² Bu konunun metodolojisine ilişkin öncü bir çalışma olarak bk.: Paul Thompson, *Geçmişin Sesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999; Oktay Gökdemir, "Tarih yazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011, s.199-223; Bu metot ile alana orijinal katkı veren bir çalışma için bk.: Selçuk Uygun, *Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Bir Sözlü Tarih Araştırması*, Basılmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2003.

⁶³ A. Teyfur Erdoğan, "Tarih Araştırmalarında Yeni Eğimler", *Sosyal Bilimlerde Yeni Eğimler*, (Editör: Lütfi Sunar), Ankara: Nobel Yayınları, 2015, s. 93.

güçleştirmektedir. Bunun yanında bir de idarecilerin keyfî tasarrufları çalışmayı daha da zorlaştırmaktadır.

Türk okullarına göre azınlık ve yabancı okulların daha düzenli ve sistematik arşivlerinin olduğu bilinmektedir. Ancak bu kaynakların kullanımı özel izinler istediği gibi, ilgili okul cemaatinin ya da idarecisinin kuvvetli güvenine mazhar olmayı gerektirdiğinden, sıradan bir araştırmacının kaynaklara ulaşması mümkün görünmemektedir. İlgili okullar üzerine ancak kişisel ya da güçlü kurumsal ilişkileri olanların çalışabilme fırsatı olabilmektedir.

Biyografi yazımında da benzer sorunlar söz konusudur. Biyografisi yazılacak şahsın ailesine ulaşmak ve onların güvenini kazanmak araştırmacının performans ve formasyonunun dışında ilişki biçimleri ve mensubiyetler gerektirebilmektedir. Bu da bazen ilgi duyulan konunun deşilmesini imkânsız kılmaktadır.

2.4. Araştırmacıların zaman ve mekânda dikey ve yatay hareketi

Tarih belgeler arasına sıkışmış kayıtlardan mı ibarettir? Hisler, kokular, acılar, korkular, beklentiler, endişeler, sıkıntılar, mufluluklar, ümitler, hayal kırıklıkları, ne kadar tarihin arşivleri içine girebilir? Tarih sadece insanlardan, olaylardan ve arşivlerden ibaret bir olgu değildir. Büyük bir resim olan tarih bunların toplamından daha fazladır. Tarihçi yaptığı ameliyle, ortaya koyduğunu ispat etme faaliyeti içinde değildir, her ayrıntıyı bilmeye ve göstermeye ihtiyacı yoktur. Tarihçinin işi profesyonel okuyucuları, tarihçileri ve meraklı eleştirel ve ya sığ okuyucuları ikna etmektir.⁶⁴ Bunun başarılması tarihçinin zamanda ve mekânda dikey ve yatay hareket edebilme kabiliyetine erişmesiyle mümkündür.

Eğitim tarihi araştırmacısının önündeki derin engellerden biri, yukarıda sözü edilen paradigmataya sahip ol(a)mamaktır. Bu durum tamamıyla araştırmacının sosyal ve felsefî ufkuyla orantılı bir durumdur. Burada yatay hareketten kasıt, araştırma konusuyla benzer konuların nasıl bir benzerlik gösterdiğinin belirlenmesidir. Diğer bir ifade ile olaylar arasındaki benzerliğin yakalanabilmesidir. Dikey hareket ise, araştırma konusunun geçmiş ve gelecek arasında kazandığı görünüm ve dinamik devamlılıktır. Buna *zamansallık* ya da *zamanın ruhuna aşına* olmak da denilebilir.

Eğitim tarihi, sadece okul, öğretmen, öğrenci ve müfredattan ibaret değildir. Nasıl ki, tarih sadece belgelerden ibaret değilse, eğitimin bileşenleri de sayısız derecede fazladır. Bir ülkenin eğitim tarihi, aynı çağdaki siyasî içtimaî, ekonomik ve kültürel faktörlerle girdiği etkileşimin toplamıdır. Eğitimin gelişim ve değişim dinamikleri, yeni kurumların ortaya çıkması, farklı eğitim teorilerinin icadı ancak söz konusu bağlamlar dikkate alındığında anlaşılabilir. Bunlardan hiç biri genel eğitim bağlamının dışında ele alınamaz. Bu bağlamda modern eğitimin varlık nedeni, ortaya çıkışı, amaçları, kurumsallaşması gibi hususlar, modern devlet, modern ekonomi (endüstri ve kapitalizm), sanayileşme, şehirleşme gibi olgularla irtibatı kurulmadan izah edilemez. Temel nitelikleri zorunlu, ücretsiz, kontrollü, laik ve merkezi olan modern eğitimin ortaya çıkmasıyla, ulus-devlet, zorunlu askerlik, endüstrileşme ve şehirleşme arasında doğrudan bir bağ vardır.⁶⁵

Araştırmacı derinliğin kesitlerinde ve yatayın vüsatında ne kadar berrak bir tablo yapabilirse o kadar başarılı sayılacaktır. Yatay zemin ve dikey bakış kesişimin zorunlu nedeni, eğitimin toplum ve devlet hayatındaki rolünden kaynaklanır. Devlet hayatında eğitim, iç ve dış güvenlik, ekonomi ve hukuk mekanizmalarından sonra gelir. Bu yönüyle devlet için eğitim merkezi bir

⁶⁴ Erdoğan, 2016, s. 70.

⁶⁵ Bu durumu en iyi açıklayan eserlerden biri 1651'de modern devletlerin ortaya çıkış felsefesini anlatan Thomas Hobbes'un *Leviathan*'ında bulmak mümkündür.

konum/zorunluluk olmaktan ziyade, periferik/çevresel gerekliliktir. Devlet için eğitim hiçbir zaman ordu, yargı ve ekonomiden önce gel(e)mez. Bu bakımdan eğitim politikaları ve bu alandaki değişimler siyasete merbuttur. Eğitim bir siyasetin ürünüdür. Bir dönemin siyasî ideolojisi anlaşılmadan eğitimin anlaşılacağı gibi, ekonomiyi göz ardı eden bir eğitim de rasyonel olamayacaktır. Bu durum olağanüstü dönemlerde heyecan, adanmışlık ve asabiyet gibi nedenlerle bir miktar değişim gösterebilir ancak normal zamanlarda eğitim daima siyaset ve ekonominin gölgesinde şekillenir.

Derinlikli bilim tarihi okumak hemen her disiplinin tabii bir ihtiyacıdır. Her bilim alanı kendi tarihsel geçmişini, önde gelen eserlerini, kişilerini (kahramanlarını, duayenlerini) ve kurumlarını yeni nesillere tanıtmalıdır. Bilimde süreklilik ve gelenek ancak böyle sağlanır. Bilim tarihinin ülkemizde önde gelen temsilcileri Fuat Sezgin, Ekmeleddin İhsanoğlu ve İhsan Fazlıoğlu'nun çalışmaları sadece beşerî değil, fen bilimlerinin de alt yapısı olacak derin kültürel arka plan sunmaktadır. Bu bakımdan bilim tarihi eğitim tarihi yazıcılığında bir ön okuma ve araştırma alanı olarak düşünülebilir.

Eğitim tarihi araştırmacısının öncelikli bilgi birikiminden biri *din*, *siyaset* ve *ekonomi* olmalıdır. Zira “ma‘ârifin gidişatını anlayabilmek için içtimaî ve iktisadî müesseselerin de tarihini bilmek lazımdır.”⁶⁶ XIX. yüzyıl öncesi eğitim demek büyük ölçüde dinin/teolojinin öğrenilmesi demek olduğundan, bu konu hakkında kavranmadığında sağlıklı eğitim tarihi yazılamaz. Örneğin bir medrese tarihçisinin incelediği dönemdeki vakıf siyaseti ve gelirleri, sosyal devlet politikaları ve devlette istihdam siyasetini bilmeden medreseyi açıklaması imkânsızdır. İyi kavranılması gereken üçüncü alan *sosyoloji*dir. Bir dönemin devlet toplum arası etkileşim ve beklenti biçimi, toplumsal yapısı, ihtiyaçları, günlük hayat ilişkileri tam olarak bilinmeden, o toplumun eğitimi ve kurumları da hakkında anlaşılabilir. Eğitim büyük ölçüde toplumların gereksinimlerini karşılar, şu halde toplumsal gereksinimler ve bunun arka planlarını bilmek gerekir. Eğitim tarihinin diğer alanlara ihtiyacı sadece din, siyaset ve sosyolojiyle sınırlı değildir. *Edebiyat*, *felsefe*, *mitoloji*, *fen* ve *matematik* bilimleri gibi alanlar da sıklıkla eğitimi etkileyen unsurlardır. Modern öncesi dönemde eğitim tamamıyla dinî alanın inhisarında olduğu için dönemin din, tasavvuf, tekke, zaviye ve diğer mistik inanışları ve bunların toplumsal kabul ve etki düzeyleri bilinmeden eğitim araştırmaları zayıf kalmaya mahkûmdur.

2.5. Eğitim tarihi yazıcılığında metodolojik ve teknik sorunlar

Türkiye’de genelde tarih biliminin, özelde ise eğitim tarihinin ciddi metodolojik sorunlara ve özellikle de dönemlendirme meselesine sahip olduğu söylenebilir. Metot, “bir ilmin iştiğal mevzuu olan maddelerden çıkarılması istenilen neticeleri ve bilgileri elde etmenin vasıtaları ve yolları demektir.”⁶⁷ Fuad Köprülü’nün felsefî tanımına göre ise, “zihnin hakikate ermek için takibe mecbur olduğu yoldur.”⁶⁸ Türk eğitim tarihinin önde gelen kurucu eserlerine bakıldığında, en eski Türk kavimlerinden bugüne uzanan lineer ilerlemeci tarih bakış açısıyla tarih yazımının yapıldığı görülür. Ancak, tarihin en eski çağlarından bugüne doğrusal bir çizgi halinde ilerlemesi bir ön kabuldür ve bu kabulü destekleyici bulgular zayıftır.

Türk eğitim tarihinin tabiatı gereği araştırma nesnesi büyük ölçüde yazılı materyallerden, arşiv kaynaklarından ve diğer arkeolojik ürünlerden meydana gelir. Bu araştırma nesnelерinin kullanım tarzı ve metot tercihi, ortaya çıkacak tarih yazımını da belirler. Bir anlamda paradigma, neticeyi etkilemektedir. Klasik tarih yazımının kabulü olan tarihteki önemli olayların ve

⁶⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.XI.

⁶⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s.28.

⁶⁸ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.3.

kişilerin/kahramanların anlatıldığı yaklaşım yavaş yavaş geride kalmaktadır. Bunun yerine toplumsal yapılar, kurumlar ve olguların anlatıldığı, hızlı değişenlerden ziyade yavaş ama köklü değişenlerin daha önemli olduğu tarih yazım paradigması genel kabul görmektedir. Hatta Annales Okulu'ndan daha da ileri gidilerek "kavram tarihi" adı verilen eş zamanlarda senkronize dil ve anlam dünyasındaki değişimin tarihi daha iyi anlatacağına yönelik görüşler vardır. Eğitim tarihi yazımında bu tür metodolojik gelişmelerden çok da haberdar olduğunu söylemek güçtür.⁶⁹

Eğitim tarihi araştırmalarında farklı metotları kullanamama nedenlerinin başında bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri derslerinin büyük ölçüde nicel araştırmalara ve istatistik kullanımına endekslenmiş olmasıdır. Bunun nedeni eğitim biliminin deneysel psikolojinin tahakkümünden kurtulamamış olmasıdır.⁷⁰ Sosyal bilimlerin özellikle tarih ve edebiyat alanlarında kullanılabilecek bilgisayar programlarının bilimsel araştırma yöntemleri ders hocaları tarafından veril(e)memesi de önemli bir etkidir. Bu tür derslerde genellikle anket ve görüşme verilerinin analizine yönelik programlar öğretilmektedir. Aynı programların tarih, sosyoloji, edebiyat, dil vb. alanlarda nasıl kullanılacağı kişisel merakların ilerisinde değildir.

2.6. Annales Okulu'nun kısmî etkileri

Klasik "tarih" anlatısı büyük ölçüde belli bir takvim aralığında, geniş insan kitleleri üzerinde etkide bulunmuş insan/kahraman ve hızlı değişen olayların anlatımıdır. Bugüne kadar hâkim tarihsel birikim galiplerin, muzaffer olanların, zenginlerin, meşhurların ya da nadiren sıra dışı vasıflara sahip kişilerin hikâyelerinden teşekkül etmiştir. Bu anlatı tarzı özellikle 1930'lardan sonra Batı Avrupa'da eleştirilmeye başlanmış, Lucien Febvre ve Marc Bloch tarafından kurulan Annales Okulu⁷¹ çevresinin öncülük ettiği, Fernand Braudel⁷² ve Peter Burke⁷³ ile devam ettirilen ekol ile alternatif bir paradigma kazanmıştır. Buna göre tarih sadece hızla değişen olayların ve kahramanların anlatısından daha yavaş değişen olguların tarihine ve bu arada olguları belirleyen sosyal, ekonomik ve kültürel dinamiklere kaymıştır. Tarih süreç içinde değişim gösteren bütün olguları içine alan total bir serüvendir. Sıradan insanların, günlük/efemera kaynakların büyük değişimi anlatma ve açıklama performansı ölçüsünde anlatımı yeni tarihçiliğin insanlık hikâyesine dönüşecektir. Üstelik farklı tarz küçük hayat hikâyelerinin bileşiminden dönemin toplum hayatı ve zihniyeti üzerine daha gerçekçi bir hikâye tanzim etmek de olasıdır. Zira bu küçük ve kendiliğinden hayatların gerçeklik değeri resmî, kurgusal, planlı ve manipüle etmeye hayli yatkın tarih yazımından daha güvenlidir.

Annales Okuluna göre uzun bir zaman diliminde göze çarpan ve hızla değişen olay ve meşhur kişilerin yaptıkları "olay tarihçiliği" yerine, sosyal, kültürel, ekonomik etkenler gibi açık bir şekilde görülemeyen unsurları dikkate alarak "olgu tarihçiliği" yapmak insan ve toplumun geçmişini

⁶⁹ Kurtuluş Kayalı, genel Türk tarihi historiografisinde de Annales Okulu mantalitesinin 2000'li yıllarda bilinmediğini ifade etmektedir. Bk.: "Annales Hareketi'nin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki", Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, s. 20.

⁷⁰ Bekir S. Gür, "Eğitime Psikolojinin Tahakkümü", *Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi, Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu*, Ankara, 2009, s. 517, 522.

⁷¹ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi, Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2002; Annales Okulu'nun tarih yazımına etkisi için ayrıca bk.: Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih yazımı, Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarih yazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980'e*, Tan Kitabevi, Ankara, 2008.

⁷² Annales Okulu'nun kült eseri olarak Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* ile *Maddî Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm* eserleri öncü rol oynamaktadır.

⁷³ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, (Çeviren: Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

anlamada daha doğru bir yöntemdir. Annales Okulu, tarihin kesin bölümlere ayıramayacağı ilkesini getirmiştir. Buna göre tarihçinin görevi siyasi veya askerî olayları öne çıkararak lider ve kahraman kişileri ve rollerini abartmak olmamalıdır. Zira bunlar geçici ve önemsiz gelişmelerdir. Şu halde tarihçinin görevi, sosyal ve tarihî değişim sürecinin bütünlüğünü (total/toplam tarih) yakalayabilmektir. Braudel'e göre her şey tarihin ilgi alanına girer. Eski anlayışta olduğu gibi insanın yalnızca bazı hareketleri tarihî kabul edilmekten çıkmaktadır. Buna göre, değişmeye etki etmesi ve onu açıklaması şartıyla en basit sayılan insanî olay ve olgular da artık tarihin konusudur.⁷⁴

Gelişen ve hayli yaygın bir taraftar kitlesine kavuşan yeni tarih anlayışının tezahürlerini eğitim tarihi araştırmalarında görmek mümkün değildir. Mevcut çalışmalara bakıldığında hâlâ devletin bütünsel eğitim politikalarından, kurum tarihlerinden ya da eğitim politikasıyla felsefesini etkilemiş meşhur kişilerin eser ve görüşlerinden hareketle araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Üstelik bu tür araştırmalar hayli merkezî ve resmî paradigma eksenslidir.

2.7. Belge tarihçiliği

Eğitim tarihi araştırmalarının sınırlılıklarından biri bazı araştırmacıların sadece arşiv belgelerine yoğunlaşmasıdır. Binlerce belgenin bir araya getirilmesiyle yapılmış birçok araştırma vardır. Osmanlı medrese ve ilmiye hayatı, vakıflar, Tanzimat dönemi okul ve ders konularıyla ilgili araştırmalarda arşivden derlenen binlerce belgenin arka arkaya dizildiği görülmektedir. Her ne kadar belge, tarih ilminin en güvenilir ve vazgeçilmez kaynağı ise de, sadece belgeden oluşan bir araştırmanın en azından güvenilirliği bile tam sayılamaz.⁷⁵ Zira resmî makamlar aynı zamanda sürekli yanlış belgeler düzenleyen yerler konumundadır. Bazı araştırmalarda ise belgelerin okunup, yorumlanmasından ziyade sadece çevrim yazısı ile yetinilebilmektedir. Elbette bu tür mesailer değerlidir ancak varsayılan problemin anlaşılmasına katkı düzeyleri son derece düşüktür. Bu bakımdan, arşiv kaynakları ve belgelerin kullanımı yanında dönemin diğer yayınlarına ve materyallerine mutlaka müracaat edilmeli ve onlarla birlikte bir kompozisyon kurmaya gayret edilmelidir.

Eğitim tarihinin özellikle kurucu kült metinleri büyük ölçüde belge birikiminden ibarettir. Mahmud Cevat, Osman Nuri Ergin, Aziz Berker, Hasan Âli Yücel, Nevzad Ayas ve Faik Reşit Unat'ın eserlerinin temel özelliği salt arşiv kaynaklarına, yönetmeliklere, okul programlarına dayanıyor olması ve bu kaynaklardan pek çoğunun çevrim yazısının metin içinde ya da eklerde verilmesidir. Son zamanlarda belge transkripsiyonu da vermeden sadece belgeye referans verilerek kuru bir metin dizgisi halinde tedvin edilmiş çalışmalar da görülmektedir ki, alana katkıları sınırlıdır.

2.8. Teorik zeminden yoksunluk

Teori, yüksekte bakmak, kuşbakışı olarak zemini taramak anlamına gelir. Eğitim tarihi araştırmalarında kaynak meselesinden daha önemli sorunlarından biri teorik zemine basamamaktır. Araştırmanın teorisi genelde literatür tarama kısmında, araştırmanın amaç, önem ve iddiaları kısmında verilir. Bu kısımda araştırma konusuyla ilgili bütün birikim özlü bir şekilde tartışılmalıdır. Asıl mesele ise problem alanıyla ilgili makro teorilerin neler olduğuna değinilmesidir. Bu da geniş okumalarla mümkündür. Alanın bütünü hakkında fikir sahibi olmadan, mikro konuda araştırma yapmak daima fotoğrafı tamamlayamamak ve ifade edilenlerin gerçeklikle ilgisini kuramamak

⁷⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Fernand Braudel", *DİA*, C.6, İstanbul 2001, s.333-334'ten özet.

⁷⁵ Bu konuda tarihçiler arasında tartışma olmakla birlikte, İgger'in eseri farklı bir bakış açısı verebilir, Bk.: Georg İggers, "20. Yüzyılda Tarihyazımı", *Tarihi Kötüye Kullanma İçinde*, (Çeviren: Nurettin el Hüseyini), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, İstanbul, 2003.

noktasına gelmektedir. Elbette bir araştırma “kurama aşırı yüklenmemelidir. Kuramsal çerçevelerin belli şartlar ve oranlarda kullanılması icap eder.”⁷⁶

Hâkim kabule göre, bazı meselelere makro yaklaşım nazariyeleri vardır ve yeni araştırmalar bu teoriler doğrultusunda kompozisyon kurar. Ya da yeni bir teori geliştirilir ki bu akademik araştırmaya sonradan başlayanlar için söz konusu olamaz. Dolayısıyla eğitim tarihi alanında araştırmaya başlayacak birinin, öncelikle bu alanda hangi temel teorilerin geçerli, güvenilir ve genel kabul gördüğünü bilmesi ve araştırmasını onun üzerine bina etmesi gerekir. Oysa teorik, felsefi arka plan şöyle dursun, pek çok araştırmada detaylı ve yetkin literatür taramasından bile bahsedilememektedir. Bunun nedeni de araştırmaya başlamadan yeterli okumanın yapılmamasıdır. Bu bakımdan en azından doktora tezine başlanmadan, alanın öncüsü, kuram geliştirici, paradigma kurucu eserleri mutlaka okunmalı ve mümkün olduğu kadar eleştirel bakış açıları geliştirilmeye çalışılmalıdır.

2.9. Eğitim tarihinin kavramsal dünyasında paradigma sorunları

Sosyal bilimlerde disiplinler arası irtibatın zayıflığı, sağlıklı bilim tarihi formasyonunun yokluğu, yapılacak araştırmaları paradigmatik olarak sorunlu kılabilmektedir.⁷⁷ Bilimsel araştırmalar sınırları geçişken birikimden sonra tarif edilen meselenin hipotez haline getirilmesiyle başlar. Burada araştırmacı mevcut sınırlı verilerden hareketle bazı iddialarda ya da tahminlerde bulunur. Daha sonra, yeni okumalar, kaynaklar, belgelerle söz konusu iddiasının doğruluğunu ispata çalışır. Bu iddia doğru çıkmayabilir. Hatta beklenilenin tam tersi durumlar da çıkabilir. Bu hal, fen bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerde ve tarihte de mümkündür. Burada araştırmacı çıkan sonuca göre paradigmasını değiştirmek durumunda mıdır? Yoksa başlangıçtaki bakış açısında devam edip, yeni sonucu itirafla mı yetinmelidir? Bu sorunun içtenlikle ve makul bir şekilde cevaplanması gerekir. Söz konusu durum bütün yönleriyle eğitim tarihi historiyoğrafisi için de bir mesele olarak durmaktadır.

2.10. Pozitivist bilim paradigması ve bilimde uzmanlık

Eğitim tarihi araştırmalarının en önemli paradigmatik meselesi, çalışmaya başlayanların diğer bilim dallarıyla irtibatının zayıf olması ya da bilgi transferi konusunda zorluklar yaşamasıdır. Tamamıyla Batılı kavram ve sun’i olgulardan hareketle ele alınan eğitim bilimi araştırmalarında zamanın temel bilim paradigmasının farkına varılmaksızın hareket edilmektedir. Bu temel paradigma; XIX. yüzyılda muktedir olmuş, bilim ve bilimci yaklaşımdır. Buna göre insanların yüzyıllardır kendini ve tabiatı anlamlandırmak için kullandıkları dinlerin sonu gelmiştir. Geleceğin dünyasında dinlere yer yoktur, onun yerini bilim almıştır ve bilim yeni çağın bütün problemlerini çözecek, her türlü meseleyi giderebilecek, “bir tür yeni din”dir. Bu paradigmaya göre doğru, geçerli bilgi türü tektir, o da aklın rehberliğinde, deney ve tecrübe ile edinilmiş bilgidir. Bu bilgi mutlaktır; ancak süreç içinde yeni veri geldiğinde doğruluğundan kuşku duyulabilir. Bunun dışında, duygu, his, din, sezgi vb. alanlardan elde edilen bilgiler geçersizdir, en hafif ifadeyle bu tür bilgiler bilimin dikkate almayacağı verilerdir. Yine pozitivist bilimci paradigmasına göre bilim alanlarında asıl olan uzmanlıktır. Bilim adamı sadece kendi alanından sorumludur ve o alanda derinlemesine bilgi sahibi olmalıdır. Bir XIX. yüzyıl inancı olan bilimcilik ve bilimde uzmanlık paradigmasının Türkiye’de diğer sosyal bilim alanlarında olduğu gibi, eğitim ve eğitim tarihi alanında fazlasıyla hâkim olduğu

⁷⁶ Erdoğan, *age*, 2015, s.93.

⁷⁷ Tarih yazımında disiplinler arası formasyon gereği ve geçişkenliği üzerine bk.: İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2011, s.60; Gülin Karabağ, “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”, *Tarih Nasıl Yazılır?*, (Editör: Ahmet Şimşek), 2011, s.223-259.

söylenbilir. Oysa bu paradigma 1960'lardan sonra özellikle Thomas Kuhn'un⁷⁸ eserinin de etkisiyle büyük ölçüde terkedilmiştir.

2.11.Ötekiler ve kırılmalar

Eğitim tarihi araştırmalarının paradigmatik sorunlarından biri de, çok farklı dinî ve etnik unsurlardan oluşan toplumsal yapının yeknesak homojen birliktelik olarak kabul edilmesidir. Tarihin en eski dönemlerinden beri, varlığı kabul edilen homojen birlikteliğin, tarihsel olarak da hiçbir kırılmaya uğramadan bugünlere gelmiş olduğunun varsayılması birçok meselenin izahını anlamsız kılmaktadır. Bu durum özellikle millî tarih, azınlık ve yabancıların eğitim tarihlerinin Türk eğitim tarihiyle eklenmesinde meselesinde ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de azınlık ve yabancı okulları ve eğitim sistemleriyle ilgili sistematik bir çalışma mekânından bahsetmek mümkün olmadığı gibi, mevcut çalışmaların da meseleye bakış açıları hayli sorunlu görünmektedir. Osmanlı Devleti'ni salt Müslüman bir imparatorluk olarak kabul etmekten kaynaklanan zihniyetten dolayı, azınlık ve yabancı eğitimi araştırmalarının kahir ekseriyeti onları, -en azından XIX. asır öncesini- bir tür düşman, bölücü, misyoner, zarar verme amacına matuf, hıyanet ve terör faaliyetlerinin temsilcileri ya da lojistik destekçisi olarak değerlendirilebilmektedir. Her ne kadar araştırmacı, evvelemlerde objektif olacağına dair taahhütte bulursa da farkına bile varmadan içinde bulunduğu paradigma/kavramsal dünya araştırmayı söz konusu sorunlu alana sürüklemektedir.

Bu durum memleket dâhilindeki azınlık ve yabancı eğitim sistemleriyle doğrudan ilgili olduğu gibi, yakın coğrafyanın izahı için de söz konusudur. Gerçi, Türkiye'de yakın coğrafyanın (Ortadoğu başta olmak üzere, Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya ve Kuzey Afrika en başta sayılabilir) eğitim ve kültür sistemleri, gelişmeleri vb. konularda yeterli araştırma yapılmadığından bu sorun pek de su yüzüne çıkmamaktadır.

2.12. Ulus-devlet, uniter yapı ve milliyetçilik

Modern tarih araştırmaları her şeyden önce ulus-devletlerin meşruiyet ve devamını temin için var edilmiş bilgi tasarımıdır. Modern devletler yönetim erkini ve yeni düzenlerini meşrulaştırabilmek için kendini bütün kurumlarıyla birlikte tarihin belli bir döneminden kesin olarak koparmış ya da koptuğunu varsaymış, yeniden tasarlamış ve tanımlamıştır. Sonrasında devlet-insan ilişkisi tebaa veya reayadan vatandaşa dönüşmüştür. Ayrıca insanların bir arada var olmalarını sağlayan değer dünyası dinin/kilisenin tekelinden alınarak seküler bir değer dünyası inşa etmeyi zorunlu görmüştür.

Bu dönüşümlerin ve tanımlamaların hayata geçebilmesi için merkezî, ücretsiz, karma, seküler, zorunlu eğitim sistemi icat edilmiştir. Bu sistem sayesinde devlet hükmettiği sınırları belirli toprak alanını "vatan" olarak kavramsallaştırarak, onu bir tür manevî bağlılık nesnesi olarak kutsallaştırmıştır. Modern devletin değişken sınıfsal/ekonomik güçleri yönetsel meşruiyetlerini sağlamak için eğitimin içinde, tarih dersini ortak değerler dünyasını yaratmak ve aktarmak açısından kullanmıştır. "Tarih dersleri milli toplulukların yaratılması adına zihinsel bir silah işlevi görmüştür."⁷⁹ Tarih bilimi büyük ölçüde, dinî topluluk halinde yaşayan insan topluluklarını millî toplumlar haline dönüştürmenin aracı olarak tasarlanmış ve önemsenmiştir. Ortak tarihî ve kültürel geçmişin geleceği de çıkarlar üzerinden tanımlayacağı varsayılarak tarihin içeriği bu amaca matuf biçimde şekillenmiştir. Bu sebeple tarih etnik ve kültürel yapı bakımından benzer toplulukların tarih içindeki beraberliğini ispatlamak ve geleceği şekillendirmek üzere modern eğitimin önemli bir dersi haline gelmiştir. Bu sayede eğitim yöneticilere itaat, devlete itaat ve makbul vatandaş yetiştirmenin de yollarından biri haline gelmiştir.

⁷⁸ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çeviren: Nilüfer Kuyuş), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982.

⁷⁹ John S. Brubacher, *A History of the Problems of Education*, 2. Ed. Michigan, 1962, s.53-75.

Devlet ve toplumların hayatındaki makro dönüşümler XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devletin bütünüyle kontrol altına aldığı okullarda okutulan tarih dersleri büyük ölçüde fiktif, planlı, yer yer kurmaca nitelikler taşır. Bu bakımdan son yüz elli yılın eğitim tarihi araştırılırken ders kitaplarının, resmî belgelerin ortak millî kökenlere sahip milletlerin birlik ve geleceğini temin etmeye matuf zihniyet, paradigma ve ideoloji zemininde üretildiği unutulmamalıdır. Özellikle dar kapsamlı araştırmalarda bu dönüşüm göz ardı edilmekte, devletin dil, milliyet, tarih, müze, harita, nüfus vb. konulardaki hassasiyeti tam çözümlenmemektedir.

2.13. Teleolojik tarih yaklaşımı

Osmanlı Devleti XVII. yüzyıldan itibaren Batı dünyasında meydana gelen köklü değişim ve dönüşümlerden farkına olup olmadan, isteyerek ya da istemeyerek etkilenmiş ve bazen hızlı ve aceleci bir gözü karalıkla bazen yavaş ve mütereddit, korkak ve utangaç bir üslupla düşmanlarını taklit etmiştir. Bu durum yer yer ölçüsüz özentiye, bütün Batılı değer ve kurumlar dünyasını toptan almaya kadar uzanmıştır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bu dönüşümün yönü, hızı ve mahiyeti tartışmaları ayyuka çıkmıştır. Cumhuriyet ile birlikte ise artık laik ve millî vasfı en belirgin yönü olmak üzere, Batılı olan her şeyi almaya razı bir irade tezahür etmiştir.

Araştırmacıların kurgusal dünyası ve tarihin son evreleri izah edilirken, daha önceki hemen her türlü gelişmenin sanki sonrasında meydana geleni ortaya çıkarmaya mecburmuş şeklindeki izahları tarihi olaylarda *teleolojik* yanlışığa düşmek anlamına gelir. Buna göre araştırmacı önceden zihninde bazı doğrular üretmekte, sonra da belge ve bilgilerle bunu doğrulamaya koyulmaktadır. İdeolojik ve siyasî saplantı, tarihi araçsallaştırdığı gibi onu kendi düşüncelerine meşruiyet zemini olarak kullanır. Bir anlamda tarihçi belge ve bulgularının gırtlığını sıkarak onları ön kabullerini tasdik ettirmeye zorlar. Bu durum eğitim tarihi araştırmalarında da kendini göstermektedir. Örneğin ma'ârifin büyük tarihçisi Osman Nuri Ergin'in meşhur muhalled eserinde, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi gelişmelerinin mutlak manada Cumhuriyet'i doğurmaya mecbur bir vadide cereyan ettiğine dair kavramsallaştırma vardır. Tarihsel gelişmelerin, şahit olduğumuz şekliyle tezahür etmesi, sebeplerin illa o sonucu doğurmak üzere ortaya çıktığı, planlandığı ya da tesadüfen oluştuğu şeklinde anlatılamaz. Tarihi vak'a aslında sebeplerin muhtemel sonuçlarından sadece biridir.

2.14. Merkeziyet

Merkeziyet modernitenin temel unsurlarından ve mutlak koru(n)ma alanlarından biridir. Bu durum sadece siyasî idarenin başkentte temerküz etmesi ve çevrenin daha sıkı bağlarla irtibatı değil, aynı zamanda eğitim, sanat, kültür, ekonomi vb. alanların işleyişinde de merkezî gücün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Modernite ile birlikte büyük ticarî işletmeler bir merkezden idare edilmeye başlanmış, tek elden yönetimin faydası görülmüştür. Eğitimin tam anlamıyla devletin kontrolüne geçmesiyle merkez ve taşra eğitim örgütleri kurularak aralarında sıkı bağlar tesis edilmiştir. Süreç içerisinde hem merkez teşkilatları güçlü hale gelmiş hem de her türlü bilgi ve belge başkentte toplanmıştır.

Eğitim tarihi araştırmalarında bu tip merkezleşmenin olumsuz etkilerini görmek mümkündür. Şöyle ki, Osmanlı dönemi eğitimi ya da her hangi bir konunun veya okul türünün incelenmesi durumunda örnekler daima İstanbul olmaktadır. Örneğin Osmanlı'da sıbyan mektepleri meselesi çalışıldığında seçilen örneklerin kahir ekseriyeti İstanbul'dandır. Aynı dönemde taşrada ne olup gittiği pek bilinmemektedir. Oysa meselenin tabiatı gereği çok daha farklı ve renkli bir dünyanın çevrede yaşandığı tahmin edilebilir. İkinci olarak, bütün araştırmaların kaynakları -yine zorunlu olarak- İstanbul ya da Ankara arşivlerine ya da kütüphanelerine medyundur. Taşrada hem belgenin yokluğu hem de nerede ise hiçbir taşra vilayetinde yeterli kütüphanenin olmaması araştırmacıları merkeze mecbur etmektedir.

2.15. Kurucu dışarı ya da ötekileştirme

Bir modernite icadı olan ulus-devlet temelli modern devletlerin varoluş gerekçelerinden biri düşmanlarıdır. Feodaliteden kopan küçük toplumlar XIX. yüzyılın boğucu ortamında var ve bağımsız olabilmek için dört bir yanındaki düşmanıya mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelelere yer yer efsanevî liderler önderlik etmiş, zaferler kazanılmış, ardından da millî marşlar bestelenmiş, birliği temsil edici semboller tasarlanmıştır. Hepsinden önemlisini adına “millet” denilen toplumsal yapı kurgulanmıştır. Böylece daha önce birçoğu büyük imparatorlukların idaresinde olan toplumlar “millet” olarak, kendi kaderini tayin edici bağımsız devletlere dönüşmüştür. Var olabildikten sonra bekanın temin edilebilmesi için sürekli canlı tutulacak motivasyonlara ve nesiller boyu intikal ettirilecek seküler değerler dünyasına ihtiyaç duyulmuştur. Tarih dersleri ve diğer eğitim ritüelleri aracılığıyla hem millî varlık ve birlik, hem de kurtuluş ve kuruluş efsanesini/psikolojisini sürekli vurgulamak ve canlı tutarak yeni nesillere aktarmak eğitimin en önemli işlevi/görevi olmuştur. Bu tasavvur devletin var oluş motivasyonu için bir tür düşmanı da var etmiştir. Bu düşmanı anlamak ve anlatmak da tarih derslerine düşmüştür. Bu sebeple modern eğitim ve okulların programları ve ders kitapları incelenirken arka planda işleyen mantığın farkında olunması gereklidir.

Eğitim tarihi araştırmalarında olduğu gibi, diğer alanlarda da bu büyük kurmacanın pek ayırt edildiğine rastlanmamaktadır. Bu mesele modern devletlerin ve toplumların varoluş hikâyelerini anlamakla mümkün olabilir. Bu vadede Benedict Anderson’un çalışmaları⁸⁰ hayli ufuk açıcı görünmektedir.

2.16. Güncele boğulmuşluk, yerellik ve karşılaştırma eksikliği

Genelde tarih bilimi, özelde de eğitim tarihi yazımındaki sorunlardan biri de güncele boğulmuşluk ya da Orhan Koloğlu’nun ifadesiyle “bugüncülük”, güncellik/presentizmdir.⁸¹ Yukarıda da ifade edildiği üzere, eğitim tarihi araştırmalarında hem dikey hem yatay eksenle hareket edilemediği ve karşılaştırmaya yer verilemediği görülür. Bugün yaşanan bir eğitim sorununu tarihte nasıl cereyan ettiği ya da benzer coğrafya ve kültürlerde nasıl tezahür ettiği merak edilmez. Buna karşın Türkiye’nin tarihine derinlemesine nüfuz ederek araştırmalar yapma usulü hâkimdir.

Türkiye’nin tarihi, Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu devlet ve toplumlarının geçmişleriyle bütünleştirildiği takdirde bütünlüklü olarak anlaşılabilir. Sınırlandırılmış yerellik ve ulus-devlet paradigması aynı zamanda Osmanlı’dan ayrılan 27 devletin Türk tarihine olumsuz bakmalarına da neden olmuştur. Bugün Balkan ve Arap devletlerinin hemen hepsi geri kalmışlıklarını ve demokratik bir yönetime sahip olamamalarını uzun yıllar Türk hâkimiyetinde kalmış olmalarına bağlamaktadır. Oysa Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına kadar bu geniş coğrafyanın toplumlari hatasıyla sevabıyla bir arada yaşamın parçalarıydılar ve her türlü gelişmeden pay sahibiydiler.

Bu durum yakın coğrafyada olduğu kadar son iki yüzyılda benzer batılılaşma ya da modernleşme tecrübesi geçiren Türkiye, İran, Mısır⁸² ya da Türkiye, Rusya, Kore, Çin, Hindistan,

⁸⁰ Milletler ve milliyetçiliğin yaratılması yanında modern toplumların bir tür imagination/tasavvur olduğunu iddia ettiği önemli eseri için bk.: Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çeviren: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

⁸¹ Orhan Koloğlu, “Tarih Öğretiminde Bugüncülük/Presentizm, Yanılsamalar ve Sonuçlar”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (Hazırlayan: Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s.95-103.

⁸² Türkiye, Mısır ve İran’ın eğitim ve modernleşme süreçlerini en iyi izah eden araştırmalardan biri Szyliowicz tarafından yapılmıştır. Bk.: Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization, in the Middle*

Pakistan veya Japonya gibi ülkelerde de geçerlidir. Bu ülkelerle karşılaştırmalı tarih yazımı gerçekleştirilebildiğinde pek çok ortak noktanın olduğu görülecektir.

3. Eğitim tarihi araştırmaları için kısa bir rehber

3.1. Eğitim tarihinin ve tarihçisinin sınırları

Varlık dünyasının her türlü nesne, kişi, olay ve olgusunun tarihi vardır. Tarihçi bunların zaman içindeki gelişimi, değişimi, çevreyle olan etkileşimi, fonksiyonları gibi akla gelebilecek her türlü niteliğini belgelerin şahitliğinde araştırır ve yorumlayarak bir inşa gerçekleştirir. Bilimlerin çok fazla sayıda alt disipline ayrıldığı ve uzmanlık alanlarının oluştuğu XIX. yüzyılın başlarından itibaren tarih de pek çok alt alana ayrılmıştır. Eğitim tarihi de bunlardan biridir. Bu süreçte bir disiplinin ve bilgi kümesinin bilim alanı sayılabilmesi ve bağımsız olabilmesi için iki standart belirlenmiştir. Birincisi, bilim dalı iddiasını taşıyan alanın kendine özgü araştırma yöntem ve tekniklerinin olmasıdır. İkincisi diğer bütün alanlardan ayrılan araştırılabilme potansiyeline sahip sorunlar dünyasına sahip olmasıdır. Şu halde eğitim tarihi bu şartları sağlamakta mıdır? Eğitim tarihinin bu şartlara bütün açıklığıyla sahip olduğunu iddia etmek zordur. Ancak aksi de iddia edilemez.

Eğitim tarihi, tarih ve eğitim disiplinlerinin kesiştiği noktada kendini tanımlar ve bunların konu ve araştırma metotlarına ortaktır. Tarihçinin ve bir eğitim bilimcinin kullandığı bütün metot ve teknikleri eğitim tarihçisi de kullanır. Bir tarihçi bir eğitimcinin, eğitimci de tarihçinin metotlarını kullanamaz. Eğitim tarihi bu sebeple tam bir disiplinler arası sahadır. Eğitim tarihçisinin, bir dönem tarihçisinden farkı, kurum, kişi ve olayların net tarih ve yerini belirleme önceliğinin olmamasıdır. Örneğin, bir şahsın en doğru doğum ve ölüm tarihlerini tespit etmek öncelikle tarihçinin görevidir. Tarihçi biyografisini yazdığı kişinin doğum ve ölüm tarihlerini tespit etmekle mükelleftir. Eğitim tarihçisinin işi tam da burada başlar. Eğitim tarihçisi ana hatlarıyla hayat çizgileri belirlenmiş, eserleri keşfedilmiş şahsın eğitime ilişkin faaliyetlerini, görüş ve düşüncelerini, hizmetleri ve bunların eğitim tarihindeki yer ve önemini tespit eder, çağdaşlarıyla benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyar. Eğitim tarihçisi, bir eğitimcinin düşünce ve faaliyetlerini ya da kitabını incelerken dönemin pedagojik ve sosyolojik realitesiyle karşılaştırır. Tarihçinin ise böyle bir görevi yoktur. Eğitim tarihçisi, eğitimcinin kitaplarını değerlendirirken etkilendiği kişileri, kaynaklarını, zaaflarını ve artı yönlerini tespit eder. Düşünce, tavsiye ve görüşleri arasında hiyerarşi oluşturabilir, öncelik sıralaması yapabilir. Tarihçi bir kurumun kökenlerini, ortaya çıkışını ve gelişimini belgeler eşliğinde anlatır, açıklar. Eğitim tarihçisi ise bu kurumun eğitim dünyasına getirdiklerini içinde bulunduğu zaman ve bugünün koşullarını gözeterek yorumlar. Ayrıca söz konusu kuruma olası yerleşik ve yabancı etkilerin düşüncel ve pedagojik etkilerini araştırır.

Son bir örnek daha vermek gerekirse; Bir eserin müellifini tespit etmek ya da biyografisi yazılan şahsın bütün eserlerini keşfetmek öncelikle tarihçinin görevidir. Bu eser/lerin pedagojik değerinin olup olmadığını tespit etmek, eğer varsa özgünlüğünü keşfetmek ve hakkında belirlemelerde bulunmak ise eğitim tarihçisinin görevidir.

3.2. Kaynakların tasnifi (sınıflama) ve tahdidi (sınırlama)

Eğitim tarihinde hangi temel konular, kavramlar ve olgular üzerinde araştırma yapılabilir? Bu soruya verilecek cevap, bu sahanın hayli geniş ve bir dereceye kadar da herkese göre değişebileceği yönündedir. Araştırma sorusunu, metodunu ve kaynak türlerini belirlemek araştırmacıya kalmış bir

East, Ithaca and London: Cornell University Press, 1973. Bu konuda Mustafa Ergün'ün yeni yayımlanan çalışması bir istisnâ sayılabilir. Bk.: Ergün, age, 2017.

seçimdir. Burada öncelikle kaynak türleri, belli başlı bazı konu başlıkları, olgu ve kavramlara yer vermek araştırmacılar için rehber niteliği taşıyabilir.

Hangi bilim alanı, hani tür konu ya da sorun olursa olsun araştırma konusunun tarihi geçmişi ve genel birikim üzerine araştırma hacmine mütenasip bir literatür araştırması yapılmalıdır. Literatür araştırması için genel kaynaklardan başlanır. Genel kaynaklar, söz konusu alanın kült, paradigma kurucu/öncü eserleri, ansiklopediler ve antolojilerdir. Bunun yanında tezler kataloğu, indeksler, kitap ve dergi bibliyografyaları, süreli yayın listeleri, yıllıklar ve istatistikler ile alanın meşhur kitapları temel kaynaklarını oluşturur.

Buradan sonra, araştırma konusunun incelenmeye değer bir boşluk olup olmadığı tespit edilir. Sonrasında meseleyi inceleyebilecek kaynaklara erişim imkânına bakılır. Eğer yeterli kaynağa erişim imkânı söz konusu ise, birincil ve ikincil kaynak tasniflerine ve sınırlandırmalarına geçilebilir.

Elbette beşerî bilimlerde araştırmanın değeri kaynaklarının birinci el ve güvenilir olmasıyla orantılıdır. *Birincil kaynaklar*; arşiv vesikaları, kanunlar ve yönetmelikler, sözlü şahitlikler ve bir olaya tanıklık etmek bakımından sınıflanabilir. Bunlar arasında sözlü ve görüntülü kayıtlar önemli rol oynar. Şarkılar, efsaneler, hikâyeler, resimler, fotoğraflar, filmler, ses kayıtları, hukukî metinler, vasiyetnameler, tapu kayıtları, vergi ödemeleri, dekontlar, hayır eserleri ve belgeleri, kitabeler, günlükler, mektuplar, mahkeme kayıtları, şecere kayıtları, tarihi kronikler, haritalar, tarihi olay anlatıları, destanlar, anılar, kitaplar, gazeteler, dergiler, broşürler, risaleler, para koleksiyonları, kontratlar birincil kaynak kategorisine girer. Bunlara ilave olarak, kurumsal dokümanlar (okul, sınıf ve eğitimle ilgili her türlü doküman), personel bilgileri okulun süreli yayını, kamusal dokümanlar (cami, kilise, diğer dinî mekânlar, nüfus, belediye vb. kayıtları), okul kalıntıları, kazılar, arkeolojik buluntular, görsel kaynaklar, albümler, mezuniyet yayınları, kişi ve kurumlar için armağanlar, reproduksiyonlar, hususi kitap ve makale çevirileri, bayram, özel gün ve hafta kutlamaları ve bunlara ilişkin ritüeller. Hatta son zamanlarda bireylerin sosyal medya hesapları, bireysel ve kurumsal internet siteleri de duruma göre bu kategoriye dâhil edilebilir.

İkincil kaynaklar ise genelde birincil materyalleri tanımlayan ve tartışan araştırma, inceleme ve diğer türlerdir. Konuyla ilgili her türlü makale, ders kitabı değerlendirme ve incelemeleri, kurumsal bir yapının yönetimi ve gelişimi üzerine incelemeler, monografiler ve biyografiler, ikincil kaynakların yanlışları ve yanlışlamalar, ikincil kaynaklar üzerine yapılan değerlendirmeler ile dergi ve gazete yazıları, öğrenci notları, ödevler, raporlar vb. olarak belirtilebilir.

Araştırmaya başlandığında dâhili ve harici kritik olmak üzere iki tür incelemeden söz edilebilir. Harici kritikte dokümanın/kaynağın özgünlüğü araştırılır. Burada niçin, nasıl, nerede, ne zaman ve kim tarafından bu kaynakların ortaya çıkarıldığı sorgulanır. Dâhili kritikte metnin anlamı, manası, felsefesi, metafiziği vb. nitelikleri sorgulanır. Metnin bütün anlam derinlikleri, değişimleri dil ve kültür içindeki farklılığı yazarın tutumu vb. gibi unsurlar araştırılır.⁸³

3.3. Eğitim tarihçiliğinde belli başlı araştırma konuları ve olguları⁸⁴

Zaman: Her hangi bir konunun, sorunun, olgunun ya da eğitim kurumunun belli bir zaman aralığındaki durumu araştırılabilir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kız eğitime yönelik gelişmeler, Türkiye'de karma eğitim anlayışının gelişimi gibi.

⁸³ Bu konuda derinlemesine bilgiler edinmek için bk.: Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çeviren: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınları, Ankara, 2002.

⁸⁴ Buradaki konu başlıkları Brickman'ın eserinden alınmıştır. Ancak konu içerikleri Türkiye şartları ve imkânları dikkate alınarak örneklendirilmiştir. William W. Brickman, *Guide to Research in Educational History*, New York Universtiy Press, New York, 1949, s.5-6.

Coğrafi bölge: Bir konunun sınırları belirgin bir coğrafi alandaki gelişimi ve bıraktığı etkileri anlatır. Orta Asya medreselerinin Ortadoğu medreselerinden farkı, Köy Enstitülerinin coğrafi bölgelere göre farklılaşma sebepleri ve pratikleri gibi.

Eğitim düzeyi: Bir eğitim düzeyinin belli bir süreçteki durumunu izahtır. Türkiye’de ilk okuma yazma öğretiminin belli bir tarih aralığındaki gelişimi, yükseköğretimde okullaşmanın son elli yıldaki gelişimi gibi.

Kurum: Bir eğitim kurumunun bütün ya da parçalı zamandaki incelenmesini anlatır. Eğitim dünyasının, sosyal, kültürel ya da sırf eğitim içerikli çok farklı kurumları vardır. Askeri rüştiyelerin kurulması ve XIX. yüzyılın sonuna kadar gelişimi. Meslekî ve teknik okullarının kuruluşu ve gelişimi, Türkiye’de taşra üniversitelerinin gelişimi gibi konular bu konuya verilebilecek örneklerdir.

Biyografi: Eğitimcilerin ya da eğitime hizmet edenlerin hayat hikâyeleri ve eserlerinden seçmeler. Türkiye’de bazı eğitimciler üzerine biyografiler olmakla birlikte, gelişkin bir eğitimciler bibliyografyasından bahsetmek mümkün değildir. Daha çok tarih, edebiyat, ilahiyat alanında yapılan çalışmalar, biyografisi yazılan şahsın eğitimci kimliği üzerine odaklanmamaktadır. *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitimcileri* başlıklı ve 40 eğitimcinin biyografisini içeren yayının yanında tarafımızdan hazırlanan *İstanbul’un Yüz Eğitimcisi* bu konunun gelişkin örnekleridir. Ayrıca meşhur teknik eğitimcilerin hayat hikâyelerini toplayan iki ciltlik çalışma da önemlidir. Üzerine doktora ve yüksek lisans çalışması yapılabilecek yüzlerce eğitimci eğitimciden bahsedilebilir.

Yenilikler: Bir eğitim durumu ya da metodunun ortaya çıkışı ve gelişimini araştırmaktır. XIX. yüzyıl sonlarında Türk eğitim sistemine Ceditizm’in etkisi, II. Meşrutiyet döneminde Pozitivist ve Pragmatist paradigmanın eğitime etkisi, Cumhuriyet döneminde eğitimde yeni felsefeler gibi konuları araştırmak bu başlığa örnektir.

Felsefe: Eğitim zihniyet ve düşüncülerinin gelişimi ifade eder. Her eğitim sistem ve programı belirgin bir felsefe üzerine inşa edilir. Bunu belirlemek de öncelikle eğitim tarihçilerine düşer. Türk eğitim sistemine Fransız eğitim sisteminin etkisi, John Dewey ve Emile Durkheim’in Türk eğitim sistemi üzerine etkileri gibi çalışmalar bu duruma örnektir.

Metodoloji: Bir eğitim metodunun gelişim ve dönüşümünü araştırmaktır. Türk eğitim sisteminde tarih ve sosyal bilgiler dersini öğretmeye yönelik metotlar, Mustafa Satı Bey’in geliştirmiş olduğu eğitim ve öğretim metotları, Batılı pedagogların eğitim metotlarının tatbiki gibi başlıkları buna örnek olabilir.

Program: Eğitim programının tamamı ya da bir parçasının belli bir dönem içindeki durumunu anlatmaktır. Eğitim programları her dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre değişir ve yeniden düzenlenir. Tanzimat dönemi eğitim programları, II. Meşrutiyet dönemi beden eğitim ders programları, coğrafya ve tarih eğitim programları gibi araştırmalar eğitim bilimine anlamlı katkılar yapacaktır.

Personel: Eğitim personellerinin fonksiyon, gelişim ve durumunu incelemektir. Eğitim sistemi içinde çok farklı rol ve statüde insan bulunmaktadır ve bunların her grubunun eğitim üzerine ciddi etkileri vardır. Müdür, öğretmen ve okul hizmetlilerinden bugünün servis şoförlerine varıncaya kadar farklı kanatlardaki kişiler eğitim araştırmalarının konusu olabilirler.

Çocuklar: Eğitim ortamında çocukların her türlü davranış ve durumlarını incelemek de eğitim tarihinin bir konusu olabilir. Tarihin her hangi bir döneminde öğrencilerin disiplin, ceza ve ödül

karşısındaki tutumları, öğrenci olayları, başarı ve başarısızlık durumları gibi olgular hem tarihî hem de psiko/pedagojik araştırmalara müsaittir.

Hukuk: Eğitimin meşruiyet ve hak olarak gelişim ve dönüşümünü anlatır. Eğitim hukuku Türkiye’de en az ilgi gösterilen alanların başında gelmektedir. Oysa kişilerin eğitim almaları ve özgürlüğünün teminatı ancak eğitim hukukunun bilinmesi ve geliştirilmesiyle mümkündür. Eğitim hakkının tarih boyunca gelişimi, cinsler, coğrafi farklılıklar, sosyo-ekonomik düzeye göre değişim ve farklılaşma eğitim tarihinde araştırılması gereken önemli konulardandır.

Materyal: Eğitim araç gereçlerinin gelişim ve değişimini anlatır. Eğitim ve öğretimin niteliğini arttırmak için tarihin en eski dönemlerinden beri farklı materyaller kullanılmaktadır. Bugün internet, dijital tablet ve cep telefonu uygulamalarına uzanan süreç, Sümerlerde çamur, ok ve kil sepetlerinden oluşuyordu. Eğitim araçlarının farklı zaman, mekân, ekonomik imkân ve ilgilere göre değişiminin incelenmesi eğitim dünyasına anlamlı katkılar sağlayacaktır.

Okul dışı kurumlar: Eğitimi etkileyen okulun dışında devasa bir alan bulunmaktadır. Sokak, aile, arkadaş çevresi, eğlence ve dinlenme mekânları, devlet daireleri, sosyal medya, internet vb. Bunların tarih içindeki değişimini gözler önüne sermek eğitim tarihi ve eğitim sosyolojisinin gelişimini anlamak için değerli olacaktır.

Organizasyonlar: Eğitim dernekleri, cemiyetleri ve kuruluşları incelemeyi anlatır. Eğitimcilerin kendi menfaatlerini, haklarını, sosyal rol ve statülerini korumak ve geliştirebilmek için XIX. yüzyılın sonlarından itibaren dernekleşme ve sendikalaşmaya gittikleri görülmektedir. Bu örgütlerin yapısı, fonksiyonu, farklı ülkelere göre teşkilatlanma biçimleri, başarı ve başarısızlık durumlarının incelenmesi gelecek planlamalar için katkı verici olacaktır.

Finans: Devletlerin eğitime ayırdıkları bütçe ve eğitimin diğer finans kaynaklarını araştırmayı anlatır. Eğitim, tarihin en eski dönemlerinden beri pahalı bir eylem olagelmıştır. Bu bakımdan sanayileşme dönemine kadar toplumda seçkin kesimler ileri düzeyde eğitim imkânı elde edebilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren ise kamu eğitimi uygulaması devlet tarafından üstlenilmiş ve eğitimin finansmanı büyük ölçüde devletçe karşılanmıştır. Aynı zamanda özel teşebbüse de imkân tanınmış ve eğitim ticarî aktiviteye dönüşmüştür. Eğitime ayrılan bütçe, personel maaşları, öğretim ücretleri gibi hususlar daima ilgi çeken konular olmasına karşın, bu konunun Türkiye’de derinlemesine araştırıldığı söylenemez. Eğitimin finansmanı konusu, dönemin ekonomi verilerinden, vergi kayıtlarında vb. araştırıldığında çok faydalı bilgiler ortaya konulacaktır.

Mimari: Eğitim yapılarının pedagojik ilkelere uygunluğu ve tarihsel süreçteki gelişim ve değişim durumlarını incelemektir. Bir eğitim kurumunun başarısı, sürekliliği, etkililiği öncelikle mensup ve mezunlarının vefa ve bağlılıklarına dayanır. Vefa ve bağlılığı tesis eden unsurlardan biri de kişilerin ruhlarında derin izler ve hisler bırakan mimaridir. Bu bakımdan eğitim binalarının talebelerin yaş, cinsiyet ve eğitim türlerine göre inşa edilmesi gereklidir. Medrese, tekke zaviye, Enderun ve modernleşme dönemi eklektik okul binaları olmak üzere zengin bir eğitim mimari geleneğine sahiptir. Türkiye’nin bu mirastan hakkıyla istifade ettiği söylenemez. Bunun öncelikli nedenlerinden biri bu alanda yeterli akademik çalışmanın ve farkındalığın olmaması ve kapitalist zihniyetin tarihsel mimariden istifadeye fırsat tanımamasıdır.

Yönetim: Eğitim yöneticileri ve okulun yönetim paydaşlarının niteliklerini anlatır. Eğitim sisteminin yeni kararlar almasında, ilerlemesinde kuşkusuz öncelikli rol eğitim politikası yapımcıları ve yöneticilerine aittir. Okul yöneticilerinin nitelikleri, atanma ve yükseltme biçimleri gibi hususların araştırılması ve meşhur yöneticilerin biyografilerinin yazılması eğitime ve eğitim tarihine büyük katkı sunacaktır.

Literatür: Eğitim tarih yazımının genel literatürünü ifade eder. Bilim alanlarının gelişebilmesi için yeni nesillerin geçmiş birikimi öğrenmesi esastır. Ancak birikimin tamamı öğrenilmeyeceği için bir süzme/seçim yapmak zorunludur. Eğitim tarihçileri aralık aralık, alanda yapılmış çalışmaların genel literatürünü tarayarak elemeye gitmelidir. Bu da meta analiz ve çalışmalar gerektirir. On, on beş yılda bir bibliyografik çalışmaların yapılması alandaki birikimi görebilmek için faydalı olacaktır.

Etkiler: Farklı, kişi kurum ve felsefelerin eğitim üzerine etkisi araştırmaktır. Bir eğitim sistem, kurum ya da programın bilinen mucitleri, kahramanları olduğu gibi, açık ya da gizli etkiler bırakmış sahipleri de olabilir. Yeni bir yöntem deneyen pedagog çocukluğunda, gençliğinde ya da ilerleyen yaşlarda okuduğu bir kitap, izlediği bir film, dinlediği bir konuşmadan esinlenebilir. Ya da insan düşüncesinin ve mantığının evrensel çalışma prensibi gereği, bir meselenin hallinde zaman ve mekân bakımından farklı ortamlarda bulunulsa bile benzer çözümler üretilebilir. Bun benzerliklerin keşfi hem düşünce hem de eğitim tarihi için yenilikçi gelişmeler olacaktır.

Saygınlık: Eğitim tarihinin önde gelen mimarlarını ve kahramanlarını tanımayı amaçlar. Eğitime teorik ve pratik yönleriyle katkıda bulunanlardan bahsedilebilir. Bir bilim ve meslek alanında seleflerin tanınması yeni nesillerin kimlik ve kişilik edinmesinde katkı sağlayacaktır. Bu bakımdan eğitime hangi bakımdan olursa olsun, katkı verenler üzerine biyografik çalışmaların yapılması, gelecek nesiller olduğu kadar, akademi için de bir katkıdır.

Karşılaştırma: Eğitim konularının kendi içinde bir konu, kavram, kişi ya da başka ülkelerle karşılaştırılmasıdır. Türkiye’de sosyal bilimlerin yerel niteliğinin baskın olduğu söylenebilir. Bu bakımdan uluslararası dergilerde yayın yapmak son derece korkutucu gelmektedir. Zira başka ülkelerin gerçekleri, kavramları ve teorilerine yabancılaşma söz konusudur. Tarih, kültür, eğitim, dil, din ve coğrafya alanlarında zaman ve mekân bakımından yakın bölgeler ile karşılaştırmalı araştırmaların yapılması Türkiye’nin özgünlüğünü daha belirgin hale getireceği gibi, uluslararasılaşmaya da hizmet edecektir.

Ders kitapları: Eğitim tarihinin en önemli kaynaklarından biri ders kitaplarıdır. Devletlerin yetiştirmek istedikleri ideal tiplerin tasavvurlarını ders kitaplarını inceleyerek tasvir etmek mümkündür. Ders kitapları kapaklarından, kaynaklarına, dil ve üsluplarından zamanın ekonomik yapılarıyla olan ilişkisine varıncaya kadar son derece zengin bilgiler sunan kaynaklardır. Tanzimat dönemi ders kitaplarında imla, sayfa tasarımları, kavramlar, resimler; Cumhuriyet dönemi tarih ders kitaplarında kahramanlar, demokratik algı vb. çalışmalar yapılabilir.

Sürekli yayınlar: Gazete ve dergilerin eğitim açısından incelenmesini ifade eder. Türkiye’de 1860’lardan sonra canlanmaya başlayan sürekli yayıncılık beşerî bilimlerin en önemli kaynaklarından biridir. Gazete ve dergiler dikkatli bir şekilde tarandığında eğitimle ilgili hemen her türlü detayın yer aldığı görülecektir. Ele alınan her hangi bir sorunun, zaman içinde nasıl tartışıldığı ve toplumda ne tür izler bıraktığı en net biçimde gazete ve dergiler üzerinden izlenebilir. Bu bağlamda, Tanzimat dönemi dergilerinde genel eğitim konuları, II. Meşrutiyet dönemi siyasilerinin eğitimle ilgili görüşleri, erken Cumhuriyet döneminde ahlâk ve gençlik meselelerinin dergilere yansımaları gibi çalışmalar alana özgün katkılar getirebilir.

Meslekî yayınlar: Eğitim dergileri ve broşürlerinin incelenmesidir. Bir meslek alanının saygınlığı ve devamlılığını temin eden unsurların başında meslekî yayınlar gelir. Her meslek grubunun resmî ya da bağımsız, gazete, dergi, almanak, istatistik, okul yıllıkları, kurum tarihleri gibi farklı türlerde yayınları vardır. Bu materyallerin tek başına ya da belli bir tarih aralığında incelenmesi, taranması araştırılan konuya özgün kaynakları sağlayacaktır.

Sendikalar: Eğitim sendikalarının durumu ve tarihsel gelişiminin incelenmesi anlatır. Her ne kadar Türkiye’de meslekî örgütlenmeler ve sendikal faaliyetler Avrupa’daki ontolojisine sahip değilse de II. Meşrutiyet’ten itibaren hızlı bir gelişme gösterdiği bilinmektedir. Buna karşın eğitim dernekleri ve sendikaları üzerine derinlemesine kuşatıcı çalışmalar azdır. Daha külliyatlı, metin şerhleri içeren, bunun yanında analiz ve değerlendirme yönü ağır basan yayınlar alanın önemli kazanımlarından olacaktır.

İnternet: Elektronik yayınların eğitim tarihinde kullanılması söz konusu olabilir. İçinde bulunduğumuz dönemde hemen her türlü yayının elektronik versiyonu da üretilmektedir. Hatta bazı yayınlar sadece elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Dolayısıyla bu platformda üretilen yayınların nicelik ve nitelikleri, dağılımları, etkileri, kullanılma sıklıkları gibi pek çok çalışma yapılabilir.

İstatistik: Elektronik program ve uygulamaların eğitim tarihinde kullanılması söz konusudur (SPSS, N-vivo gibi). Sosyal bilimlerin kavramsal yönünü bir bütün halinde görebilmek ve kavramlar arasındaki ilişkileri kurabilmek için üretilen bilgisayar programları eğitim tarihi için de pekâlâ kullanılabilir. Bu sayede eğitim kurumlarının ortaya çıktığı yerler, buraların müdavimleri, eğitimciler ve aralarında ilişkiler, akrabalık ve aile (b)âğları, eserler ve birbirlerinden etkilenmeler, patronaj sistemleri, doğum yerleri ve seyahat mekânları, finans kaynakları ve maaşlardaki değişimler gibi dağınık unsurlar unlar aralarındaki ilişkiler açık biçimde görülebilir bunlar üzerinde daha sağlıklı yorumlar üretilebilir.

3.4. Türk eğitim tarihinde başlıca araştırma alanları ve bazı sorunlar

Yukarıda kısaca değinildiği üzere Türkiye’de akademik eğitim tarihi araştırmaları 1960’lardan sonra başlamıştır. Her ne kadar 1922’de yazılan ilk ma’ârif teşkilatı tarihi ve sonrasında üretilen çok sayıda eser varsa da bunların çoğu, bilgi-belge birikimi, tedvini ya da derlemesidir. Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Necdet Sakaoğlu, Bayram Kodaman gibi araştırmacılarla başlayan süreç özellikle 1990’lardan sonra daha da gelişmiştir.

Eğitim tarihinin bütününe ilişkin her ne kadar Osman Nuri Ergin⁸⁵ ve Yahya Akyüz’ün⁸⁶ kuşatıcı eserleri mevcutsa da, belirtmek gerekir ki Türkiye’de eğitimin tarihi ansiklopedik düzeyde henüz yazılmamıştır. Osmanlı eğitim tarihi alanında bildiklerimizin hâlâ sınırlı olduğu iddia edilebilir. Buradan hareketle, ilk olarak en eski Türk tarihinden başlayarak, yukarıda değinilen bazı çağdaş dezavantajları aşıp, yeni bir eğitim tarihi ansiklopedisi yazmak öncelikli beklentidir. Türk eğitim tarihi üzerine en gelişkin derlemelerden biri olan *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*’nin *Türk Eğitim Tarihi* sayısı, çok farklı konularda makaleleri bir araya getirmesine karşın burada, eğitim tarihi yazıcılığının metodolojik ve kavramsal sorunlarına değinilmemiştir. Bütün makaleler incelendiğinde pek çok yazarın, eğitim tarihindeki eksik konulara işaret ettiği görülür. Bunları şöyle özetlemek mümkündür.⁸⁷

⁸⁵ Osman Ergin’in tam anlamıyla bir derleme ve tedvin olan muazzam eseri yazıldığı dönemin psikolojisini ve beklentilerini haddinden fazla ortaya koymaktadır. Bunun yanında bazı yanlışlar da barındırmaktadır. Bunun için bk.: İsmail Kara, “Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin”, *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (iç.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.459-467.

⁸⁶ Yahya Akyüz’ün 30 baskıya yaklaşan, hayli yaygınlık kazanmış önemli eserinin çağdaş tarihçilik açısından bazı zaafı için bk.: Selçuk Akşin Somel, “1980 Sonrasında Taşra Maarifi ve Gayri Müslim Mekteplerinin Historiyografik Bir Analizi: “Abdülhamit Devri Eğitim Tarihçiliğine Bir Bakış”, *Deutsch-Türkische Begegnungen. Türk Alman Tesadüfleri, Kemal Beydilli’ye Armağan*, (Yayına Hazırlayan: Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan), EB-Verlag, Berlin, 2013.

⁸⁷ *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, C.6, S.11, 2009.

Derginin en uzun ve önemli makalelerinden birinin müellifi olan, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi eğitim araştırmalarıyla da tanınan Mehmet Ö. Alkan'a göre (s.84), modernleşme dönemi medreselerin geçirdiği sayısal evrim tam olarak bilinmemektedir. Özellikle Bursa sıbyan mektepleri üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Mefail Hızlı'ya göre (s.95), Osmanlı sıbyan mektepleri bütün dönemleri ve geniş coğrafyayı kapsayıcı tarzda incelenmiş değildir. Osmanlı tasavvuf hayatı, tekke ve zaviyelerin öncü araştırmacısı Mustafa Kara'ya göre (s.137), tekkelerin eğitim programı ve pratikleri, bu kurumların toplumsal etkileri ve etkinlikleri tam olarak bilinmemektedir. Önde gelen medrese tarihçilerinden Salim Aydüz'e göre (s.143), Osmanlı Devleti yönetiminin efsane kabul edilen eğitim kurumlarından Enderun hakkıyla araştırılmadığı gibi, mevcut araştırmalarda Batılı kaynaklar yeterli kullanılmamıştır.⁸⁸ Osmanlı toplumsal ve siyasî yapısı konularının araştırmacısı Macit Kenanoğlu'na göre (s.189, 192, 201) Osmanlı'daki azınlıkların klasik dönem eğitim yapıları hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. Aslında sadece klasik dönem değil, azınlık ve yabancıların eğitim faaliyetleri tam olarak anlatılmış konular değildir. Azınlık ve yabancı okulları hakkında yaptığı araştırma ve çevirilerle tanınan Ayşe Aksu'ya göre (s.239), misyonerlerin okul raporları ve hatıra metinleri tam olarak incelenmemiş ve Türkçeye de kazandırılmamıştır. Ona göre bu konunun üstesinden gelebilmek için müstakil bir enstitü kurulmalıdır. Gündüz'e göre (s.244), -Şerif Mardin'den aktararak-, II. Abdülhamid dönemi eğitim ve modernleşme ilişkisi gerektiği kadar araştırılmış ve anlaşılmış değildir. Rusya Türkleri ve modernleşme süreçlerini inceleyen Ahmet Kanlıdere'ye göre (s.309), II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a gelen Orta Asya kökenli aydınların etkileme ve etkilenme biçimleri ve dereceleri bilinen konulardan değildir. Birçok Osmanlı tarih kroniğini neşreden Mehmet İpşirli'ye göre (s.455, 457, 467 vd.), medreselerdeki hoca ve icazet meselesi, müfredat ve dönemlendirmeye göre değişimi, okutulan dersler ve yöntemler, taşra medreseleri ve medrese ulemasının yayınları, haşiyeler ve şerhler tam olarak araştırılmış değildir. Bu konularda büyük boşluklar vardır. Atatürk dönemi öğretmen yetiştirme konusunu araştıran Cemil Öztürk'e göre ise (s. 487, 492, 494, vd.) öğretmen yetiştiren kurumların tarihçeleri, iki ve üç yıllık enstitülerle yüksek öğretmen okulları üzerine araştırmalar çok sınırlıdır. Milli Eğitim bakanlığı arşivi en azından mevcut haliyle kullanılmamaktadır. Köy Enstitüleri ve diğer birçok eğitim kurumu üzerine bilimsel eserler de hayli azdır.

Görüldüğü üzere eğitim tarihinin araştırılmamış alanları çok fazladır ve bunlarla sınırlı da değildir. Alanın felsefesine, tahliline, karşılaştırmasına ve entelektüel tarihine giriş yapabilmek için öncü araştırmaların yapılması gereklidir. Böylesi bir birikim olmadan, ilgili alanın felsefesi üzerine konuşmak da mümkün olamayacaktır. Bu bakımdan, eğitim tarihinin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için öncü olabilecek bazı araştırma alanları şöyle sıralanabilir:

Eğitim tarihi araştırmalarının en az bilinden konularından biri Türklerin antik dönemi, Eski Türkler zamanı Hun, Göktürk, Hazar ve Uygur dönemleridir. Genel Türk tarihi içinde de orijinal kaynakların hayli sınırlı olduğu bu dönemlerdeki eğitim öğretim faaliyetleri, eğitimciler, eğitim materyalleri, kitap, yazı, kalem ve diğer kültür ürünleri hakkında bilgiler son derece sınırlıdır ve literatür büyük oranda erken Cumhuriyet dönemi paradigma kurucu tarihçileri tekrardan ibarettir.⁸⁹ Bu dönemlerin eğitim ve kültür faaliyetleri hakkında üretim yapmak en başta arkeoloji ve lingüistik bilimlerle yakından ilgilidir. Başta Çince ve Uygurca olmak üzere, Farsça, Arapça, Sanskritçe, İbranice ve diğer bölge dillerini bilerek ve arkeolojik kaynakları daha yakından yorumlayarak eğitim tarihinin bu kısmına katkı verilebilir.

⁸⁸ Mustafa Gündüz, "Enderun Mektebi ve Osmanlı'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi", *Eğitime Bakış*, Ağustos, 2016, S. 37, s.11-20.

⁸⁹ Bu konuda özgün bilgiler için bk.: Şinasi Tekin, *Esi Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Yayına Hazırlayan: R. Tüba Karatepe), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Eski Türk tarihi dönemleriyle doğrudan ilgili olarak Türklerin Müslüman olma süreci ve sonrasındaki eğitim tarihleri de en gizemli alanlardan biridir. *İlk Müslüman Türk devletleri* (Karahanlılar, Gazneliler, Fatımiler, Eyyûbiler, Memlûklüler...) zamanının eğitim faaliyetleri, kurumları ve zihniyeti üzerine gelişkin araştırmalardan bahsedilemez. Bu zamanda dünya çapında yetişmiş âlimlerin (Farabi, Kindî, İbn Sina, İbn Haldun, Biruni, İbn Heysem, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib) gelişkin biyografilerinden bahsedilemeyeceği gibi, eğitim teorilerinden, faaliyetlerinden ve bu alana katkılarından da büyük oranda haberdar olunmamaktadır. Oysa bu konuda Memlûk dönemi Kahire Medreselerini,⁹⁰ 1200-1350 arası Şam Medreselerini⁹¹ konu alan oldukça orijinal çalışmalar Amerika üniversitelerinde yapılabilmektedir. Bu dönemler üzerine derinlemesine araştırma/çalışma yapmanın olmazsa olmazı gelişkin Arapça bilgisi ve İslâmî ilimlere vukûfiyettir.

Medreseler, camiler, vakıf, tekke ve zaviyeler, ribat, kütüphaneler vb. eğitim öğretim faaliyetleriyle doğrudan ilgili mekânların farklı coğrafyalarda ve tarihlerdeki durumlarına ilişkin de kuşatıcı eğitim tarihi çalışmaları yeterli sayılamaz.⁹² Bu konu üzerine araştırma yapmanın zorluğu aşıkârdır. Zira söz konusu eğitim mekânları her coğrafya ve kültürde farklılıklar gösterdiği gibi, zaman içinde şartlar karşısında değişim göstermiştir. Bu değişimi bir bütünlük içinde yakalamak elbette mümkün değildir. Sadece bir şehirdeki belirli bir mekânın, ya da belli tarih aralığındaki herhangi bir eğitim öğretim faaliyetini derinlemesine incelemek mümkün olabilir. İstisnaları olmak kaydıyla bu alanlarda da zengin bir mirastan bahsetmek güçtür. Dolayısıyla sadece XIX. yüzyıl İstanbul medreseleri, XVI. yüzyıl Bursa medreseleri ya da XV. yüzyıl Şam vakıflarından hareketle bu mekânlar üzerine çağları aşan kuşatıcı değerlendirmeler yapmak zordur. Örneğin Türkiye'nin onlarca farklı şehrindeki medreseler üzerine derinlemesine yapılmış monografiler bir araya getirilerek sadece Anadolu medreselerinin tarihsel süreç içindeki dönüşümleri hakkında bir nazariyede bulunulabilir. Mevcut birikim buna elvermeyecek kadar azdır. Bütün bu medreselerin vakfiyelerini bir araya getirmek bile büyük bir katkı sağlayabilir.

Medrese monografilerinin yanında bu mekândaki eğitim pratikleri, talebe-hoca münasebetleri, eğitim ritüelleri, okutulan dersler, ders programları, tatiller, eğlenme-dinlenme, temizlik, ibate ve iâşe, ulaşım, harcamalar, yemekler, izinler, imtihanlar, ziyaretler vb. günlük hayat görünüşleri üzerine de geniş araştırmalar yoktur. Medrese âlimlerinin telif ve tercümelemleri, şerh, ta'lik ve haşiyeleri de bilinmeyenler arasındadır.⁹³ Yine son derece önemli bir medrese ritüeli olan icazet törenleri ve icazetnâmelerin verilmiş şekilleri, istimali, istismarı, coğrafya ve kültüre göre farklı

⁹⁰ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, (Çeviren: İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

⁹¹ Michael Chamberlain, *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam 1190-1350*, (Çeviren: Büşra Kaya), İstanbul: Klasik Yayınları, 2014; 2017 Kasım'ında Harun Yılmaz imzasıyla yayımlanan çalışma, medrese tarihine değerli bir katkıdır. Kullanılan kaynaklar, metot, kavramsallaştırma ve yorum gibi nitelikleriyle Yılmaz'ın çalışmasının Berkey, Chamberlain ve Pedersen gibi Batılı araştırmacıların eserlerinden fazlası var eksiği yoktur. Bu yönüyle istikbal için hayli sevindirici ve ümit vericidir. Bk.: Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyubî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

⁹² Osmanlı medreselerini bir bütün olarak ele alan ve personel, program ve okutulan dersler hakkında geniş tasvirî bilgiler veren Cevat İzgi ve Cahit Baltacı'nın medreselerle ilgili eserleri önemliyse de tabii olarak birçok konunun detayını verememektedir. Osmanlı klasik dönemine ilişkin medrese araştırmalarının eksik yönlerine işaret eden bir bibliyografya için bk.: Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divân, İlmî Araştırmalar*, S.18 (2005/1), s.79-114.

⁹³ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

türleri de detaylarıyla bilinen mevzulardan değildir.⁹⁴ Medreselerin varlığını borçlu olduğu vakıf müesseseleri ve vâkıflarla olan iletişim ve etkileşim de yakası açılmadık konulardandır. Klasik İslâmî bir eğitim kurumu olan medreselerin modernleşme karşısındaki tavrı, değişim ve dönüşüm stratejileri ya da moderniteye direnci ve bu durumun farklı coğrafyalardaki görünümünü sadece merak etmekle yetiniyoruz.

En az medreseler kadar hatta etki ve yaygınlık bakımından daha da önemli olan *tekke ve zaviyeler* meselesi siyasî nedenlerin de kısaca almasıyla artık iyice ötekileştirilen, unutturulan, toplumun kahir ekseriyetine menfi çağrışımlar yapan kurumlar haline gelmiştir. 1925'te kapatılmalarıyla “de facto” bir gerçeklikle yüz yüze kalan tasavvuf dünyası ve tekke eğitim-öğretimi ve burada üretilen ürünler, topluma bıraktığı miras gibi konular hakkında yapılan araştırmalar bir elin parmaklarını geçmez.⁹⁵

Modernite öncesinde eğitim büyük ölçüde dinî otoritenin tekelinde/sorumluğun idi. Geniş toplum kesimlerini kapsayan, zorunlu, laik vb. niteliklere sahip kamu eğitiminden bahsedilemezdi. Bunun yerine kısmi dikey hareketlilik imkânı olan sınırlı bir yüksek din/teoloji eğitimi (medrese) bir de aşağı doğru gittikçe genişleyen, dinî içerikli eğitimden bahsedilebilir. Hemen her mahallede sivil, dinî içerikli bilgi ve kültür aktarım mekânı *sıbyan mektepleri*, kasaba ve daha büyük yerleşim yerlerinde bulunan *hariç medreseleri* hakkında yüzeysel bilgilere sahibiz. Evliya Çelebi'nin sadece İstanbul'da 3000 civarı sıbyan mektebinden bahsetmesine rağmen, çoğunluğu XIX. yüzyıl örneklerinden oluşan ancak 250-300 kadarı zamana direnebilmıştır. Sıbyan mekteplerindeki eğitim öğretim pratiklerine, kültürel hayata ve toplum üzerindeki etkisine dair çalışmalar da yok denecek kadar azdır.⁹⁶

Rönesans sonrası belirginleşen ve sanayi çağı sonrasında bugünkü statü ve ağırlığına kavuşan üniversitelerin İslâm dünyası vakıf ve medrese geleneği ile ilişkisi ve etkileşimi zaman zaman dile getirilse bu süreç de tebellür etmiş bir mevzu değildir. Başta meşhur medrese tarihçisi George Makdisi⁹⁷ olmak üzere bazı Batılı tarihçilerin iddialarına göre “külliye” kavramından üretilen “college”ların ortaya çıkmasında vakıf sisteminin rolü büyüktür. Bunun aksini iddia edenler de vardır. Daha da önemlisi adı Ortaçağ ile özdeşleşmiş *skolastik eğitim tarzının* mahiyeti ve modern eğitime etkileri konusu da araştırılmış alanlardan değildir.⁹⁸ Oysa bugün sadece menfi bir algı olarak zihinlere kazınan skolastik tarz Aristo'ya kadar giden bir derinliğe sahiptir ve burada insanlığın kadim pedagojik birikimi vardır. Bu birikim büyük ölçüde Ortaçağ Batı manastır ve şövalye mekteplerinde ve medreselerde de tatbik edilmiştir.

⁹⁴ Bu konuda bir giriş olması bakımından Hüseyin Atay'ın çalışmasına bakılabilir: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnâmeler, İslahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983; Ayrıca icazetname türleri ve içerikleri hakkında bk.: Ebu'l Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, C.II, III, İsmail Akün Matbaası, İstanbul, 1966, 702 vd.

⁹⁵ Tasavvuf hayatı ve tekke zaviye eğitimi hakkında Mustafa Kara'nın eserlerine bakılabilir. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013; Aynı yazar: *Dini Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

⁹⁶ Bu konunun önde gelen araştırmacısı ve eseri için bk.: Mefahil Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi 1999; İsmail Kara, Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektebi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005; *TALİD*, Türk Eğitim Tarihi, S.12 makaleleri.

⁹⁷ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (Tercüme ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

⁹⁸ Hasan Ünder'in hazırladığı kitap bu mevzuya değinmesi ve bir başlangıç olması bakımından önemlidir: Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim A. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye'de Skolastik Tarz*, (Derleyen ve Çeviren: Hasan Ünder), Epos Yayınları Ankara, 2002.

Osmanlı toplumunda *matbaa* Avrupa'ya nazaran farklı sebeplerle 250 sene kadar toplumsal kabul ve yaygınlık kazanamadı. Aslında matbaa, Gutenberg'in hareketli metal hurufatı yaygın bir şekilde kullanmaya başlamasıyla birlikte eş zamanlı olarak İstanbul'a gelmişti. Matbaa, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Batı tipinde modern devlet okullarının (önce askerî okullar) açılması, uluslararası iletişimin artması, modern bürokrasisinin ve basının doğması sonrasında etkin hale geldi. Tanzimat'ın ilanı sonrasında resmî, yarı resmî ve özel süreli yayınlar çoğaldı ve insanlar üzerinde hemen her bakımdan etkili olmaya başladı. Buna karşın Osmanlı toplumunun Benedict Anderson'un tabiriyle "matbaa kapitalizmi" ile tanışması meselesi bir yana, bu teknolojinin zihniyet dünyalarını ve günlük yaşam alışkanlıklarını nasıl değiştirdiğine dair entelektüel derinliği olan çalışmalar da görülememektedir. Basılı materyalin insanlardaki zaman ve mekân tasavvurları başta olmak üzere varlık dünyasına ilişkin algılarını nasıl değiştirdiği Türkiye ölçeğinde bilinen konular değildir. Matbaanın yaygınlaşmasından sonra kimin neyi, nasıl okuduğuna⁹⁹ dair araştırmalar da son derece sınırlıdır.

Etkin bir modernleşme aracı olan matbaanın da katkısıyla, devlet eğitim üzerinde ağırlığını gün geçtikçe arttırarak kamu eğitimini ihdas etmiştir. Merkezî eğitim örgütlerinin teşekkülüyle, iktidar tarafından hazırlanan yönetmelikler, farklı nitelikteki talebeler için hazırlanmış ders kitapları en ücra köşelere gönderilerek ortak bilinç inşa etme gayreti güdülmüş ve yeni insan/toplum yetiştirme aşamasına gelinmiştir. Bu sürecin şüphesiz en etkin araçlarından biri *ders kitapları* olmasına karşın Tanzimat'ın ilk yıllarından başlayarak, özellikle 1950'lere kadar geçen zamandaki ders kitapları üzerine yapılan çalışmalar da olması gerekenden çok azdır.¹⁰⁰ Her ne kadar özellikle vatandaşlık, ahlâk, din eğitimi gibi popüleritesi yüksek konular araştırma mevzuu edilmiş olsa da yabancı dil eğitimi, tarih, coğrafya, beden eğitimi, sanat ve fen bilimlerinin farklı alanlarındaki ders kitapları üzerine çalışmalar oldukça azdır.

Matbaa, okuryazarlık ve ders kitapları yanında *Tanzimat modernleşmesi* ve eğitim meselesinin entelektüel düzeyi yüksek, disiplinler arası formasyonla ele alındığı söylenemez. Özellikle Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi eğitim pratiklerinin ve politikalarının karşılaştırılması, devamlılık ve sapma düzeylerinin saptanması, siyaset, kapitalizm ve devlet ilişkisinin belirgin bir şekilde izah edilmesi beklenir. Daha çok konjonktürel beklenti ve duygusal atmosferin ötesine geçemeyen II. Abdülhamid dönemi eğitim modernleşmesini araştıran çalışmalar da yine bir elin parmaklarını geçmez.¹⁰¹ Oysa sadece onun döneminde açılan onlarca yeni okulun her biri üzerine, hatta yeni açılan her okulun farklı yönlerini ele alan çalışmalar yapılabilir.¹⁰²

⁹⁹ Bu koya ışık tutması bakımından özgün bir çalışma için bk.: Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, Vol. 6, No. 1, 2003, s.39-76; Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, (Çeviren: Mehmet Beşikçi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁰⁰ II. Abdülhamid dönemi ders kitaplarında ahlâk ve sosyalleşme konusunu araştıran Nuri Doğan'ın araştırmaları bu konunun en özgün çalışmalarından biridir. Bk.: Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

¹⁰¹ Bu konuda özgün, temsil ve akademik niteliği yüksek üç metin için bk.: Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (Çev.: Pelin Sıral) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005; Emine Ö. Evered, *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, I.B.TAURIS Press, 2012; Selim Deringil, *İktidarın*

II. Abdülhamid dönemi otokratik modernleşmesinin ve paradoksal gelişmelerin bir ürünü olan II. Meşrutiyet dönemi eğitim ve kültür gelişmeleri de son derece renklidir. Öyle ki bu dönemde ne kadar süreli yayın çıktığına dair kesin rakamlar belirtilememektedir. Pek çok eğitim teorisinin ve yeni okul projelerinin denediği ve hayata geçirildiği, Avrupa eğitim dünyasıyla yakın temas kurulduğu bu dönemde çok sayıda özgün eğitim dergisi de yayımlanmıştır. Bunun yanında modern eğitimin öncü mahiyette birçok teorik kitabı da bu dönemde telif ve tercüme edilmiştir. Gerek bu dönemin eğitim yayınları, gerekse erken Cumhuriyet'in eğitimci *biyografileri* üzeri yetkin ve yeterli çalışmaların yapıldığı da söylenemez.¹⁰³ Hatta II. Meşrutiyet dönemi eğitimcilerinden pek çoğu hakkında bilinenler, kısa ansiklopedi maddelerinden ileri gitmez. Dönemin eğitim politikaları ve politikacıları¹⁰⁴ da *monografik* düzeyde araştırılmış değildir. Siyasî açıdan bir laboratuvar kabul edilen II. Meşrutiyet, eğitim ve kültür farklılaşmaları açısından da son derece renkli bir bahçe görünümündedir. Bu bahçenin tanınması gereklidir.

Bugünün eğitim meseleleri fırsatları ve sınırlılıklarıyla büyük ölçüde Cumhuriyet'in başlangıç senelerindeki köklü eğitim inkılaplarından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin demokratik bir toplum haline getirilmesinden, girişimci kişiliklerin yaratılmasına, farklı toplum kesimleri arasında sağlıklı iletişimlerin kurulmasından özgüveni yüksek çalışkan ve üretken nesillerin yetiştirilmesine varıncaya kadar yeni hayata şeklini veren pek çok düzenleme 1950'ye kadar yapılan düzenlemelerle sınırlanmıştır. Dolayısıyla mevcut eğitim sistemimizin sınırlı avantajları yanında kısıtlayıcı, daraltıcı, bastırıcı pek çok düzenleme söz konusu dönemdeki düzenlemelerden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁵ 1950'lerden sonra eğitime ilişkin kanunlar ve yönetmelikler üzerinde değişimler olmuşsa da çıkarıldıkları dönemin ruhu büyük ölçüde korunmaktadır.¹⁰⁶ Mevcut araştırmaların kahir ekseriyeti XX. yüzyıl başlarında teşekkül eden merkezîyetçi ulus-devlet

Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908), (Çeviren: Gül Çağalı Güven), YKY Yayınları, İstanbul, 2002, Bölüm: 4, s. 101-117; Mahmut Dilbaz'ın "II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı" başlıklı 2017'de savunulan doktora tezinin de alana önemli bir yenilik ve yorum getirdiğini belirtmek gerekir.

¹⁰² Bu konuda yapılmış öncü araştırmalardan biri için bk.: Eugene L. Rogan, "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, 28/1, 1996, s. 83-107; Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁰³ *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, (Editörler: Hüseyin Hüsnü Cırtlı, Bahir Sorguç), Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 1987 künyeli eserde yer alan biyografiler oldukça kısadır. Kitapta yer alan biyografiler şunlardır: Sadrettin Celal Antel, Saffet Arıkan, Ahmet Muhtar Ataman, Sıdika Avar, Ahmet Hasip Aytuna, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Fuat Baymur, Cevat Dursunoğlu, Kazım Nami Duru, Ayşe Ege, Osman Nuri Ergin, Saip Egüz, Reşit Galip, Mahmut Ragıp Gazimihal, Ziya Gökalp, İbrahim Alaaddin Gövsa, Muallim Cevdet, Halil Fikret Kanad, Nafi Atuf Kansu, Nusret Köymen, Mustafa Necati, Hayrullah Örs, Raşit Öymen, İsmail Safa Özler, Vahide Baha Pars, İhsan Sungu, Ali Haydar Taner, Selim Sırrı Tarcan, Reşat Tardu, İsmail Hakkı Tonguç, Mustafa Şekip Tunç, Cavit Orhan Tütengil, Muvaffak Uyanık, Hilmi Ziya Ülken, Sait Yada, Halil Bedii Yönetken, Kadri Yörükoğlu, Hasan Âli Yücel, Rüştü Uzel.

¹⁰⁴ Örneğin 1857'den 1923'e kadar 36 farklı kişi eğitim bakanlığı yapmıştır. Bunlar arasında Ahmed Zühdi Paşa gibi 10 yıla yakın bakanlık yapanlar vardır. 1920'de kurulan TBMM'nin 30 üyesi öğretmendir. Bunlar arasında, haklarında derinlemesine araştırma yapılan nerede ise hiç kimse yoktur.

¹⁰⁵ Barak A Salmoni, "Ordered Liberty and Disciplined Freedom: Turkish Education and Republican Democracy, (1923-1950)", *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.2, March 2004, s. 105.

¹⁰⁶ Örneğin Bugün hâlâ Türk milli eğitiminin en önemli kanunlarından biri olan Tevhid-i Tedrisât üzerine bütünlüklü bir araştırma yoktur. Medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve alfabe ve dil inkılabının ortaya ürettiği imkânlar ya da travma üzerine entelektüel düzeyi yüksek araştırmalar sınırlıdır. Alfabe inkılabının toplum ve devlet katmanlarındaki yansımaları mevzusunda Benjamin C. Fortna'nın eserinden başka çalışmaya rastlanmaz. Bk.: Fortna, *age*, 2011; Dil reformu hakkında da en gelişkin çalışma Geofry Lewis'in *Trajik Başarı* adlı ironik düzeyi hayli yüksek çalışmasıdır.

paradigmasının sınırlandırmalarından kurtulamamış, resmî ya da gayri-resmî tarih sarkacında gelip giden trapezlere dönüşmüştür.

Osmanlı son döneminde olduğu gibi Atatürk dönemi eğitim reformları üzerine temsil kabiliyeti ve kuşatıcılık eksenini geniş araştırmalar da azdır. Atatürk dönemi öğretmen yetiştirme, bazı okul tarihleri dışında dönemin eğitim zihniyeti, ideolojisi, kaynakların değerlendirilmesi, Osmanlı eğitim mirası vb. gibi konular araştırmacılarını beklemektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın en önemli yasama organı olan *Talim ve Terbiye Dairesi*'nin kuruluşu, başkanları, üyeleri, kararları, faaliyetleri, temel yayın organı *Tebliğler Dergisi* ve eğitim politikalarını belirleme stratejisi gibi konularda ciddi araştırmaların yapılmamış olması bile alanın ne kadar bakir olduğunun göstergelerindedir.¹⁰⁷

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda çok fazla üzerinde durulmamış olsa da İsmet İnönü dönemi eğitim ve kültür pratikleri ve politikaları bakımında bir yönüyle Atatürk döneminden derin süreklilikler taşıırken, diğer taraftan radikal dönüşümler de gösterebilmiştir. Bu dönemde Köy Enstitüleri başta olmak üzere yayın faaliyetleri, çeviriler, radyo eğitim yayınları, telif ve tercüme ansiklopedi, eğitimde militarizm, yeni meslekî ve sanat okulları gibi bir dizi özgün proje hayata geçmiştir. Bu projeler üzerine kavramsal düzeyi yüksek araştırmalar da sınırlıdır.

3.5. Türkiye'de taşra eğitim tarihi ve tarihçiliği

Gerek Osmanlı son dönemi gerekse Cumhuriyet dönemi *taşra eğitim* hayatı hakkında da yeterli çalışmalar olduğu söylenemez. Son zamanlarda Samsun, Trabzon, Diyarbakır, Elazığ, Konya, Afyonkarahisar, Çorum, Kıbrıs, Bursa, Çanakkale, Edirne, Konya, Urfa vb. illerine ait milli eğitim müdürlükleri, belediyeler ya da kişisel gayretlerle yapılmış çalışmalar yayımlanmıştır. Örneğin *Trabzon Milli Eğitim Tarihi* başlıklı çalışma her biri beş yüz sayfa civarında altı ciltlik bir yekûndan oluşmaktadır. Bu çalışmaların yöntem sorunları yanında dil ve üslup sıkıntıları olsa da önemli bilgiler taşıdıkları yadsınmaz. Bu bakımdan da eğitim tarihine büyük katkılar sağladıkları teslim edilmelidir.

YÖK tez bankası verilerine bakıldığında da taşra eğitimi üzerine tezlerin yapıldığı görülmektedir. Diyarbakır, Kayseri ve Kars'ın eğitim tarihleri üzerine doktora tezleri hazırlandığı, bunun dışındaki iller üzerine doktora yapılmadığı görülebilir. Bunun yanında farklı konu ve içerikte Diyarbakır, Kırıkkale, Bergama, Mardin, Aydın, Dersim, Elazığ, Bursa, Samsun, Bolu, Amasya, Gülşehir, Trabzon, Diyarbakır, Belviran'ın eğitim tarihleri hakkında yüksek lisans tezleri yapılmıştır. Bu tezlerden bir kısmı, söz konusu merkezlerin belli bir dönemdeki eğitim durumunu ma'ârif salnamelerinden ya da istatistiklerden hareketle araştırmıştır. Bu verilerin Türkiye geneli düşünüldüğünde ne kadar az olduğu açıktır.

¹⁰⁷ Talim Terbiye Dairesi'nin Osmanlı dönemine ilişkin Uğur Ünal'ın *Meclis-i Ma'arif-i Kebîr* başlıklı çalışması önemlidir. Cumhuriyet dönemine ilişkin kuşatıcı bir çalışma henüz yoktur, ancak temel kaynak vasfında iyi bir birikim olarak Reşat Özalp ve Aydoğan Ataunal'ın hazırladıkları eser önemlidir. Bk.: *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı (Talim ve Terbiye Kurulu- Millî Eğitim Şûrası)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975; Ayrıca bk. *Cumhuriyet Dönemi Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlarının Anlatımıyla: Talim ve Terbiye Kurulu'nun Türk Eğitimindeki Rolü ve Etkileri Forumu*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2007; *1926'dan 2009'a Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü*, Ankara: Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2009; Kısa ve konuyu sadece kurul kararları bağlamında ele almasına karşın alana katkı verecek çalışmalardan biri: Abdülkadir Yılmaz, *Talim ve Terbiye Kurul Kararlarında Teftiş/Denetim (1926-2017)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

3.6. Eğitim kurumları tarihi

Taşra eğitim tarihi çalışmalarının yetersizliği eğitim kurumları için de geçerlidir. Tanzimat'tan bu yana sadece modern eğitim olgusunun bile ürettiği yüzlerce farklı eğitim kurumundan bahsedilebilir. Türkiye, eğitim kurumlarının sürekliliğiyle değil yeni okullar açıp onu kısa süre sonra kapatma tecrübesiyle meşhurdur.

YÖK tez bankası verilerine göre hakkında en çok akademik araştırma yapılan eğitim kurumlarının başında Köy Enstitüleri gelmektedir. Bu kurumların öğretmen yetiştirme kapasitesi, modernleş(tir)meye katkıları, pedagojik esasları ve burada derslerin nasıl işlendiğine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Her ne kadar çok araştırma yapılmış olsa da Köy Enstitüleri üzerine kuşatıcı, analiz, kavramsallaştırma ve nesnellik değeri yüksek çalışmalar son derece azdır. Bu konuyla ilgili mebzul miktarda yayın ve materyale karşın bilimsel özgün eser sınırlıdır. Köy Enstitüleri mensubiyet nostaljisi ya da siyaseten ötekileştirme aracı olarak ele alınmaktadır. Bütün ideolojik yanlılığı ve övücü niteliğine karşın, Köy Enstitüleri'ni bir bütünlük içinde ele alan Fay Kirby'nin Niyazi Berkes'ten derin izler de taşıyan araştırması aradan yetmiş sene geçmiş olmasına rağmen hâlâ değerini korumaktadır. Bunun yanında Kastamonu Gököy, Kars Cilavuz, Ankara Hasanoğlan Köy Enstitüleri üzerine doktora tezleri yapılmıştır. Toplamda 21 tane Köy Enstitüsü'nün varlığına karşın diğerleri üzerinde derinlemesine çalışmaların yapılmaması bir eksikliklerdir. Enstitüler üzerine yapılan yüksek lisans tezlerinin kahir ekseriyeti, bütünsel bakış ve kuşatıcılıktan uzak olduğu gibi ideolojik duruşun tesirinden uzak değildir.

Tanzimat dönemi rüştiye ve idadileri üzerine iki önemli/yetkin doktora tezi yapılmış olsa da bu konuda daha pek çok araştırma yapılabilir. Adnan Menderes döneminde millî ve yerli eğitim kaygısıyla kurulan Maarif Kolejleri üzerine sadece bir tane doktora tezi yapılmıştır. Bu dönemde açılan diğer meslekî ve teknik okullar üzerine araştırmalar da azdır. Bir halk eğitim kurumu olarak Türk Ocakları ve Halkevleri üzerine siyaset bilimi merkezli araştırmalar olmasına karşın pedagojik yanını dikkate alan araştırma da azdır.

Eğitim kurumları, özellikle de okullar üzerine yüksek lisans tezlerinin daha çok olduğu görülmektedir. Konya Gazi Lisesi, Mekteb-i Mülkiye, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Edebiyat Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi üzerine yetkin doktora tezlerinin yapıldığı ve bazılarının basıldığı görülmektedir. Ayrıca Halkevleri ve Halk odaları, Jandarma okulları, Türk Eğitim Vakfı, Heybeliada Bahriye Mektebi, İzmir Pedagojik Danışma Kurulu, Millet Mektepleri, Maarif Nezareti ve Vekâleti'nin Kuruluşları, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Nenehatun Kız Anadolu Lisesi, Hamidiye Ticaret Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye, Darü'l-Elhan, Robert Kolej, İstanbul Sanayi Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi, Ankara Olgunlaşma Enstitüsü, Kütahya Lisesi, Aydın Lisesi, Maltepe Askeri Lisesi, Darüşşafaka, üzerine yüksek lisans düzeyinde çalışmalar yapılmıştır.

Tez bankası verilerine göre taşra eğitim tarihi ya da eğitim kurumu karışımı araştırmalar da yapılmıştır. Zonguldak'ta Yükseköğretim, Kütahya Medreseleri, Konya Medreseleri, Konya'da Darülhuffazlar, II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Mektepler, Seydişehir'de İlköğretim, Amasya Halkevi başlıklarını taşıyan yüksek lisans tezleri buna örnektir. Bazı eksiklerine rağmen taşra eğitim tarihi alanında değerli çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Ancak kurum tarihi çalışmalarının kahir ekseriyeti, İstanbul ya da Ankara'yı ilgilendirmiş konulardır. Arşiv kaynaklarının bu iki merkezde olması bir yana, belgelerin de buraların sorunlarıyla daha çok ilgilenmesi bu sonucu üretmiştir. Taşra eğitim dünyasına ilişkin araştırmaların azlığı kısmen buradan kaynaklanmaktadır.

Eğitim tarihine katkı verici türlerden biri de müstakil okul tarihleridir. Özellikle bazı tarihi okullar, mezun dernekleri ya da mütevelli heyetlerinin gayretiyle prestij baskı yayınlar hazırlatmıştır. Okul tarihlerinin en gelişkin örneklerini 2017'de yayımlanan iki örneği dışında çoğunluğu yabancı dilde olmak üzere Robert Kolej vermiştir. Galatasaray Lisesi, Kabataş Lisesi,

Terakki Vakfı Okulları, Fevziye Mektepleri, İstanbul Erkek Lisesi gibi prestijli okullar hakkında gelişkin bir literatürden bahsedilebilir. Ancak, binlerce tarihi okula sahip olan Türkiye'nin mevcut okul tarihi birikiminin çok az olduğuna hükmedilebilir. Okul tarihleri hususunda en şanslı kurum belki de İstanbul Üniversitesi'dir. Osmanlı Darülfünûn'u üzerine yetkin araştırmalar yapılmıştır. Ancak 1950'lerden sonra açılan üniversitelerin tarihlerine ilişkin yayınlar yok denecek kadar azdır. Oysa batı dünyasında değil üniversitelerin tarihi, kurulduğu günden bugüne kürsülerinden verilmiş ders notları ve kayıtları yayımlanmaktadır.

Türkiye'nin yakın ve uzak tarihiyle ilgili sayılamayacak kadar çok araştırma konusu varken, bir de kültürel ve siyasî yakın coğrafyada Müslüman ve Türk hinterlandı vardır. Buralarda gerek çağdaş zamanda gerekse geriye doğru gidildikçe eğitim tarihiyle ilgili ne tür gelişmelerin yaşandığına dair araştırmalar yapılmamaktadır. Osmanlı Kafkasya'sı, Orta Asya ve Balkanlardaki eğitimin durumu, Ortadoğu'daki eğitim ve kültür faaliyetler vb. meseleler Batıların değindikleri kadar gün yüzüne çıkabilmektedir. Söz konusu alanlarda araştırma yapmayı dil, bürokrasi, ekonomi, eğitim formasyonu gibi meseleler zor kılıyor olsa da asıl mesele ve engel zihinlerde kurulan barikatlar ve yetersizliklerdir.

Sonuç Yerine

Eğitim tarihi, tarih ve eğitim biliminin kesiştiği kavşakta yer alan disiplinler arası bir çalışma sahasıdır. Temelde eğitim biliminin bir alt dalı olarak kabul edilse de aynı zamanda tarih ilminin de alt alanlarından biridir. Bunun yanında bilim dallarının öncü kişi, birikim, kurum ve uygulamalarının anlatıldığı araştırma ve dersler bir yönüyle eğitim tarihinin alt alanı olarak görülebilir (hukuk eğitimi tarihi, tıp eğitimi tarihi, sosyoloji eğitimi tarihi, fen bilgisi eğitimi tarihi vb.). İlgilendiği konular ve bilim dalı havzası hayli geniş olan eğitim tarihinin müstakil bir araştırma alanı olarak ele alınması yeni sayılır. Bilim alanlarının iyice birbirinden ayrılması ve çok farklı alt alanlara taksim edilmesinden dolayı eğitim tarihi, bütün bilim dallarının eğitim tarihlerini de kuşatan şemsiye bir alan olarak düşünülebilir.

Eğitim tarihi, sosyal bilim hiyerarşisine son zamanlarda dâhil olan bir şube olmasından dolayı yetkin ve zengin bir literatürden bahsedilemez. Eğitim tarihçiliğinin dünyada yüz-yüz yirmi, Türkiye'de elli-altmış yıllık bir tarihi vardır. Türkiye'de daha çok eğitim fakültesi dışında yapılan araştırmalarla her geçen gün biraz daha zenginleşen eğitim tarihçiliği imkân, fırsat ve sorunları başlı başına bir araştırma alanıdır. Bir bilim dalında nelerin çalışıldığını, boşlukların neler olduğunu görebilmek için belli aralıklarla bibliyografik çalışmalara ve meta analizlere ihtiyaç duyulur. Sürekli artan çalışmaların alana katkılarını, güçlü yönlerini, yanlışlarını belirtmek de ilgili disiplinin daha sağlıklı ilerlemesine hizmet eder.

Tarih hakkında teorik tartışmalar ve tarih yazımı üzerine geniş bir birikimden söz edilse de Türkiye için bu tür çalışmalar son zamanların çalışma alanlarından kabul edilebilir. Dolayısıyla Türkiye'de öncelikle tarih metodolojisi ve tarihyazımının yeterli ölçüde tartışıldığı ve yetkin ürünlerin verildiği söylenemez. Bu çalışmada Türkiye'de eğitim tarihçiliğinin kısa serüveni özet olarak verilirken, eğitim tarihi yazıcılığının temel metodolojik sorunlarına da değinilmiştir.

Bu yazıda Türkiye'nin kısa bir eğitim tarihi bibliyografyası verilmiş ve bu birikimin temel metodolojik ve kavramsal özelliklerine dikkat çekilmiştir. Mevcut birikime ilave olarak, eğitim tarihi çalışmalarındaki zorluklara değinildikten sonra bu alanda çalışma yapacak olanlar için bir rehber olması beklentisiyle bir yönergeye yer verilmiştir. Bu bağlamda özellikle Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi eğitim tarihinin farklı konularına yönelik ihtiyacın çokluğu ortadadır. Bu araştırmalarda yeni paradigmalara dayalı teorik bakış açısı ise hepsinden daha önemlidir.

KAYNAKÇA

- 1926'dan 2009'a Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü, Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara, 2009.
- Adamson, John W, *A Short History of Education*, Cambridge University Press, Cambridge, 1919.
- Âdil Bey, *Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfal*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1336/1920.
- Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1982'ye*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- Akyüz, Yahya, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Bizim Büro Basım, Ankara, 1977.
- Aynî, Mehmed Ali, *Darü'l-Fünûn Tarihi*, İstnaubl: Yeni Matbaa, 1927.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çeviren: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
- Ayas, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1948.
- Berker, Aziz, *Türkiye'de İlköğretim I, 1839-1908*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.
- Berkey, Jonathan P, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, (Çeviren: İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bilim Cahit Yalçın, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984; *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1988.
- Binark, İsmet, "Ma'ârif Tarihimize Ait Bir Rapor", *Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı*, S.7, 1996, ss. 477-493.
- Binbaşoğlu, Cavit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005.
- Birinci, Ali, "Bir Bektaşî Babası, Dârülfünûn İngiliz Edebiyatı Müderrisi, Ma'ârifin İlk Tarihçisi", Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (Yayına Hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Birinci, Ali, Kara, İsmail. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektebi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, (Çeviren: Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Brickman, William W, *Guide to Research in Educational History*, New York Universtiy Press, New York, 1949.
- Brubacher, John. S, *A History of the Problems of Education*, 2. Ed. Michigan, 1962.
- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi, Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

- Ceyhan, Erdal. *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Chamberlain, Michael, *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam 1190-1350*, (Çeviren: Büşra Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- Cogito, Tarihyazıcılığı Özel Sayı*, (Editör: Teyfur Erdoğan), Bahar 2013, S.73.
- Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, (Editörler: Hüseyin Hüsnü Cırtılı, Bahir Sorguç), UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987.
- Cumhuriyet Dönemi Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlarının Anlatımıyla: Talim ve Terbiye Kurulu'nun Türk Eğitimindeki Rolü ve Etkileri Forumu*, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Cumhuriyet Döneminde Mesleki ve Teknik Eğitimde İz Bırakan Eğitimciler*, C.1-2, (Koordinatör: Hıfzı Doğan), Eğitim Araştırmaları Derneği, Ankara, 2012.
- Davidson, Thomas, *A History of Education*, Charles Scribner's Son, Nev York, 1901.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908)*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), İstanbul: YKY Yayınları, 2002.
- Dilbaz, Mahmut, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2017.
- Doğan, İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler, Söylemler*, Nobel Yayın, Ankara, 2010.
- Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.
- Duverger, Maurice, *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çeviren: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınları, Ankara, 2002.
- El- Hac Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul: Kader Matbaası, 1912, (Günümüz harfleriyle, *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (Yayına hazırlayan: Aykut Kazancıgil), Çağrı Yayınları, C.1-2, İstanbul, 1991.
- Emin Bey, "Târihçe-i Tarîk-i Tadrîs", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul, 1334/1918, ss. 642-651.
- Erdoğan, A. Teyfur, "Tarih Araştırmalarında Yeni Eğimler", *Sosyal Bilimlerde Yeni Eğimler*, (Editör: Lütfi Sunar), Nobel Yayınları, Ankara, 2015.
- Ergin, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San'at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977 (İlk basım, 1939-1943).
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1914)*, Ocak Yayınları Ankara, 1996.
- Ergün, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.
- Ergün, Mustafa, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eğitim Tarihi", *Türkiye'de Eğitim Bilimleri: Bir Bilanço Denemesi*, (Editör: Muhsin Hesapçioğlu, Alparslan Durmuş), Nobel Yayınları, Ankara, 2006, ss.55-81.
- Ergün, Mustafa, *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri, (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, PegemA Yayınları, Ankara, 2014.

- Ergün, Mustafa, *Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi I*, Ankara: PegemA Yayınları, 2016.
- Evered, Emine Ö, *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, I.B.TAURIS Press, 2012.
- Fortna, Benjamin C, *Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, (Çeviren: Mehmet Beşikçi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fortna, Benjamin C, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (Çeviren: Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gökdemir, Oktay, “Tarih yazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, ss.199-223.
- Görgün, Tahsin, “Sosyal Bilimlerde Kavram İstilah Geliştirmenin Temeline ve Usulüne Dair Bazı Meseleler”, *Kavram Geliştirme, Sosyal Bilimlerde Yeni Kavramlar*, (Editör: Kübra Bilgin Tiryaki, Lütfi Sunar), İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, Ankara, 2016, ss.3-18.
- Gündüz, Mustafa, “Enderun Mektebi ve Osmanlı’da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi”, *Eğitime Bakış*, Ağustos, 2016, S. 37, ss.11-20.
- Gündüz, Mustafa, “Türk Eğitim Tarihinin Mümtaz Siması: Yahya Akyüz”, *Yaşayan Türk Tarihçileri*, (Editör: Ahmet Şimşek), PegemA, Ankara, 2017, ss.411-423.
- Gür, Bekir S, “Eğitime Psikolojinin Tahakkümü”, *Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi, Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu*, Ankara, 2009, ss.517-522.
- Güven, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Hızlı, Mefahil, *Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1999.
- History of Education Today*, Unesco, United Kingdom, 1985.
- İggers, Georg, “20. Yüzyılda Tarihyazımı”, *Tarihi Kötüye Kullanma İçinde*, (Çeviren: Nurettin el Hüseyini), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, İstanbul, 2003.
- Kafadar, Osman, *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1987.
- Kanad, Halil Fikret, *Pedagoji Tarihi*, C. 2, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1930.
- Kansu, Nafi Atuf, *Fenn-i Terbiye Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1916.
- Kansu, Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitabhanesi, İstanbul, 1930.
- Kara, İsmail, “Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin”, *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 459-467.
- Kara, İsmail, *Aramakla Bulunmaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kara, Mustafa, *Dini Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Karabağ, Gülin, “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”, *Tarih Nasıl Yazılır?*, (Editör: Ahmet Şimşek), İstanbul, 2011, ss. 223-259.
- Kayalı, Kurtuluş. “Annales Hareketi’nin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki”, Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, ss.20-30.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Fernand Braudel”, *DİA*, C.6, İstanbul, 2001, ss.333-334.
- Kırpık, Güray, Uğur Ünal vd. *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Otorite Yayınları, Ankara, 2012.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1967.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Koçer, Hasan Ali, *Eğitim Tarihi I (İlk Çağ)*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- Koloğlu, Orhan, “Tarih Öğretiminde Bugüncülük/Presentizm, Yanılsamalar ve Sonuçlar”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (Hazırlayan: Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, ss.95-103.
- Köprülü, Fuat. *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çeviren: Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982.
- Lütfi Efendi, “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss. 302-317.
- Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1922.
- Makdisi, George, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (Tercüme ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.
- Mardin, Ebu’l Ula, *Huzur Dersleri*, C.II, III, İsmail Akün Matbaası, İstanbul, 1966.
- Mehmed Esad, *Mir’ât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1310/1893.
- Mehmed Esad, *Mir’ât-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayûn*: Karabet Matbaası, İstanbul, 1312/1895.
- Mihçioğlu, Cemal. “Eğitim Bilimleri Fakültesinin Kuruluşu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 22, S.1, 1989, ss. 347-391.
- Muallim Cevdet, “Darümuallimîn’in 70. Senesi Vesilesiyle Verilen Konferans”, *Tedrisat Mecmuası*, S.26, 10 Rebiülâhir 1334/ 14 Şubat 1916, No:6/32, ss.175-200.
- Musa Kâzım, *Hukemâ-yı Cihan ve Talim Terbiye Tarihi*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, 1327/1911.
- Müftüoğlu, Ahmed Hikmet, “On Birinci Asr-ı Hicri’de Türk Menâbi-i İrfanı”, *Mihrâb*, 1340/1924, S. 19-20; S. 21-22 ve S. 23.
- Ortaylı, İlber, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011.

- Osmanlı Araştırmaları*, I ve II, “Osmanlı Eğitim ve Düşünce Dünyası”, C. 42 ve 43, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999*, Tebliğler, IRCICA Yayınları, İstanbul, 2001.
- Osmanlı eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Hazırlayan: Mustafa Gündüz), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- Önder, Mustafa, *Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Öymen, Hıfzırahman Raşit, *Doğulu ve Batılı Yönü İle Eğitim Tarihi I*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1969.
- Özkan, Salih. *Türk Eğitim Tarihi*, Nobel Yayın, Ankara, 2008.
- Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Editör: Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı), PegemA Yayınları, Ankara, 2011.
- Rogan, Eugene L. “Asiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies*, 28/1, 1996, ss. 83-107.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim A. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz*, (Derleyen ve Çeviren: Hasan Ünder), Epos Yayınları, Ankara, 2002.
- Salmoni, Barak A, “Ordered Liberty and Disciplined Freedom: Turkish Education and Republican Democracy, (1923-1950)”, *Middle Eastern Studies*, 40/2, March 2004.
- Sarioğlu, Mehmet, *Türk Eğitim Tarihinden Esintiler*, Umuttepe Yayınları, Sakarya, 2012.
- Satı (Satı el Husri), “Meşrutiyet’ten Sonra Ma’ârif Tarihi”, *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334, ss.654-665.
- Somel, Selçuk Akşin, “1980 Sonrasında Taşra Maarifi ve Gayri Müslim Mekteplerinin Historiyografik Bir Analizi: “Abdülhamit Devri Eğitim Tarihiçiliğine Bir Bakış”, *Deutsch-Türkische Begegnungen. Türk Alman Tesadüfleri, Kemal Beydilli'ye Armağan*, (Yayına Hazırlayan: Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan), Berlin: EB-Verlag, 2013.
- Sönmez, Erdem, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı, Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980’e*, Tan Kitabevi, Ankara, 2008.
- Strauss, Johann, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, 6/1, 2003, ss.39-76.
- Szyliowicz, Joseph, S. *Education and Modernization, in the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1973.
- Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Tekin, Şinasi, *Esi Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Yayına Hazırlayan: R. Tüba Karatepe), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

- Thompson, Paul. *Geçmişin Sesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı (Talim ve Terbiye Kurulu- Millî Eğitim Şûrası)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975.
- Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, C.6, S.11, 2009.
- Uğürel, Refia Şemin. “Eğitim Bilimlerinin Üniversiteye Girişi, Pedagoji Enstitüsünün Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1973, ss.305-374.
- Unan, Fahri. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Dîvân, İlmî Araştırmalar*, S.18 (2005/1), ss.79-114.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara, 1964.
- Uygun, Selçuk. *Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Bir Sözlü Tarih Araştırması*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2003.
- Yılmaz, Abdülkadir. *Talim ve Terbiye Kurul Kararlarında Teftiş/Denetim (1926-2017)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyubî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
- Yücel, Hasan Âli. *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1938.
- Yüksel, Sedat. “Eğitim Bilimlerinde Paradigmatik Dönüşüm: Yeni Arayış ve Yönelimler”, *Öğretmen Eğitimi ve Eğitimcileri Dergisi*, C.1, S.1, ss. 47-57.

Konya Hurufat Defterleri ve Mühteva Analizi (1692 - 1835 Yılları Arası)*

Konya Hurufat Notebooks and Content Analysis (Between 1692 - 1835)

Özcan Oğur**

Öz

Hurûfât defterleri, vakıf müesseselerine günlük tayin ve terfi işlemleri ile ilgili berat içeriklerinin kaydedildiği defterlerdir. Bu defterler harf sırasına göre tutulmuş olup genellikle XVII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın ilk yarısına ait dönem kapsamaktadır. Defterlerdeki yerleşim birimleri, ilgili kaza adının altına ve belli bir tarihe göre yazılmıştır. Söz konusu işlemlerin büyük çoğunluğu vakıf kurumlarına yapılan yeni atamalar hakkındadır. Bu atamaların gerekçeleri farklı olup genellikle kadi ve naibin arzı üzerine gerçekleşmiştir. Bunun dışında mütevellinin arzı ya da mahalle muhtar heyetinin isteği üzerine gerçekleşen atamalar da bulunmaktadır. Ancak müderris gibi ilim erbabı kişilerin atamalarında Şeyhülislam'ın onayı alındığı anlaşılmaktadır.

Hurufat defterleri temelinde yapılan çalışmalar şehir tarihi açısından da önemli veriler sunmaktadır. Bu tür çalışmalar bir şehrin cami, mescit, tekke, zaviye, hangah gibi dini yapıları; medrese, mektep, darü'l-hadis, darü'l-kurra gibi eğitim kurumları; kaza, sancak, nahiye ve köy gibi idari yapılanmasını detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde hurufat defterleri sözkonusu tutuldukları dönem aralığında şehir tarihi için önemli kaynak grubu durumundadır.

Anahtar Kelimeler: Hurufat Defterleri, Vakıf Müesseseleri, Vakıf Görevlileri, Cami, Medrese

Abstract

Hurufat Books are books in which franchise contents related to daily appointment to charitable foundation institutes and promotion processes are recorded. These books have been kept in alphabetical order and they generally involve the period between the late of XVII. Century and the first half of XIX. Century. Settlement units in the books have been recorded under related district in accordance with transaction date and alphabetical order. The large majority of the processes in question are about the new promotions to the charitable foundation institutes. The reasons of these promotions are different and they have generally been done by kadi or naib's offer. Apart from these promotions, there have been some which have been done by trustee or neighbourhood vestry's offer, too. However, it is obvious that shaykh al-islam's approval has been applied in promotions of religious men such as mudarris.

Studies made on the basis of Hurufat notebooks present important data in terms of history of a city. Such studies exhibit the religious structures of a city such as mosque, masjid, tekke, zaviye, hangah; educational institutions such as madrasa, school, darü'l-hadith, darü'l-kurra; and administrative structuring such as kaza, sancak, township and villages in a detailed manner. When assessed in this direction, Hurufat records are important sources for the city's history in the period they were held.

Keywords: Hurufat Notebooks, Foundation Associations, Foundation Staff, Mosque Madrasa

* Bu makale kısmen, "Karaman Eyaleti Konya Merkez Kazası Hurufat Defterlerine Göre Konya ve Civarının İdari ve Sosyal Durumu (1692-1835)" adlı hazırlık aşamasında olan doktora tezinden üretilmiştir.

** Kırıkkale Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi; ozcanogur06@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0003-3022-8076

Giriş

Osmanlı tarihini incelemek isteyen her araştırmacının başvuracağı ilk ve en önemli kaynak grubu şüphesiz arşiv kaynaklarıdır. Bu amaçla, özellikle 1970’li yılların sonlarında Osmanlı Devleti tarihine artan ilgiye paralel olarak, zengin içerikleri dolayısıyla şer’iye sicillerine ilgi artmış, bu defterlerin tahrir defterleri ile birlikte kullanılması önemli çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hurufat defterleri için aynı şeyi şimdilik söylemek pek mümkün olmasa da 1990’lı yıllarda Tuncer Baykara Hoca’nın çalışmaları ile öncülük ettiği hurufat defteri merkezli şehir tarihi çalışmaları, 2000 yılından itibaren hız kazanmıştır.¹ Hurufat defterleri baz alınarak yapılabilecek çalışmalarda, şehir müesseselerinin monografik yapıları ve şehrin fiziksel olarak zaman içinde geçirdiği değişimin ortaya konulması mümkün olmaktadır. Ancak bu defterlerin tek başlarına kullanılmalarının birtakım sakıncaları da vardır. Özellikle şehirlerin nüfusu, ekonomik ve sosyal yapıları eksik kalmaktadır. Dolayısıyla bu defterlerin şer’iye sicili, vakıf tahrirleri, nüfus defterleri ve temettuat defterleri ile desteklenmesi durumunda daha faydalı olacağı düşünülmektedir.

1. Hurufat Defterleri

Bilindiği gibi, Hurûfât² Defterleri, vakıf müesseselerine günlük tayin ve terfi işlemleri ile ilgili berat içeriklerinin kaydedildiği defterlerdir. Bu defterler harf sırasına göre tutulmuş olup bütün kaza vakıflarının yanı sıra kazaya bağlı nahiye ve köylerin vakıfları da belli bir düzen içerisinde kaydedilmiştir. Vakıf işlemleri, ilgili kaza adının altına, işlem tarihine göre yazılmıştır. Örneğin, defterler Arap Alfabesine göre “elif” harfiyle başlayıp; “be”, “te”, “se” şeklinde devam etmektedir.³

¹ Son dönemlerde hurufat defterlerini temel alan akademik çalışmalar için bkz. Halit Çal, “1192 Numaralı 1697 – 1716 Tarihli Hurûfât Defteri’ne Göre “Bulgaristan’daki Türk Mimarisi”, *Balkanlar’da Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan), Cilt: 1, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2001. Aynı yazarın, Hurûfât Defterleri’ne Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası”, Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, *Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları*, Kayseri, 2001. Sedat Bayrakal, *Hurufat Defterlerinde Isparta Kazası-Tarihi Eserler, Köyler, Mahalleler, Meslekler*, Türkiye Âlim Kitapları, Almanya, 2015. Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, VGM Yayını, Ankara, 1990. Ertan Gökmen, “Hurûfât Defterleri’ne Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Manisa 2005. Aynı yazar, “Osmanlı Devletinde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 42, Sayı: 4, 2006. Mustafa Alkan, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, TTK Basımevi, Ankara, 2010. Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurufat ya da Askeri Ruznamçe Defterleri ve Önemi: Kaza-i Kudüs-ü Şerif Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 39, Haziran, 2013. Hatice Oruç, “Saraybosna Vakıfları (16.Yüzyıl Sonları-19.Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, (İstanbul-Edirne), Ankara, 2012. Yasemin Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies*, Sayı: 5, Haziran 2013. Hasan Demirtaş, Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 37, (Haziran 2012), Ankara 2012. Enver Çakar - Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 2017.

² Huruf: “Harf”lerin çoğulu anlamındadır.

³ Örneğin, 1115 nolu defterin ilk sayfasında büyük harflerle yazılan “KAF, KEF HARFİ” ve bir alt başlıkta “ DEFTER 1115” başlığı atılarak, defterin içeriğinde bulunan kazaların hangi harflerle başladığı belirtilmiştir. Ayrıca defterin tarihi de yine İlk sayfada belirtilerek 1186 tarihi düşülmüştür. Defterin II. Ve III. sahifelerinde kazaların buldukları sayfa numaraları verilmiştir. İlk sırada “Kaza-i Kudüs’ü Şerif” yer alırken, Konya, 2. sahifede gösterilmiştir. Karahisar-ı Sahip 7. sahifede, Kırşehir 14. sahifede, Kars-Erzurum 29. sahifede gösterilmiştir. En son kaza 73. sayfa numarası ile gösterildiğine göre defterin 73-74 sahife olduğu anlaşılmaktadır. Defterde Konya’ya ilişkin kayıtların yer aldığı sayfa sayısı 7’dir. Ancak bazı defterlerde kayıtların hangi tarih aralıklarında tutulduğu defterin kapak sayfasında belirtilmiştir. Örneğin, 552 nolu defterin kapağındaki tarih 1210-1216 olarak verilmiştir. Defterin kayıtları incelendiğinde verilen tarih aralığının tuttuğu anlaşılmaktadır.

İçerdiği bilgilere ve Arap Alfabesine göre, alfabetik bir sıra ile tasnif edilen bu defterlere *hurufat defterleri* denmektedir.

Vakıfların günlük her türlü görev tevcihatının tutulduğu hurufat defterleri atik ve cedit olmak üzere iki seri halindedir. Atik kayıtlar Hicrî 1086-1103 (Miladi 1675- 1691) tarihleri arasındaki tevcihatı kapsarken, ceditler Hicrî 1102-1258 (Miladi 1690- 1840) tarihleri arasındaki tevcihatı kapsamaktadır⁴. Anadolu ve Rumeli Hurufatları şeklinde iki seri halinde kaydedilen bu defterler, kadıaskerlik dairelerince hazırlanmakta olup toplamda 206 adettir⁵. Anadolu ve Rumeli Kadıaskerliklerinde tutulan defterlerden 63’ü Rumeli⁶, 143’ü Anadolu Kadıaskerliğine aittir. Bu defterlerin kayıtları kaza esasına göre tutulduğundan kazalara göre kadılardan gelen her türlü bilgi ve belgeler bu defterlere özet olarak kaydedilmiştir. Kadılardan gelen yazıların büyük bir kısmı vakıflarla alakalı olduğundan bunlar aynı zamanda vakıflarla ilgili meseleler için de önemli kaynak grubu durumundadır. Vakıf müesseselerine yapılan yeni bir atama sonucu ortaya çıkan bu defterler⁷, kaza bazlı vakıf kurumlarının toplu bir kataloğu durumundadır. Dolayısıyla, Hurûfât Defterleri, XVI. yüzyıla kadar tutulan vakıf tahrirlerinin önemli bir tamamlayıcısı olarak kabul edilebilir⁸. Bu şekilde merkez ve kırsalıyla şehirlerdeki vakıf kurumları 19. yüzyıl ortalarına değin tespit edilebilmektedir⁹.

Vakıf eserlere yapılan görevlendirme ve atamaların bürokratik kurallar çerçevesinde ve merkezden yapıldığını gösteren “Hurûfât Defterleri”, T.C. Başbakanlık, Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi’nde bulunmaktadır. Yaklaşık 15x45cm, 15x50cm, 16x45 cm, 16x48cm, 16x50 cm boyutlarındadır¹⁰. Osmanlı idari sisteminde idari bir birim olan kazaların alfabetik sırasına göre tutulan hurufat defterleri’nin başlangıç tarihi konusunda net bir tarih verilememektedir. Ancak genel

⁴ Mustafa Alkan, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, TTK Basımevi, (Ankara, 2010), s. 826.

⁵ Hurufat Defterleri, Osmanlı Coğrafyasındaki vakıf müesseselerine yapılan tayin ve terfilerle ilgili olduğundan, söz konusu bu defterlerin saklandığı vakıf arşivinden de bahsetmek gerekmektedir. Şuana kadar ulaşılan ve fihristi çıkarılan 206 adet hurufat defterinin tamamı Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün, Ankara Ulus semtinde bulunan Vakıf Kayıtları Arşivinde bulunmaktadır. Bilindiği gibi Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti’nin kuruluşuna kadar, vakıflarla ilgili meseleler divanda görüşülür, alınan kararlar da kayda geçirilirdi. Bu görüşmeler, dârü’s-saâde ağası, haremeyn vakıfları müfettişi, evkaf muhasebecisi ve mütevelliler huzurunda gerçekleşirdi. Hicrî 1242 / Miladî 1826 tarihinde Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti’nin kurulması ile vakıflarla ilgili bütün işler, nezaretin denetimi altına alınmıştır. Vakıf Kayıtlar İdaresi Arşivi, Evkaf-ı Hümayun Nezâreti’nin kaldırılması ve 1924 yılında Evkaf Umum Müdürlüğü’nün kurulmasından sonra, bir süre daha İstanbul’da kaldıysa da, 26 Şubat 1936 tarihinde Ankara’ya, Vakıflar Genel Müdürlüğü binasına nakledilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz, M. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983, s. 388 vd; Mustafa Alkan, “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara, 2007, s. 5.

⁶ Hatice Oruç, “Saraybosna Vakıfları (16.Yüzyıl Sonları-19.Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, (İstanbul-Edirne), Ankara, 2012, s. 68.

⁷ Hurûfât Defteri kayıtlarına göre, bir vakıfta bir hizmet mahalli boşaldığında bağlı bulunduğu kazanın kadısı ya da kadının yardımcısı olan naib tarafından, hak sahibi ya da işe ehil ve müstahak olduğu anlaşılan kişinin atanması için kazaskerlik dairesine arz edilirdi. Bu arz üzere ilgili kazanın bağlı bulunduğu kadıaskerlik dairesi de berat isteğini Bab-ı Ali tahvil kalemine havale ederdi. Tahvil kaleminin, kazaskerliğin yazısına göre gerekli beratı hazırlayıp kazaskerlik dairesine, kazaskerlik dairesinin de görev ve görevlileri takip edebilmek için özetlerini deftere kaydedip, beratı mühürleyerek hak sahiplerine gönderdiği düşünülmektedir. Bu şekilde kadıaskerlik dairelerinde berat içeriklerinin kaydedilmesiyle Hurufat Defterleri ortaya çıkmıştır. Alkan, *a.g.m.*, s. 825.

⁸ Hurûfât Defterleri, özellikle Osmanlı şehirlerinin kaza merkezi ve merkeze bağlı yerlerin tarihsel gelişimi ve kurumsal yapısını ortaya koyan monografik bilgiler sunmaktadır.

⁹ Yasemin Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies*, Sayı: 5, Haziran 2013, s. 46.

¹⁰ Sedat Bayrakal, *Hurufat Defterlerinde Isparta Kazası-Tarihi Eserler, Köyler, Mahalleler, Meslekler*, Türkiye Âlim Kitapları, Almanya, 2015, s. 1.

kanı defterlerin XVII. yüzyılın sonlarında tutulduğudur. Tuncer Baykara, defterlerin 1691 ila 1839 yılları arasında kazaskerlik dairesince tutulduğunu belirtmektedir¹¹.

Konya'ya ait tespit edilen 25 adet hurufat defterinin en eski tarihli olanı Hicrî 1104 / Miladi 1692'dir. En yakın tarihli defter ise Hicri 1250 / Miladi 1835 tarihliidir. Şerife Eroğlu Memiş tarafından Kudüs Kazasına ait tespit edilen 25 adet hurufat defterinin başlangıç tarihi Hicrî 1102 / Miladi 1690 olarak verilirken; bitiş tarihi hicrî 1250 / miladî 1834 olarak verilmiştir¹². Hatice Oruç, hurûfât defterlerini temel alan “Saraybosna Vakıfları”na ilişkin çalışmasında tespit ettiği 28 adet defterin ikisini 1587 ve 1591/92, üçünü 1636/1637, 1683/84 ve 1685/86 yılları olarak tarihlendirmekte geri kalan 23 defteri ise 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemi kapsadığını belirtmektedir¹³. Ülkü Yancı ve Osman Kubilay Gül'ün “Hurufat Defterleri'ne Göre Bozok” adlı makalelerinde, Bozok Hurufât Defterlerinin tarih olarak Hicri 1101 / Miladi 1689 - Hicri 1258 / Miladi 1840 yılları arasında tutuldukları belirtilmektedir¹⁴. Enver Çakar ve Celalettin Uzun tarafından hazırlanan “Hurufat Defterlerinde Harput” isimli kitapta, Harput Hurufat Defterleri'nin 1690 ila 1812 yılları arasında tutulduğu belirtilmektedir¹⁵. Hüseyin Muşmal ve Raziye Arıcı'nın, “Hurufat Defterlerine Göre Megri (Fethiye) Kazası'ndaki Tekke, Zaviye ve Medreseler”, adlı makalesi yine hurufat defterleri esas alınarak hazırlanmış çalışmalardandır¹⁶. Sonuç olarak Anadolu Hurufat Defterleri'nin tutuldukları tarih aralığı XVII. Yüzyılın sonları ile XIX. Yüzyılın ortaları olduğu anlaşılmaktadır.

2. Konya Hurufat Defterleri

Konya Hurufat Defterleri, bu çalışmanın esas kaynağını oluşturmaktadır. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivinde (VGMA) bulunan bu defterler, vakıf müesseseleri araştırmalarında ilk kaynak grubu durumundadır¹⁷. Bu çalışmada kullanılan ve Konya merkez kazasına ait 25 adet defter tespit edilmiştir. Son tahlilde defterlerde tespit edilen toplam kayıt sayısı 8370'tir. Aşağıda tablo şeklinde verilen kayıtlar defter seri numarasına göre düzenlenmiş olup her defterde kaç adet kayıt olduğu, defterdeki kayıtların başlangıç ve bitiş tarihleri hem hicri (h) hem de miladi (m) olarak verilmiştir. Defterlerdeki kayıt sayıları standart olmayıp değişmektedir. Örneğin

¹¹ Hurufat Defterleri'nin bir ihtiyaçtan doğduğunu belirten Baykara, özellikle XVIII. yüzyılda baş gösteren atama karmaşıklığını gidermek için Anadolu Kazaskerliği'nin ilk elde başvurabileceği sağlam bir müracaat kütüğünün olmasını istemesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, VGM Yayını, Ankara, 1990, s. 3-4.

¹² Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurufat ya da Askeri Ruznamçe Defterleri ve Önemi: Kaza-i Kudüs-ü Şerif Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 39, Haziran, 2013, s. 115.

¹³ Oruç, *a.g.m.*, s. 69; XVII. Yüzyıl ortaları ve öncesinde tutulan defterler, Hurufat'ların Atik Rumeli serisine ait oldukları için, tutuldukları tarih XVI. Yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Anadolu Hurûfât Defterleri'nin ise 1690-1840 yılları arasında olduğu bilinmektedir.

¹⁴ Ülkü Yancı ve Osman Kubilay Gül, “Hurufat Defterlerine Göre Bozok”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, Cilt: I, 05-07 Mayıs 2016, s. 254.

¹⁵ Enver Çakar - Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 2017, s.VII-VIII.

¹⁶ Hüseyin Muşmal - Raziye Arıcı, “Hurufat Defterlerine Göre Megri (Fethiye) Kazası'ndaki Tekke, Zaviye ve Medreseler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 38, Haziran, 2015, s. 396-404.

¹⁷ Osmanlı Devleti'nin idari, içtimai ve ekonomik alanlarında şer'îye sicillerinin sağladığı katkısı, vakıf müesseseleri alanında da hurufat Defterleri'nin sağladığını söylemek mümkündür. Günümüzde mevcut olmayan birçok vakıf eseri ve konumu hakkında önemli bilgiler veren hurufat defterleri, Osmanlı şehrinin mekânsal yapısı ve tarihinin açıklanmasında da önemli kaynak grubu durumundadır. Örneğin, R. Evvel 1199 / Ocak 1785 tarihli kayıta; *Konya'da Sultan Alaaddin Cami kurbünde Ekeklî Oğlu Medresesi ittisalinde Ak Mehmed oğlu Mehmed binası medresesi...* (VGMA, HD, 555, Vr.11, s. 22. Not buradaki HD.: Hurufat defteri numarası, Vr.: Defterin varak numarası ve s.: varakta bulunan sayfa numarasını göstermektedir.) kaydından, günümüzde mevcut olmayan Ak Mehmed oğlu Mehmed Medresesi'nin Sultan Alaaddin Cami yakınında ve Ekeklî Oğlu Medresesi'nin bitişiğinde olduğu belirtilerek, medrese yerinin günümüz Alaaddin Tepesi'nde olduğu açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

1142 numaralı defterde 4 adet kayıt bulunurken 1107 numaralı defterde 2395 kayıt bulunmaktadır. Defterlerin geneli rika yazısı ile yazılmıştır. Ancak defterlerdeki yazı stilinin çok sık değiştiği dikkati çekmektedir. Yazı sitilinin birkaç varakta bir değişmesi ya da bazen bir varakta bile yazı sitilinin değişmesi, yazıyı yazan kâtiplerin sık değişiminden kaynaklanmaktadır. Konya Kazası Hurufat Kayıtları, bazı defterlerde birinci varaktan itibaren başlarken bazı defterlerde orta ya da defterin son varağında başlamıştır. Kayıtların bulunduğu defterlerdeki varak sayısı ortalama 200 ila 300 arasında değişmektedir. Defterler kaza bazlı tutulduğundan aynı harfle başlayan birden çok kazaya ilişkin kayıtlar bir defterde toplanmıştır. Bir kazaya ilişkin kayıtlar bitip yeni bir kazaya geçildiğinde genellikle o kazanın ismi, kayıt tarihi belirtilerek verilmiştir¹⁸. Ancak bazı durumlarda bunun belirtilmediği ve direk kaza ismiyle başlayan kayıtların da olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

Konya'ya ait özellikle 1107 numaralı defter diğer defterlerden hem yazı sitili hem de kayıt sayısı ile farklı bir özellik arz etmektedir. Öncelikle Konya Hurufat Defterleri içinde en çok kayıt bulunduğu defter bu defterdir. Bu defterdeki kayıtlar 23 numaralı varaktan itibaren “Nefsi Konya Fi Gurre-i Cemaziyelevvel Sene 1115” tarihiyle başlamakta ve 51 numaralı varağa kadar devam etmektedir. Hicri 1115 / Miladi 1703 – Hicri 1132 / Miladi 1719 tarihleri arasında tutulan kayıtlar defterin 22. sayfasından başlamakta ve 90. sayfaya kadar devam etmektedir. 89. sayfaya kadar matbu harflerle yazılan defterin sadece 90. sayfası rika yazısı ile yazılmıştır. Defterin tek matbu olmayan sayfası bu sayfadır. Defterde Arapça varak numaralarının yanında sonradan verildiği anlaşılan Arap Rakamlarıyla yapılmış bir numaralandırma daha bulunmaktadır²⁰. Defterin kapak sayfasında “KAF” harfiyle başlayan kaza isimleri verilmiştir. Bu kazalar; Kudüs’ü Şerif, Konya, Kastamonu, Kayseri, Karahisar-ı Şark’ı, Karahisar-ı Sahip şeklinde sıralanmıştır²¹. Bu kazaların altına ise söz konusu defterin seri numarası “1107” verilmiştir. Defterin kapak sayfasından sonraki ikinci sayfada ise bu kazalara ilişkin bir fihrist bulunmaktadır²².

Konya Kazasına ait tespit edilen 25 adet defterin ilki 551 seri numarası ile başlamaktadır. Bu seri numarası ile başlayan defterler 557’ye kadar, 1106 ile başlayan ikinci defter serisi ise 1216’ya kadar devam etmektedir. Ancak bu seride Konya’ya ait olan defterlerin seri numaraları 1107, 1108, 1109’dan sonra 1111, 1112, 1113, 1114, 1115’e kadar devam etmiştir. Sonraki defter serisi ise 1119, 1125, 1128, 1139, 1140, 1142, 1160, 1216 şeklinde devam etmektedir.

Tablo 1. Hurufat Defterlerinde Konya’ya İlişkin Kayıtlar, Kayıt Sayıları ve Tarihleri²³

Sıra Numarası	Defter Numarası	Kayıtların Başlangıç ve Bitiş Sayfaları	Kayıt Sayısı	Kayıtların Başlangıç Tarihi	Kayıtların Bitiş Tarihi
1	551	100-1118	221	H.1203/M.1788	H.1209/M.1794
2	552	4-30	340	H.1210/M.1795	H.1216/M.1801
3	553	4-24	252	H.1217/M.1802	H.1223/M.1808

¹⁸ “Nefsi Konya Fi Gurre-i Cemaziyelevvel Sene 1115” gibi. Bkz. VGMA, HD, 1107, Vr.2, s. 25; VGMA, HD, 551, Vr.1, s. 100.

¹⁹ VGMA, HD, 1112, Vr.7, s. 1; VGMA, HD, 1112, Vr.10, s. 1.

²⁰ Bu numaralandırma şekli Konya’ya ait bütün defterler için aynıdır. Bu çalışmada Arap Rakamları ile verilmiş varak numaralandırması esas alınmıştır. Bkz. Ek. 3,4.

²¹ Bkz. Ek. 1, 2.

²² Kapak sayfası numaralandırması ile ikinci sayfada bulunan fihrist, Konya’ya ait diğer defterlerde de benzer bir yöntemle düzenlenmiştir. Bkz. VGMA, HD, 556, Vr.1

²³ Tablodaki veriler defter seri numarasına göre verilmiştir.

4	554 ²⁴	9-24	178	H.1223/M.1808	H.1227/M.1812
5	555	3-26	200	H.1227/M.1812	H.1230/M.1814
6	556	5-18	182	H.1228/M.1813	H.1244/M.1828
7	557 ²⁵	3-9	104	H.1245/M.1829	H.1250/M.1835
8	1091	128-135	154	H.1137/M.1724	H.1138/M.1725
9	1106 ²⁶	5-55	956	H.1168/M.1754	H.1175/M.1761
10	1107	22-90	2395	H.1115/M.1703	H.1132/M.1719
11	1108	11-35	507	H.1175/M.1761	H.1182/M.1768
12	1109	128	260	H.1137/M.1724	H.1138/M.1725
13	1111	1-34	566	H.1179/M.1765	H.1195/M.1780
14	1112 ²⁷	1-15	25	H.1155/M.1742	H.1162/M.1748
15	1113	1-13	183	H.1199/M.1784	H.1202/M.1787
16	1114	1-5	79	H.1184/M.1770	H.1186/M.1772
17	1115	3-16	172	H.1186/M.1772	H.1188/M.1774
18	1119 ²⁸	227	265	H.1135/M.1722	H.1135/M.1722
19	1125	35-45	133	H.1182/M.1768	H.1182/M.1768
20	1128	136-141	144	H.1139/M.1726	H.1140/M.1727
21	1139	188-199	249	H.1140/M.1727	H.1146/M.1733
22	1140	489-502	345	H.1107/M.1695	H.1111/M.1699
23	1142	255	4	H.1201/M.1786	H.1204/M.1789
24	1160 ²⁹	175-179	95	H.1104/M.1692	H.1105/M.1693
25	1216	12-29	361	H.1188/M.1774	H.1195/M.1780
Toplam Kayıt Sayısı			8370		

İncelenen 25 adet Konya Hurufat Defteri'nin tarihlendirilmesine bakıldığında her bir defterin kendi içerisinde düzenli bir tarihlendirmeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak tek tek kayıtlara bakıldığında tarihlendirmenin karmaşık olduğu dikkati çekmektedir. Hatta bazı kayıtların başlangıç satırına bir çizgi çekilerek, 1260 tarihi düşülmüştür ki bu normal tarih aralığını beş altı yıl öne çekmektedir³⁰. Bu tarihin neden atıldığı anlaşılamamıştır. Ancak bunun kayıt tarihi olmadığı, farklı

²⁴ Defterin Fihristinde Konya Kazası 4. sayfadan başlıyor gösterilmiş, ancak incelendiğinde defterin Konya'dan bahsedilen kısmı 9. sayfadan başlamaktadır.

²⁵ Defterin Fihristinde Konya Kazası 2. sayfadan başlıyor gösterilmiş, ancak incelendiğinde defterin Konya'dan bahsedilen kısmı 3. sayfadan başlamıştır.

²⁶ Defterin Fihristinde Konya Kazası 1. sayfadan başlıyor gösterilmiş, ancak incelendiğinde defterin Konya'dan bahsedilen kısmı 5. sayfadan başlamıştır.

²⁷ Defterin Fihristinde Konya Kazası 5. sayfadan başlıyor gösterilmiş, ancak incelendiğinde defterin Konya'dan bahsedilen kısmı 7. sayfadan başlamıştır.

²⁸ Defterin Fihristinde Konya Kazası 2. sayfadan başlıyor gösterilmiş, ancak incelendiğinde defterin Konya'dan bahsedilen kısmı 5. sayfadan başlamaktadır.

²⁹ Bu defterdeki sayfaların üzerine başka bir defterin sayfaları yapııştırılmıştır. Örneğin 1160 numaralı defterin 178. sayfanın üstten başlanarak ortasına kadar Kaş Kazası'ndan bahsederken, ortasından itibaren Konya'ya ait bilgi verilmeye başlanmıştır. Aynı pozun ikinci sayfasının sayfa numarası ise 175 ve sayfada sadece iki kayıt mevcuttur. Her iki kaydın tarihi de diğer hurufat defterlerinde bulunan kayıt tarihlerinden farklıdır. Nitekim her iki kaydın tarihi 1086 olarak gösterilmiştir. Ancak aynı defterde bulunan tarihleri aynı, sayfaları farklı bir poz daha bulunmaktadır. Pozun ilk sayfası bir öncekiyle aynı ancak ikinci sayfası, sayfa numarası aynı olmasına rağmen, tamamen farklıdır. Bu durumda bu defterdeki pozların başka bir defterdeki pozlarla karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak her iki pozda aynı defter içerisinde gösterilmelerine rağmen kayıt tarihlerinin arasında ciddi bir zaman farklı bulunmaktadır. Bu belirtmekle birlikte, sayfanın başında bulunan ve diğer pozlarla tarihsel olarak uyumluluk gösteren tarih, belgenin tarihlendirilmesinde esas alınmıştır.

³⁰ VGMA, HD, 555, Vr.2, s. 3; VGMA, HD, 555, Vr.9, s. 18; VGMA, HD, 556, Vr.3, s. 9.

bir numaralandırma olabileceği düşünülmektedir. Nitekim kayıtların tarihlendirilmelerine bakıldığında genellikle kayıtların başına değil de, cümle sonuna konulduğu genel bir kaide olarak dikkati çekmektedir. Dolayısıyla kaydın başlangıcına konulan bu sayıların kayıt tarihi değil bir numaralandırma şekli olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Hicri 1260 tarihli kayıtların sayısı 25-30 adet olup 555 ve 556 numaralı defterlerde bulunmaktadır. Diğer 23 defterde bu tür bir kayda rastlanılmamıştır.

3. Konya Hurufat Defterlerinde Geçen Müesseseler ve Bu Müesseselere Atanan Görevlilerin Mesleki Dağılımı

Hurufat Defterlerinde, 1692 ila 1835 yılları arasını kapsayan ve Konya'nın idari yapılanması içerisinde yer alan 134 mahalle, 160 köy ve 8 mezra tespit edilmiştir³¹. Söz konusu bu idari birimler içerisinde çok sayıda vakıf müessesesi bulunmaktadır. Bu müesseselerin hepsi verilen tarih aralığında faal durumdaydı. Nitekim Konya Hurufat Defterlerinde bu müesseselerde çalışan kişilere ilişkin çokça atama kaydı bulunmaktadır.

Aşağıdaki tabloda farklı meslek alanlarına atanan görevlilerin Konya Hurufat Defterlerinde geçen atama sayıları verilmiştir.

Tablo 2. Hurufat Defterlerinde Geçen Konya Vakıf Müessese ve Görevlileri³²

Müessese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Cami	133	Mütevelli ³³	564	20 ³⁴
		İmam	581	21
		Müezzin	225	8
		Hatip	689	25
		Cüz-han	247	9
		Enam-han	10	0
		Ferraş	388	14
		Bevvap	59	2
		Çerağdar	35	1
Toplam			2798	
Müessese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Mescit	305	Mütevelli	730	23
		İmam	1.681	52
		Müezzin	159	5

³¹ Söz konusu bu idari birimler ve bu birimlerde yer alan vakıf müesseselerin hepsi, bu çalışmaya kaynaklık eden ve hazırlık aşamasında olan doktora tezinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Ancak konunun kapsamını aşacağından burada sadece idari birim sayıları verilmekle yetinilmiştir.

³² Atama sayıları, beratla ataması yapılan kişilerin hurufat defterlerine kaydedilmesinden oluşmaktadır. Bunun dışında beratla atanmadığı halde söz konusu vakıf kurumlarında görev alanlar da olmuş olabilir. Burada sadece hurufat defterlerindeki atamalar esas alınmıştır.

³³ Bilindiği gibi Osmanlı toplumunda inşa faaliyetleri daha çok vakıflar yoluyla yürütülmüştür. İnşa edilen herhangi bir müesseseye bir mütevelli tayin edilerek o müessesenin işlerliği sağlanmıştır. Söz konusu tabloda verilen müesseselerin herbiri vakıf malı olup giderlerinin karşılanması için ,kurucuları tarafından, vakıflar tahsis edilmiştir. Bu vakıfların yönetimi için ise mütevelli tayin edilmiştir.

³⁴ Buradaki % oranı, söz konusu camiye yapılan toplam atama kayıtları içerisindeki mütevelli atamalarının oranını göstermektedir. Bu oran her bir vakıf müessesesi için mustakil olup değerlendirme ona göre yapılmıştır.

		Hatip	57	2
		Cüz-han	190	6
		Ferraş	301	9
		Bevvap	26	1
		Çerağdar	94	3
Toplam			3238	
Müessesese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Medrese	53	Müderriş	82	23
		Mütevelli	72	20
		İmam	86	24
		Müezzin	21	6
		Hatip	14	4
		Cüz-han	14	4
		Ferraş	45	13
		Bevvap	15	4
		Çerağdar	5	1
		Keyyal	23	7
Toplam			354	
Müessesese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Muallimhane/Mektep	47	Mütevelli	93	33
		Muallim-i Sıbyân	186	67
Müessesese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Tekke ve Zaviye	56	Mütevelli	46	12
		Cüz-han	110	29
		Ferraş	8	2
		Bevvap	9	2
		Çerağdar	4	1
		Tekkenişin	27	7
		Zaviyedar	172	46
Toplam			376	
Müessesese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Türbe	15	Mütevelli	46	30
		Türbedar	25	16
		Cüz-han	64	42
		Ferraş	16	10
		Bevvap	-	
		Çerağdar	2	1
Toplam			153	

Müessese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Darü'l-Kurra	2	Mütevelli	11	25
		Şeyh'ül-Kurra	27	61
		Cüz-han	1	2
		Ferraş	5	11
		Bevvap	-	
		Çerağdar	-	
Toplam			44	
Müessese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Darü'l-Hüffaz	18	Mütevelli	46	22
		Cüz-han	159	76
		Ferraş	4	2
		Bevvap	1	0
Toplam			210	
Müessese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Darü'l-Hadis	3	Mütevelli	5	28
		Mükayyıt	4	22
		Müderriş	1	6
		Ferraş	4	22
		Bevvap	4	22
Toplam			18	
Müessese	Sayısı	Görevli	Atama Sayısı	Oran%
Han	15	Mütevelli	70	32
Hamam	9	Mütevelli	9	4
Değirmen	6	Mütevelli	29	13
Çeşme ve Sarnıç	24	Mütevelli	109	50
Genel Toplam	686		7669	

Konya'da, gerek Anadolu Selçukluları zamanında gerekse daha sonraki zamanlarda birçok tekke, zaviye ve hangâh tesis edilmiştir. Şehrin büyüüp genişlemesinde bu vakıf müesseselerinin mühim bir rolü olmuştur.³⁵ Konya'daki birçok mahalle, bugün dâhi ya bu tekke ve zaviyelerin ya da kurucularının isimleriyle anılmaktadır³⁶. İncelenen dönemde tesis edilen vakıflar daha ziyade, önceki

³⁵ Her biri birer vakıf şehri olan Osmanlı şehirlerinin gelişmesinde vakıf müesseselerin etkisi çok büyüktür. Ancak Konya'nın kuzeyinde, surun dışında bulunan Kalenderhane Zaviyesi/Mahallesi, batısında yer alan Cemal Ali Zaviyesi/Mahallesi, göneydoğusunda yer alan Törebeyi Celaliye Zaviyesi(Hangahı)/Mahallesi, doğusunda yer alan Şeyh Aliman Zaviyesi/Mahallesi gibi sayılarını daha da artırabileceğimiz çok sayıda mahalle, şehir surlarının dışında kurulan tekke ve zaviyelerin etrafında şekillenip gelişmiştir. Bundan dolayı özellikle tekke, zaviye ve hangahların Konya şehrinin fiziksel gelişmesinde sunduğu katkı dikkati çekmektedir. Hamam, cami, mescid vb. vakıf kuruluşlar söz konusu tekke ve zaviyelerinde etrafında sonradan gelişen yapılar olarak öne çıkmaktadır.

³⁶ Muhittin Tuş, *Sosyal ve Ekonomik Açından Konya (1756-1856)*, KTO Yayınları, Konya, 2001, s. 161.

vakıf eserlerinin bakımı, tamiri, vakıf kurumlarında görevli kişilerin yevmiyeleri karşılamak ve ihtiyaca cevap vermeyen gelirlerini takviye amacıyla ve onlara ilave olarak yapılmışlardır.³⁷

Söz konusu dönem aralığında en çok atamanın cami ve mescit görevlilerinden imam grubunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Konya genelinde mevcut cami ve mescitlerin mevcudiyeti hakkında da önemli bir gösterge durumundadır. Nitekim incelenen dönemde Konya genelinde 450'ye yakın cami ve mescit tespit edilmiştir. En küçüğünden en büyüğüne kadar hemen her mahallede bir mescit ya da bir cami bulunmakta idi. Büyük mahallelerde bazen birkaç mescit ve caminin bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Ayrıca medrese, tekke ve darü'l-hadis gibi diğer dini ve eğitim kurumlarında da beratlı imamların olması bu sayının yüksek çıkmasında etkili olmuştur.

İkinci sırada mütevellî grubu yer almaktadır. Bu durum söz konusu dönemin Konya'sında bulunan vakıf müesseselerinin mevcudiyeti ve mütevellîlerin vakıf kurumlarının en önemli kişisi olmaları ile alakalı bir durumdur. Dolayısıyla vakıf tevliyetinin boş kalması durumunda merkezden hemen yeni bir atama yapılmış ve vakıf işlerliğinin sürdürülmesi sağlanmıştır. Bazen de mütevellîsî olmayan vakıfların düştüğü kötü durum mahalleli tarafından naib ya da kadıya bildirilerek duruma el konulması istenmiştir. Kadı ya da naib tarafından durumun merkeze bildirilmesi üzerine en kısa sürede yeni mütevellî ataması yapılmıştır.³⁹ Ayrıca kurulan her vakıf müessesesinin bir mütevellî bulundurma zorunluluğu vardı. En çok atananlar sıralamasında üçüncü sırada cüz-hanlar yer almaktadır. Hurufat defterlerinde Konya'da cüz okutmanın çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, tamamen sevap kazanmak amacıyla Kur'an-ı Kerim'in tamamı ya da bir kısmının cüzler halinde ve bir meblağ karşılığında okunması şeklinde gerçekleşmiştir. Cüz-hanlar ortalama yarım akçe ile dört akçe arasında değişen yevmiye almaktaydılar⁴⁰. Bunların dışında vakıf görevlileri; nazır, cabi, çerağdar, bevvab; cami ve mescit görevlileri, hatip ve müezzinlerin yanı sıra Konya'da mevcut tekke, zaviye ve türbelere de atamalar yapılmıştır.

Söz konusu vakıf müesseseleri, çoğunlukla doğu-batı, güney-kuzey yönündeki kale kapıları civarında yoğunlaşmıştır. Güneyde yer alan At Pazarı Kapısı, Kuzeyde yer alan Ertaş Kapısı, Doğuda yer alan Aksaray Kapısı ve batı yönünde yer alan Çeşme Kapısı, Hz. Mevlana Türbesinin bulunduğu Türbe-i Celaliye Mahallesi hem nüfus hem de vakıf eserlerin yoğun olduğu yerlerdi. Örneğin XVII. yüzyılın ikinci yarısında Türbe-i Celaliye Mahallesinin nüfusu 3000 kişiye ulaşmıştı. Mevlana Türbesinin bulunduğu bu mahallenin vergi muafiyeti olduğundan on kadar küçük mahalle bu mahalle ile birleşmişti.⁴¹ Ayrıca Şam, Halep ve Adana'dan gelip At Pazarı Kapısından şehre giriş yapan ticaret kervanları, günümüz Zafer Meydanı'nın doğu tarafından Tahte'l Kala Çarşısına kuzeyde bulunan Ertaş Kapısı'na ve oradan da İstanbul yoluna girerek şehrin ticareti, dolayısıyla mekânsal organizasyonu üzerinde önemli bir etkisi olmuştur⁴². Nitekim şehrin at pazarı kapısından that'el kala

³⁷ VGMA, HD, 555, Vr.5, s. 10; VGMA, HD, 1108, Vr.6, s. 21; VGMA, HD, 552, Vr.11, s. 18; VGMA, HD, 556, Vr.7, s. 16; VGMA, HD, 1119, Vr.3, s. 230. Ayrıca bkz. Tuş, a.g.e., s. 161.

³⁸ Sedirler Mahallesi'nin güneyinde yer alan Şeyh Aliman Mahallesi'nde Hacı Şaban Mescidi, Mehmed bin Yusuf Mescidi, Hüseyin Efendi Cami ve Osman Efendi Mescidi bulunmakta idi. Bkz. VGMA, HD, 1107, Vr.17, s. 53; VGMA, HD, 1107, Vr.4, s. 27; VGMA, HD, 1107, Vr.31, s. 81; VGMA, HD, 1111, Vr.2, s. 1. Konya şehrinin doğusunda bulunan Debbaghane Mahallesinde Sırçalı Mescid, Neziroğlu Hacı Mehmet Mescidi, Şeyh Kerimüddin Mescidi, Sunullah oğlu Hacı Mehmed Mescidi ve Diğün Cami bulunmakta idi. Detaylı bilgi için bkz. VGMA, HD, 1106, Vr.4, s. 8; VGMA, HD, 555, Vr.13, s. 25; VGMA, HD, 553, Vr.12, s. 20; VGMA, HD, 553, Vr.6, s. 10.

³⁹ Örnek atama kayıtları için bkz. VGMA, HD, 1106, Vr.25, s. 50; VGMA, HD, 1125, Vr.1, s. 35; VGMA, HD, 1111, Vr.17, s. 32.

⁴⁰ VGMA, HD, 1107, Vr.5, s.28; VGMA, HD, 1107, Vr.4, s. 27.

⁴¹ Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Konya Şehri'ndeki İdari ve Sosyal Yapılar", *Konya*, Der. Feyzi Halıcı, Ankara, 1984, s. 97.

⁴² Hurufat Defterleri'nde geçen Konya kapıları, şehrin yoğun olduğu alanlardı. Nitekim kapı yakınlarında han, hamam, cami ve mescidlerin varlığı hem nüfus olarak hem de ticaret merkezleri olarak, sur kapılarının önemli bir yer tutukları anlaşılmaktadır. Doğü-batı, güney-kuzey yönlü olan kapılar, aynı zamanda ticaret yollarının da güzergâhında yer

pazarına doğru devameden çarşıda cami, mescit, çeşme ve han gibi dini ve sosyo-ekonomik yapıların yoğunluğu önemli oranda artmıştır. Konya genelinde tespit edilen mescitler şehrin geneline yayılmış bir vaziyet arz ederken, camiler daha çok şehrin güney tarafında yoğunlaşmıştır. Benzer şekilde nüfusun da şehrin bu yüzünde yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Ayrıca tekke ve zaviyelerin yoğun olduğu bölgeler aynı zamanda şehir nüfusunun ve yapılaşmanın yoğun olduğu yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Medreseler ve diğer eğitim kurumlarının yanı sıra, cami ve mescitlerin de birer eğitim kurumu olarak hizmet verdikleri diğer önemli merkezler olarak dikkati çekmektedir.

XVIII ve XIX. yüzyıl Konya’ında mevcut vakıf kurumlarının sayısı şehrin nüfus potansiyeli hakkında fikir yürütmemizi sağlamaktadır. Nitekim inşa edilen her vakıf müessesesi belli bir ihtiyacı karşılamak amacıyla inşa edilmiştir. İhtiyacın takarrür etmesi talebin artmasıyla oluşmuştur. Nüfusun artmasına bağlı olarak ihtiyaç ta artmıştır. Yayınlanmış bazı çalışmalarda Konya nüfusunun XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllardaki değişimi net rakamlarla ortaya konulmuştur⁴³. Söz konusu tarih aralığında Konya nüfusunda meydana gelen artışa paralel olarak mahalle sayısında da artış olmuştur. Nitekim XVI. yüzyılın başlarında Konya Kazası’nın toplam nüfusu 2.917, mahalle sayısı 39 iken; XVI. yüzyılın ortalarında şehir nüfusu 5.900, mahalle sayısı 95’e çıkmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında şehir nüfusu 12.392’ye çıkarken, mahalle sayısı 119’a çıkmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında şehir nüfusu 20.000’e çıkarken⁴⁴, mahalle sayısı 105 olmuştur⁴⁵. XVIII. yüzyılın ilk yarısında şehir nüfusu 22.235⁴⁶ olurken mahalle sayısı 134’e çıkmıştır⁴⁷. Dolayısıyla söz konusu dönemde Konya şehri, vakıf müesseseleri ve nüfusu ile birbirini tamamlayıcı faktörler olarak gelişme göstermiştir.

Tablodaki verilerin genel bir analizi yapıldığında vakıf müesseselerine göre yapılan atamaların değiştiği anlaşılmaktadır. Ancak burada her bir müessesesinin taker taker ele alınıp incelenmesi makalenin kapsamını aşacağından, atamaların yapıldığı müesseseler kategorik olarak ele alınmıştır. Böylece tespit edilen 686 adet vakıf müessesesinin karşılaştırılması amaç edinmiştir.

almaktaydılar. Çevrelerinde bulunan yapı toplulukları ve çarşıları itibariyle değerlendirildiğinde, At Pazarı Kapısı, sur kapıları içerisinde en işlek olanı idi. At Pazarı Kapısı dışında bulunan Şeyh Ahmed Efendi Cami ve Hanı, (bkz. VGMA, HD, 551, Vr.9, s. 116), Larende Kapısı(güneyde) dış tarafında bulunan hangah (bkz. VGMA, HD, 551, Vr.5, s. 108), Ertaş Kapısı’nın(kuzeye) iç tarafında bulunan Hızır İlyas Zaviyesi (bkz. VGMA, HD, 1107, Vr.3, s. 24), Ertaş Kapısı içinde Şahinşah Mescidi (bkz. VGMA, HD, 1107, Vr.26, s. 70), At Pazarı Kapısı dış tarafında bulunan Valide Hanı (bkz. VGMA, HD, 554, Vr.11, s. 19), Hz. Mevlana evladından Hüseyin Efendi’nin At Pazarı kapısı yakınında bina ve vakfettiği han ve dükkanların bu yol güzergahında inşa edilmiş olması (bkz. VGMA, HD, 1216, Vr.2, s. 14), bölgedeki şehirleşmenin yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir. Şehrin At Pazarı kapısından Ertaş kapısına doğru güney-kuzey yönlü uzanan bu yol, aynı zamanda şehir merkezinden At Pazarı kapısında bulunan hanlarda konaklanan kervanları şehrin merkezinden kuzeybatı yönünden devam eden istanbul yolu güzergahına götürmekteydi.

⁴³ Bkz. Tuş, *a.g.e.*, s. 119 vd., Oğuzoğlu, “Sosyal Yapı”, s. 97, M. Faruk Karacaoğlu, “1765-1768 Tarihleri Arasında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer’iye Siciline Göre)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008, s. 111.

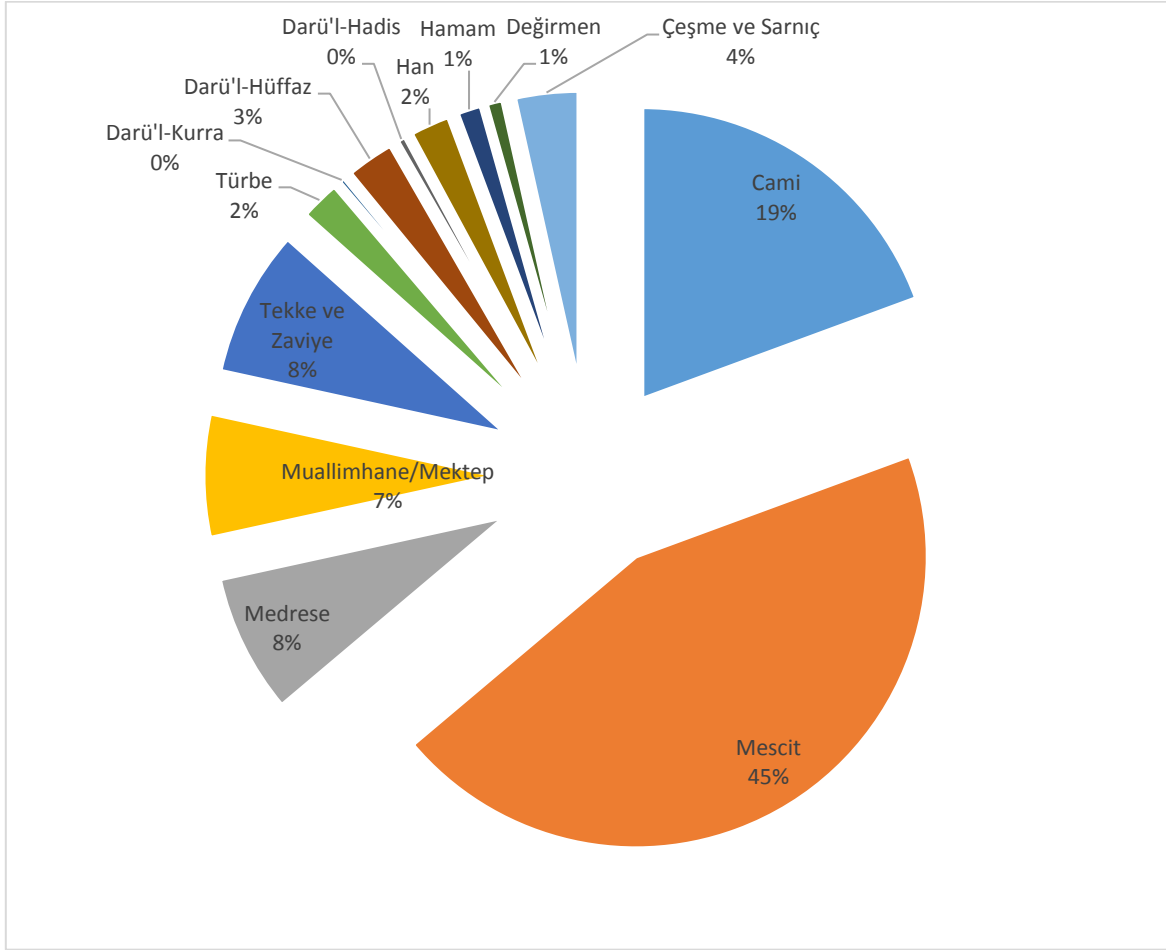
⁴⁴ Oğuzoğlu, “Sosyal Yapı”, s. 97.

⁴⁵ Konya Nüfusunda herhangi bir azalma olmadığı halde yaklaşık yüz yıl sonra mahalle sayısında meydana gelen azalma, bazı küçük mahallelerin, mahalle avarız vakfını ödemekte güçlük çekmelerinden dolayı, birleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Konya’da Türbe-i Celâliye Mahallesi şehrin en kalabalık mahallesidir. Bilindiği gibi bu dinsel ve sosyal yapılara hizmet edenler vergi yükümlülüğü dışında bırakılmakta idiler, bu sebeple buralar nüfus çeken yerler olmuşlardır. Bkz. Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 160.

⁴⁶ Tuş, *a.g.e.*, s. 122.

⁴⁷ Karacaoğlu, *a.g.t.*, s. 111.

Tablo 3. Hurufat Defterlerinde Geçen Konya Vakıf Müesseselerinin Kategorik Olarak Dağılımı

Defterlerde tespit edilen vakıf müesseseleri içerisinde 305 sayıyla ilk sırayı mescidler almaktadır. 305 mescite yapılan toplam atama sayısı ise 3238'dir. Mescitlerden sonra 133 adet ve 2798 atama kaydıyla camiler yer almaktadır. Camilerden sonra tekke ve zaviye 56, medreseler 53, muallimhane/mektepler 47, çeşme ve sarnıç 24, darü'l-hüffaz 18, türbe 15, han 15, hamam 9, değirmen 6, darü'l-hadis 3, darü'l-kurra 2 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. Konya Hurufat Defterlerinde Geçen Vakıf Görevlilerinin Aldıkları Yevmiyeler(Ortalama)

Görevli ⁴⁸	Yevmiye	Görevli	Yevmiye
Aşir-han	2 akçe	Muarıf	1 galle ⁴⁹ 'nin 1/3
Bevvap	2 akçe	Muhaddis	3 akçe
Cabi	4 akçe	Müderriş	4 akçe
Cüz-han	1 akçe	Müezzin	3 akçe
Çerağdar	1,5-2 akçe	Mükayyıt	1,5-2 akçe
Devir-han	1-1,5 akçe	Mütevelli	2 akçe
Dua'gu	5-6 akçe	Naat-han	1 akçe
Enam-han	1 akçe	Nazır	2 akçe
Ferraş	2 akçe	Noktacı	2 mud galle
Fetih-han	4 akçe	Sala-han	1,5-2 akçe
Habbaz	1 hisse galle	Sermahfil	2-2,5 akçe
Hatip	1,5-2 akçe	Şeyh	2-3 akçe
İhlas-han	3 akçe	Şeyh'ül-Kurra	5 akçe
İmam	1-2 akçe	Tarifhan	1 akçe
Kayyım	2-2,5 akçe	Tekkenişin	1-1,5 akçe
Kâtip	2-2,5 akçe	Vaiz	3 akçe
Keyyal ⁵⁰	1 mud galle	Zaviyedar	2 akçe
Merammati	3 akçe	Süre-i Nebe-han ⁵¹	2 akçe

Burada şunu belirtmekte fayda var. İncelenen dönem itibariyle farklı vakıf müesseselerinde ve aynı pozisyonda çalışan kişilerin farklı yevmiye aldıkları görülmektedir. Tabloda belirtilen yevmiyelerin bu noktada ele alınıp değerlendirilmesi daha sağlıklı olacaktır. Nitekim Zilkade 1116 / Şubat 1115 tarihli Konya Hurufat kaydında Şerefeddin Cami vakfının mütevellisi Ali, on akçe yevmiye alırken⁵²; Safer 1116/ Mayıs 1115 tarihli başka bir kayıta Konya'da Hüseyin Ağa vakfının

⁴⁸ Bazı vakıf kurumlarında bevvap - ferraş, bevvap- imamlık, vaiz- bevvap, kayyım - müezzin, ferraş- bevvap; vaiz-müderriş gibi iki görevin tek kişide toplandığı anlaşılmaktadır. Zilkade 1119 / da Konya Taht'el-Kala Cami'nde 3 akçe yevmiye ile caminin bevvap ve ferraşı Mehmet'tir. VGMA, HD, 1107, Vr.11, s. 40; VGMA, HD, 1107, Vr.8, s. 34. 11 R. Ahir 1206 / Başka bir kayıta, Seyyid Mustafa bin Seyyid Ali'nin Konya'da Kadı Mürsel Camiinde vaiz ve ittisalindeki medresesinde müderriş olduğu ve dört akçe yevmiye aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. VGMA, HD, 553, Vr.4, s. 6. Hz. Mevlana evladından Hüseyin Efendi'nin Kale suru yakınında inşa ettiği camisinin hatip ve cüzhanlığını tek kişi yürütmüştür. R. Ahir 1219 / tarihli kayıta söz konusu caminin hatip ve cüzhanı Osman'dır. Osman'ın bir süre sonra ölmesi üzerine oğlu Hüseyin'e 3 akçe yevmiye ile sözkonusu görevler tevcih edilmiştir. Bkz. VGMA, HD, 553, Vr.5, s. 7.

⁴⁹ Galle: Mahsul ve fayda anlamlarına gelmekte olup vakıf istilahında menkul ve akar nevinden olan gelirler için kullanılır. Bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınevi, İstanbul 2003, s. 39.

⁵⁰ Belgelerde keyyal'lerin genellikle ürün geliri üzerinde yevmiye aldıkları anlaşılmaktadır. Bkz. VGMA, HD, 1108, Vr.3, s. 14; VGMA, HD, 1115, Vr.11, s. 16.

⁵¹ Kayıtlarda Süre-i nebe'nin daha çok vakıf kuranın ruhu için okutulduğu dikkati çekmektedir. Bkz. VGMA, HD, 553, Vr.3, s. 3; VGMA, HD, 1119, Vr.2, s. 228.

⁵² VGMA, HD, 1107, Vr.6, s. 30.

mütevellisi Hasan'ın bir akçe yevmiye aldığı anlaşılmaktadır.⁵³ Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Şeyh'ül-Kurra, müderris, muhaddis gibi ilim erbabı kişiler ile vakfedilen gayr-i menkullerin gelirlerini toplayan ve vakıf müessesini maddi olarak ayakta tutan cabi'lerin ortalama en yüksek ücreti aldıkları anlaşılmaktadır. Daha ziyade husûsî ve umûmî toplantılar sonunda duâ okuyan duâ-gû'ların⁵⁴ da en yüksek ücret alan grupta oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca dönemin Konya'sında söz konusu vakıf müesseselerde görevli noktacı, muarraf, imam, cabi, ferraş, cüzhan, devirhan ve bevvap gibi görevlilerin "galle", "hınta", "sehim" gibi menkul ve akar nevinden olan vakıf gelirlerinden hizmet karşılığı yevmiye aldıkları dikkati çekmektedir. Recep 1219 / Ekim 1804 tarihli Konya Hurufat kaydında, İplikçi Medresesinde nısf hisse galle ile nısf hisse devirhanlık cihetine sahip olan Seyid Abdurrahman ve Seyid Abdullah ibn Seyid Mehmed kardeşlerin müşterek mutasarrıf oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁵ C. Ahir 1203 / Şubat 1789 tarihli başka bir kayıta Seyyid Mehmed ve Seyyid Feyzullah'ın Turgutoğulları vakfından senede 1 hisse galle yevmiye karşılığında cüz okudukları anlaşılmaktadır.⁵⁶ 12 Rebiülevvel 1229 / 4 Mart 1814'te Seyyid Hafız Mehmet bin Hafız Mahmut, Şeyh Hasan-ı Rumi vakfından almak üzere üç hisse galle ile vakıf eczalarının noktacısı olarak görev yapmıştır. Seyyid Hafız Mehmet'in bir süre sonra ölmesi üzerine oğulları Hafız Mustafa ve Seyyid Hafız Mahmut'a tevcih yapılmıştır.⁵⁷ Konya Hurufat Defterleri'nde benzer çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür.

Sonuç

Son yıllarda giderek artan şehir tarihi çalışmalarında hurufat defterlerinin kullanılması büyük önem arz etmektedir. Her biri birer vakıf şehri olan Osmanlı şehirlerinin fiziksel ve kurumsal yapısının ortaya çıkarılmasında hurufat defterleri önemli veriler sunmaktadır. Bu noktada sosyo-ekonomik yapının yanında şehrin mimarı yapısını da ortaya koyan çalışmaların son yıllarda artmış olması önemlidir. Bu çalışmaların bilhassa sanat tarihçileri tarafından ve hurufat defterleri kullanılarak yapılması dikkati çekmektedir. Şu ana kadar bir şehrin vakıf müesseselerini ele alan çalışmalara bakıldığında genellikle yüksek rütbeli bir devlet adamı vakfiyesinin ele alınıp monografik düzeyde incelenmesi şeklinde olmuştur. Elbette ki bu çalışmaların her biri çok kıymetlidir. Ancak bu çalışmalar herhangi bir şehirde mevcut vakıf kurumların hepsini ele alan çalışmalar değildir. Dolayısıyla bu noktada hurufat defterlerinin sağladığı en büyük katkı, herhangi bir şehrin yaklaşık 150 yıllık bütün kurumsal yapısını ortaya koymasıdır. Özellikle şehirlerdeki vakıf eserler üzerine yapılacak çalışmalarda vakfın konumu, faal durumu, ataması yapılan görevliler ve bu görevlilerin statüleri, aldıkları ücretler ile şehirde mevcut vakıf eserler bu eserlerin hangi mahallede oldukları, şehrin zaman içerisinde gösterdiği fiziksel değişim, mahalle nüfusunun yapısı, şehirde mevcut eğitim kurumları ve bu kurumlarda çalışan görevliler gibi pek çok konuda hurufat defterlerinin kullanılması azami derecede fayda sağlayacaktır.

⁵³ VGMA, HD, 1107, Vr.5, s. 29.

⁵⁴ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda geçen İstılah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1966, s. 13.

⁵⁵ VGMA, HD, 557, Vr.5, s. 8.

⁵⁶ VGMA, HD, 551, Vr.1, s. 100.

⁵⁷ VGMA, HD, 555, Vr.9, s. 18.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi Hurufat Defterleri

1/551, 2/552, 3/553, 4/554, 5/555, 6/556, 7/557, 8/1091, 9/1106, 10/1107, 11/1108, 12/1109, 13/1111, 14/1112, 15/1113, 16/1114, 17/1115, 18/1119, 19/1125, 20/1128, 21/1139, 22/1140, 23/1142, 24/1160, 25/1216,

2. Telif ve Tetkik Eserler

Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda geçen İstilah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1966.

Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 17, Ankara, 1983, s. 55-60.

Ali Özgökmen, “Konya Şer’iye Sicilleri Işığında Müslim Gayr-ı Müslim Münasebetleri (1700-1800)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1996.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri-Romanya Macaristan*, I. Ve II. Kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

_____, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri-Yugoslavya*, III. Kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

_____, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri-Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*, IV, V, VI. Kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

Enver Çakar - Celalettin Uzun, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812)*, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 2017.

Ertan Gökmen, “Hurûfât Defterleri’ne Göre Demirci Kazası ve Köylerinde Cami ve Mescitler (1690-1830)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, Manisa 2005, s. 21-56.

_____, “Osmanlı Devletinde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 42, Sayı: 4, 2006, s. 109-120.

Halit Çal, “1192 Numaralı 1697 – 1716 Tarihli Hurûfât Defteri’ne Göre “Bulgaristan’daki Türk Mimarisi”, *Balkanlar’da Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, (17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan), Cilt: 1, *Atatürk Kültür Merkezi Yayını*, Ankara, 2001, s. 221-286.

_____, “Tapu Tahrir Ve Hurûfât Defterleri’ne Göre “Ahlat’da Türk Mimarisi”, *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı’ya Armağan*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2002, s. 71-86.

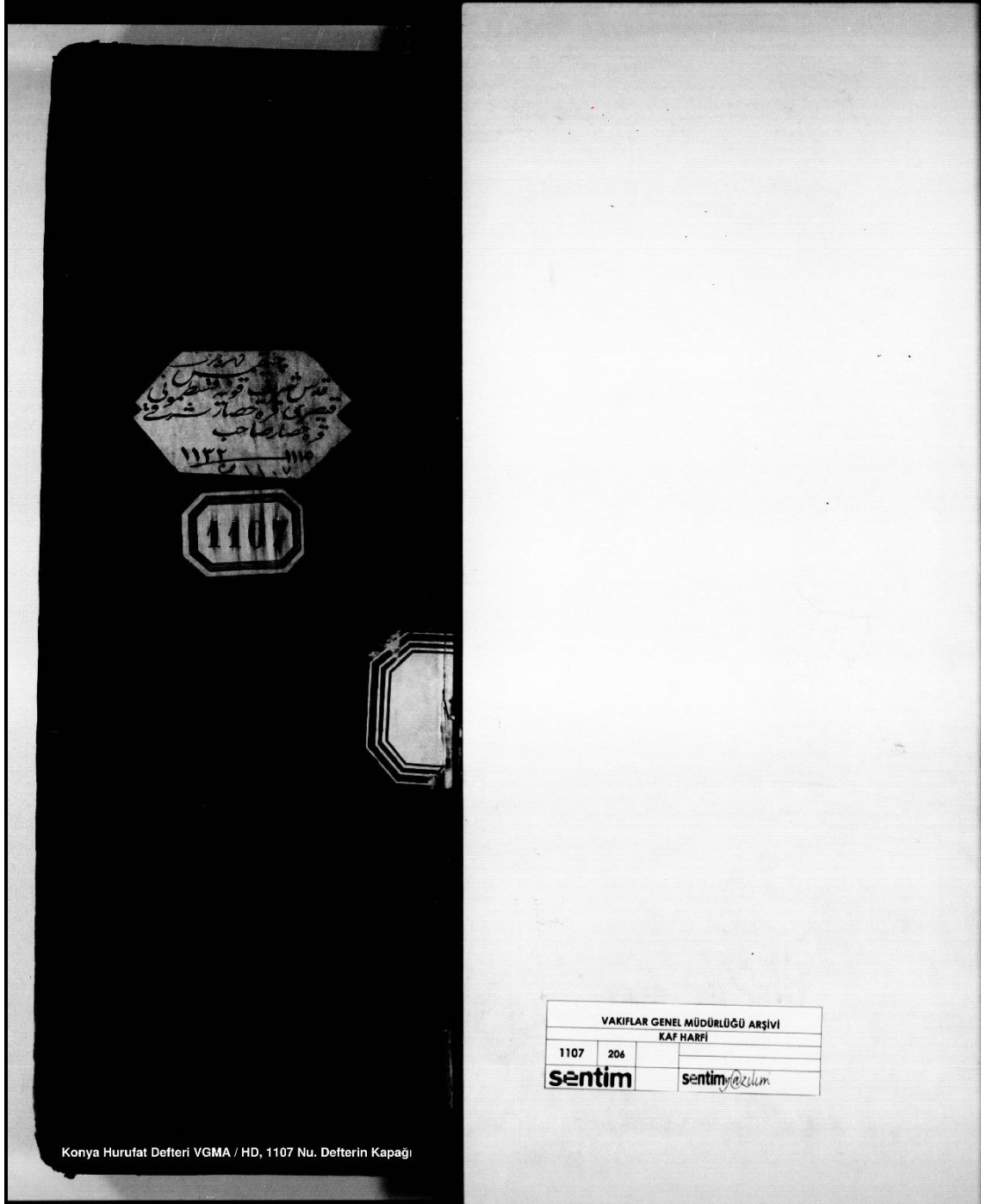
_____, Hurûfât Defterleri’ne Göre 19. yüzyılda Küre Kazası”, *Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları*, Kayseri, 2001, s. 125-166.

- Hasan Demirtaş, Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurufat Defterleri: Kangırı Örneği, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 37, (Haziran 2012), Ankara 2012, s. 47-92.
- Hatice Oruç, “Saraybosna Vakıfları (16.Yüzyıl Sonları-19.Yüzyıl İlk Yarısı)”, *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, (İstanbul-Edirne), Ankara, 2012, s. 67-88.
- Hüseyin Muşmal - Raziye Arıcı, “Hurufat Defterlerine Göre Megri (Fethiye) Kazası’ndaki Tekke, Zaviye ve Medreseler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 38, Haziran 2015, s. 396-404.
- Hüseyin Muşmal, “1640-1650 Yılları Arasında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2006, s. 201-232.
- İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Luğatı, İstanbul, 2010.
- M. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983.
- Muhittin Tuş, *Sosyal ve Ekonomik Açından Konya (1756-1856)*, KTO Yayınları, Konya, 2001.
- Mustafa Alkan, “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi”, *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara, 2007, s. 3-34.
- _____, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, TTK Basımevi, Ankara, 2010, s. 825-842.
- M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yayınları İstanbul, 1993.
- _____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, MEB Yayınları İstanbul, 1993.
- _____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, MEB Yayınları İstanbul, 1993.
- M. Faruk Karacaoğlu, “1765-1768 Tarihleri Arasında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (59 Numaralı Konya Şer’iye Siciline Göre)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.
- Sedat Bayrakal, *Hurufat Defterlerinde Isparta Kazası-Tarihi Eserler, Köyler, Mahalleler, Meslekler, Türkiye Âlim Kitapları*, Almanya, 2015.
- Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Şerife Eroğlu Memiş, “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurufat ya da Askeri Ruznamçe Defterleri ve Önemi: Kaza-i Kudüs-ü Şerif Örneği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 39, Haziran 2013, s. 115-146.
- Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, VGM Yayını, Ankara, 1990.

-
- _____, “Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ndeki Bir Deftere Göre XVIII. Yüzyıl Başlarında Varna”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XX, Ankara, 1988, s. 409-414.
- Ülkü Yancı - Osman Kubilay Gül, “Hurufat Defterlerine Göre Bozok”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, Cilt: I, 05-07 Mayıs 2016, s. 253-265.
- Yasemin Beyazıt, “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies*, Sayı: 5, Haziran 2013, s. 39-69.
- Yusuf Küçükdağ, “Lale Devri’nde Konya”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1989.
- Yusuf Oğuzoğlu, "XVII. Yüzyılda Konya Şehri'ndeki İdari ve Sosyal Yapılar", *Konya*, Der. Feyzi Halıcı, Ankara, 1984, s. 97-108.
- Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınevi, İstanbul, 2003.

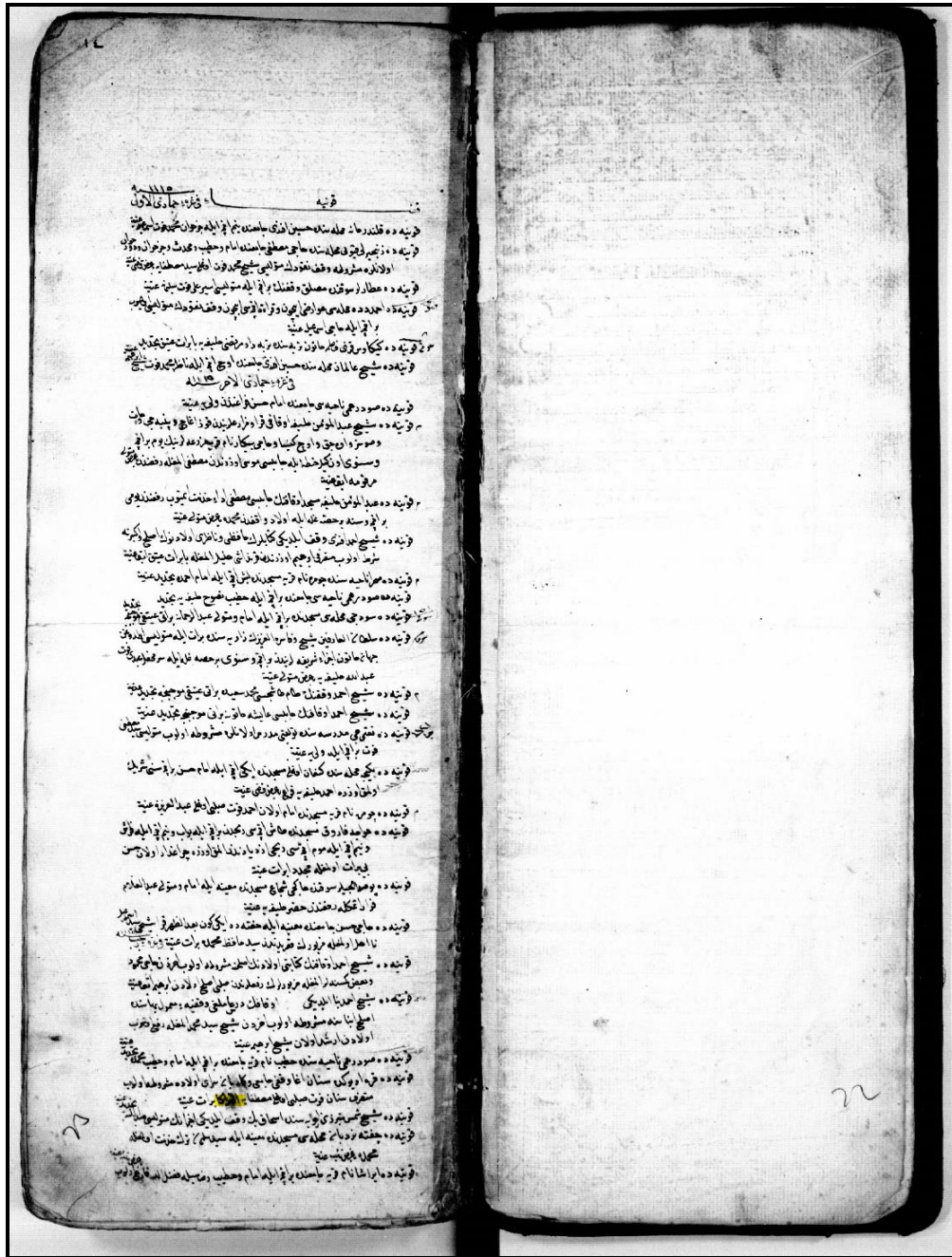
Ekler

EK.1

Konya Hurufat Defteri / VGMA, HD, 1107, Vr.1

EK-2

Konya Hurufat Defteri / VGMA, HD, 1107, Vr.2

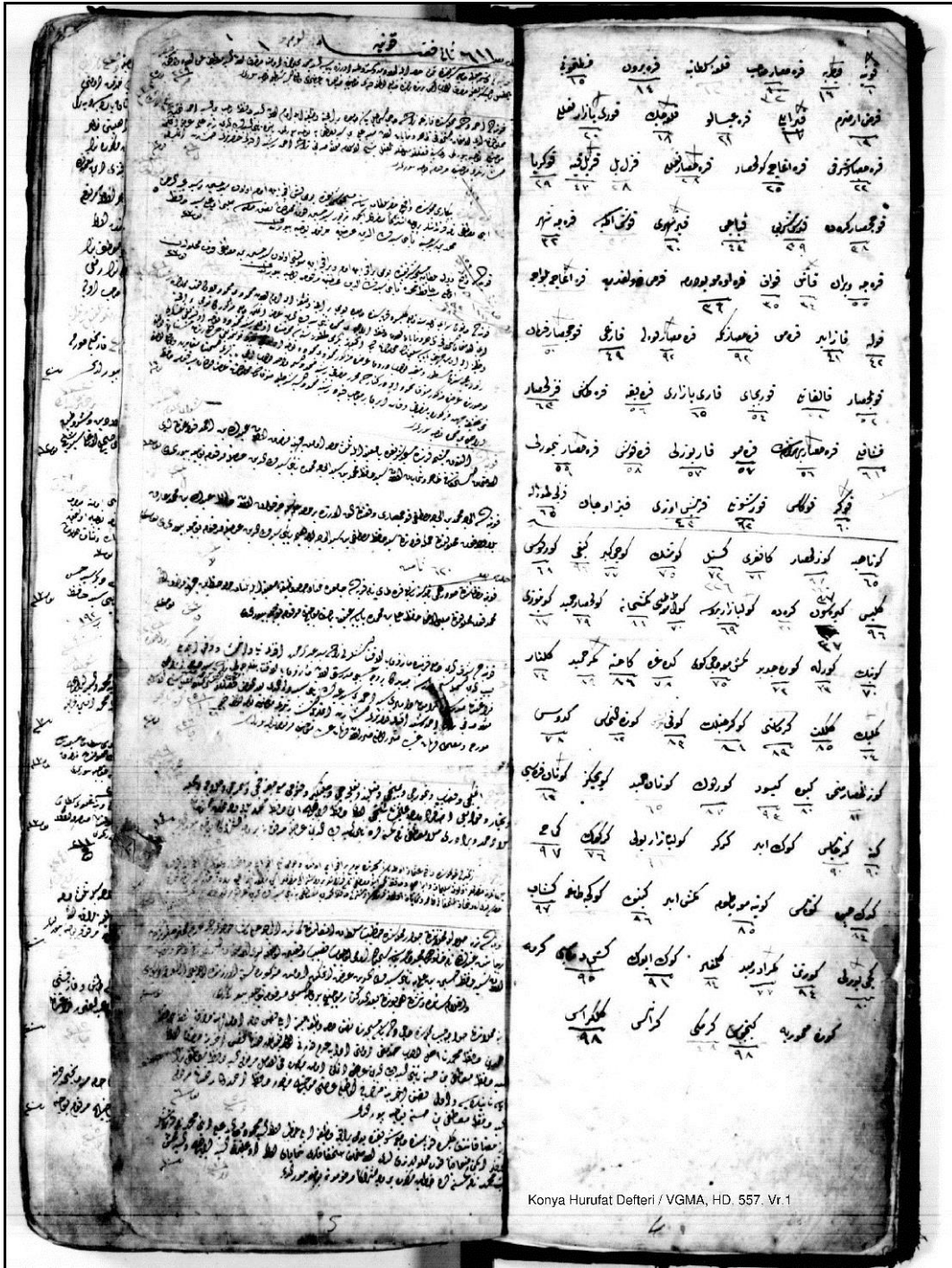
EK-3

Konya Hurufat Defteri / VGMA, HD, 557, Vr.3

Konya Hurufat Defteri / VGMA, HD, 557, Vr.3

EK-4

Konya Hurufat Defteri / VGMA, HD. 557. Vr. 1

Konya Hurufat Defteri / VGMA, HD, 556, Vr.1

Conquest of Bosnia in the Light of Ottoman Chronicles

Osmanlı Kroniklerinin Işığında Bosna'nın Fethi

Ayşe Seyhan*

Abstract

Fatih Sultan Mehmed adopted the understanding of dominance in the world which is an old Turkish tradition. Fatih Sultan's aim was to collect both Christian and Islam civilization under his hegemony so that he can establish a global empire. Following the conquest of Istanbul, Sultan Mehmed's first initiative was to build a great and rich center for his state that became an imperial force. Then, he wanted to abolish the factors which might lay a claim on Istanbul. Furthermore, his political agenda was to abandon the regional principalities system; and he wanted to conquest all principalities directly so that he can establish a central empire. The Balkan Peninsula was a region that should be under control against the western threats and at the same time it was a gate to transfer the Turkish-Islam civilization to the west. He followed the way of abolishing the principalities till Tuna so as to establish his dominance over the region; and he combined all Balkan Peninsula in one entity. The besieging of Bosnia was one of the initiatives towards this aim. In this research, conquest of Bosnia in the period of the Mehmet II (1480), will be evaluated through the works of classical Ottoman history writers such as Tursun Bey, Oruç Bey, İbn Kemal, Solak-Zade Mehmed Hemdemî Çelebi.

Keywords: Bosnian conquest, Fatih Sultan Mehmed, Mahmud Pasha, Aşıkpaşazade, Neşri.

Öz

Fatih Sultan Mehmed, eski bir Türk geleneği olan cihan hakimiyeti fikri doğrultusunda Hıristiyan ve İslam dünyasını hakimiyeti altında toplamayı ve cihan devleti kurmayı amaçlamıştı. İstanbul'u fethederek devletini imparatorluk payesine çıkararak Sultan Mehmed ilk olarak burası üzerinde hak iddia edebilecek unsurları ortadan kaldırmayı ve burayı büyük, zengin bir merkez haline getirmeyi hedeflemişti. Ayrıca onun bir diğer siyaseti de Anadolu ve Rumeli'de bağlı beylikler sistemini bırakarak doğrudan ilhak suretiyle merkeziyetçi bir imparatorluk kurmaktı. Nitekim Balkan yarımadası Osmanlı Devleti'ne batıdan gelebilecek olan tehlikeler için kontrol altında tutulması gereken bir bölge aynı zamanda Türk İslam kültürünü batıya taşıyabilecekleri bir kapıydı. Bosna'nın kuşatılması da bu amaca yönelik girişimlerden biriydi. Bu çalışmada, Bosna'nın Sultan II. Mehmed döneminde fethi, Tursun Bey, Oruç Bey, İbn Kemal, Kritovulos, Neşri gibi klasik dönem Osmanlı tarih yazarlarının eserlerinin ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bosna'nın fethi, Fatih Sultan Mehmed, Mahmud Paşa, Aşıkpaşazade, Neşri.

* (Dr. Öğretim Üyesi); Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü; ayse.seyhan@erdogan.edu.tr; ORCID: orcid.org/0000-0002-3362-4683

Introduction

Fatih Sultan Mehmed adopted the understanding of dominance in the world which is an old Turkish tradition. Based on his faith, he wanted to be sword of the God, and propagated the notion that his authority in this world will be his fate.¹ Fatih's point of view was presented in Kemalpaşazade as "*his opinion was to rule the world*".² Fatih Sultan's aim was to collect both Christian and Islam civilization under his hegemony so that he can establish a global empire. Following the conquest of Istanbul, Sultan Mehmed's first initiative was to build a great and rich center for his state that became an imperial force. Then, he wanted to abolish the factors which might lay a claim on Istanbul. He occupied the islands in close proximity to the straits and established his dominance on the Black Sea and Mediterranean Sea along with this purpose. Furthermore, his political agenda was to abandon the regional principalities system; and he wanted to occupy all principalities directly so that he can establish a central empire.³

1. Reasons for the Campaign

Princdoms of Walachia, Moldova, Albanian, Serbian, Bosnia which previously acquired by the Ottomans were cooperating with the enemies of Ottomans and betraying by not paying their tribute to Ottomans when they find an opportunity such as weakness in the authority of Ottomans. This situation required them to be occupied by Ottomans. Hence, the Balkan Peninsula was a region that should be under control against the western threats and at the same time it was a gate to transfer the Turkish-Islam civilization to the west. Moreover, the Balkan soils have quite significance due to their size and fertility for Ottomans. Fatih Sultan followed a policy to continue policy of conquest which started in the periods of former sultans. Consequently, he followed the way of abolishing the principalities till Tuna so as to establish his dominance over the region; and he combined all Balkan Peninsula in one entity.⁴ Thus, the necessity for the Bosnia occupation arose because this place will provide an important campaign route in possible Ottoman – Venetian war.⁵ Beside the economical and strategic reasons mentioned above, there were additional reasons to acquire Bosnia Kingdom. Successful campaigns of Fatih Sultan perturbed the Christian Western states that also include Bosnia Kingdom; as a result, under the leadership Pope, they were united against the Ottoman threat. Spokesmen of the Bosnia King were to visit Rome and demand support against Turks in 1461. During this period, the biggest threat in the region against Ottomans was Hungarians. The new Bosnian king was presenting hostile attitude toward Ottomans since he was relying on Hungarians.⁶

¹ Halil İnalçık, "Mehmed II", *İA*, Istanbul, 1957, p. 512.

² İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, Vol. VII., Edited by Şerafettin Turan, 3rd Edition, Ankara, 1991, p. 186.

³ İnalçık, *Ibid.*, pp. 515-516.

⁴ İnalçık, *Ibid.*, p. 517.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Vol., 9th Edition, Ankara 2006, p. 82; İnalçık, *Ibid.*, p. 522; İsmet Miroğlu, "Fetret Devrinden II. Bayezid'e Kadar Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 10th Vol., Istanbul, 1993, p. 225.

⁶ SelahattinTansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, 3rd Edition, Ankara, 1999, p. 114-120; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, 5th Edition, Translated by Dost Körpe, Istanbul, 2003, pp. 195-196. Just before the Bosnian king came to the throne, the king told to Pope that "*Turkish Emperor was about to attack himself on the next year; and Turkish army and their cannons were already arranged*" at the beginning of November 1461. He demanded help from Pius the II and he stated that he did not intended to ask for to much help, he only need to propagate that the Pope was with him to his citizens and his enemy. This attempt affected the Hungarian King deeply and he joined the war next to Stjepan. Kritovulos, *Sultan Mehmed Han-ı Sani*, Translated by Muzaffer Gökman, Istanbul, 1967, pp. 214-215.

Since town of Semendire was seized in the exchange of Bosnia Kingdom's accumulated debts, the Bosnian King was using all his means to betray Ottomans.⁷ According to the information revealed by Neşri, the Bosnian king had fight against the commander Mihaloğlu Ali Bey and cause several uprisings.⁸ Moreover, since he was married with the daughter of Semendire seigneur, he was claiming his rights over Semendire.⁹ Bosnian King Stefan Tomašević refused to pay fifty thousand duka gold tributes which were previously paid by his father to Ottomans.¹⁰ Aşık Paşazade narrated that “upon the seizure of Semendire, Bosnian king refused to pay his tribute to the Fatih Sultan's envoy. He arrested the envoy and even intended to kill him. Following the warnings of his vizier about what sorts of consequences might have arisen, he released the envoy. When the envoy returned to Istanbul, he explained what he had experienced in Bosnia. Then, Sultan Mehmed's reaction was so harsh that he marched toward Bosnia for purpose of conquest”.¹¹ Since Neşri uses Aşık Paşazade as a main reference source, he presented this information in the same way.¹² Kemalpaşazade said that Bosnian king showed his revolt by refusing to pay his tribute. However, after a while he understood his mistake and released him even after conciliating him.¹³ According to Kritovulos, Bosnian king relied on the agreement that he made with Hungarians thus he ignored the peace offerings from Ottomans and refused to pay annual tribute like Serbians and Albanians.¹⁴ Another reason for the campaign was the unrest of the society because of the pressure of Bosnian king to convert them into catholic sect. the society, even elites demanding for the Turkish rule.¹⁵ Tursun Bey stated that rich gold and silver mines in the region were other reason for the campaign; and the Sultan Mehmed set off for the campaign to invite the people to Islam and bring peace to the region.¹⁶

Consequently, Bosnian king's ignorant attitude toward the order of Sultan Mehmed and scaring the envoy with the death and presenting revolt against the Ottomans caused frustration in the Ottoman capital and he planned a military expedition toward Bosnia. This situation illustrated with the words of narrator as “*Horses of the warriors entered into Bosnia at full speed*”.¹⁷

⁷ Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Edited by Kemal Yavuz - M. A." Yekta Saraç, Istanbul, 2003, p. 151; Hoca Saadettin, *Tacü't-Tevarih*, Vol. 3, Simplified by İsmet Parmaksızoğlu, Istanbul 1979, p. 70.

⁸ Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma Neşri Tarihi II*. Vol., Published by F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, 3rd Edition, Ankara, 1995, p. 761.

⁹ *Tursun Bey, Tarih-i Ebü'l-Feth*, Edited by A. Mertol Tulum, Istanbul, 1977, p. 122.

¹⁰ Uzunçarşılı, *Ibid.*, p. 81; İnalçık, *Ibid.*, p. 522, Finally, Sultan Mehmed received information about the agreement between Bosnia and Hungary Kings through his spies and Bogomil elites. He decided to know that whether this is true or not by himself. Then, he sent an envoy to the Bosnian King in Yayça to ask for a tribute in the same amount that the king's father had paid. Babinger, *Ibid.*, p. 197; J. Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III Vol, Edited by Mümin Çevik- Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992, p. 73.

¹¹ Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 516.

¹² It was narrated that upon the seizure of Semendire, the Sultan Mehmed sent a man to convey message of “pay your tribute, or else get ready for war. I am fed up” ... *Sultan Mehmed sent an envoy, envoy reached the king and showed the rule of the Sultan to the King. When King read the letter, after he understands what is written in it; he said that: “hold this Turk and kill him right away”. There was a vizier with wisdom next to him. The vizier said that: “Oh, my lord, what are you doing? You devastate yourself with your own hands, you brake down your own house, now you kill this Turk, then will you be able to compete with the Sultan of this Turk?* Neşri, *Ibid.*, p. 761.

¹³ İbn Kemal, *Ibid.*, p. 224.

¹⁴ Kritovulos, *Ibid.*, pp. 214-215.

¹⁵ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 122; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân* (Kuruluştan 892/1487'ye kadar), Edited by Cihan Çimen, Istanbul, 2006, p. 127; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 71.

¹⁶ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 128.

¹⁷ Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 70.

2. The Conquest of Bosnia

During the winter, Ottomans organized for the Bosnia campaign and when the spring came they set off the way to Bosnia under the direct order of Sultan Fatih as hundred and fifty thousand-soldier army on May of 1463.¹⁸ First, army marched toward Skopje for camping; then reached toward Vulçetrin through Karadonlu.¹⁹ In the meantime, while Sultan Mehmed established his quarters at Travnik; the dispatcher sent by the Ali Bey, Mihal's son brought the news that the king burned down the town of Ağaçhisarı. A captive was questioned to find out where the king was. It was found that he was in town of Yayça. In addition, since the intelligence was received about the defensive plan of the king, Sultan Mehmed sent the grand vizier Mahmud Pasha on the command of 20 thousand light cavalry before himself.²⁰ Mahmud Pasha first captured town of Boboca on the Bosnia border.²¹ Babinger expressed this invasion in his book as “on the second day of siege, Fatih came and cast cannons; the castle surrendered at the end of three days”.²² Then, Mahmud Pasha captured town of Visoka and expelled the settlers toward Istanbul. He assigned several castle military deputies for the conquered castles and get the castle walls fixed.²³

Bosnian king was counting on the defensive strength of Boboca and he was collecting soldier in Yayça for his army; and he was waiting for the help expected from west. Following the news about the fall of Boboca, the king Stefan Tomašević took his family and all treasure with him and retreated to take shelter in the castle of Sokol. When Mahmud Pasha reached the Dirbava River in Yayça, he learnt that the king went to the castle of Sokol. Pasha right away started to siege the castle of Sokol during which the army experienced some difficulties. However, the king Tomašević retreated to the castle of Kiliç located in western territory. By changing his position, the king took quite a bit defensive precautions such as he destroys the only bridge over the river that is hard to cross over located on the way from castle of Sokol to Kiliç. Soldiers under the command of Mahmud Pasha thought that it is not wise to follow the king along with this unknown road without a guide and started to be packed up for return to Yayça. Because they consider Yayça as a safe place for military camp.²⁴

Mahmud Pasha did not consent with this return idea and he entered this dangerous gate; and his soldiers followed him. Since the bridge was destroyed by the king, soldiers passed the river by swimming. Tırhala border commander Turahanoğlu Ömer Bey was sent for intelligence before. In the meantime, Bosnian king was feeling safe since he thinks that Sultan Mehmed was far away; and he was considering that it was not possible to pass the gate. Since the king did not find it possible to pass the mountain gate, he thought that the Turkish soldiers walking toward the castle were raiders, thus he sent his troops to battle them. After this battle, the Ottoman soldiers defeated their enemy.²⁵

Based on the information provided by Tursun bey, Turahanoğlu Ömer Bey and his soldiers defeated the soldier before Mahmud Pasha came; and after his arrival they besieged the castle.²⁶ On

¹⁸ Babinger, *Ibid.*, p. 196; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Vol. I, Istanbul, 1971, p. 300; Tursun Bey, *Ibid.*, p. 122; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân*, p. 127; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 71.

¹⁹ Neşri, *Ibid.*, p. 763; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 70.

²⁰ Neşri, *Ibid.*, p. 763; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 222; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 71.

²¹ Neşri, *Ibid.*, p. 763; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 225; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 71. Published under the nick name Lofça *Anonim Tevarih*, p. 105.

²² Babinger, *Ibid.*, pp. 199-200.

²³ İbn Kemal, *Ibid.*, p. 226; Tursun Bey, *Ibid.*, pp. 123-126; Neşri, Tursun Bey, *Ibid.*, p. 122; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân*, p. 127; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 763.

²⁴ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 126; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 222; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 71.

²⁵ İbn Kemal, *Ibid.*, p. 229; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 72; Tursun Bey, *Ibid.*, pp. 126-127.

²⁶ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 127.

the other hand, according to Hoca Saadettin, while Turahanoğlu Ömer Bey and his soldiers were fighting against the enemy, Mahmud Pasha had arrived and saw that Ottoman soldiers were besieged by the enemy. Then, Pasha sent his troops over the enemy and they defeated the enemy.²⁷ Soldier who were managed to escape from the arcade took shelter in the castle; and Ottomans kept the castle under siege. The city was burned down and the castle was captured in a short time by the support of the Mahmud Pasha. Bosnian king surrendered and promised to hand over all of his castles and treasures to save his life.²⁸

Aşık Paşazade and Neşri explained the situation in this way: “Mahmud Pasha besieged the castle and sent a spokesman to the king; then as a result of the negotiations made with the king’s delegate, king was asked for his surrender. Since King was already trapped in the castle, and he had nothing to do, he asked for the forgiveness of Sultan Mehmed. Then, upon the Mahmud Pasha’s acceptance of the king’s terms and he took over the control of the castle and promised the king that he will be pardoned”.²⁹ Kritovulos stated that Bosnians were in danger since they know that if Pasha captures Yayça through a battle, they would be destroyed therefore they sent a spokesman declaring that they want to surrender. Then, King understood the Bosnian’s this attempt and run away. Eventually, Ottoman soldiers captured him after a chase.³⁰ In the meantime, Mahmud Pasha found out that younger brother of the king was in the castle of İzveçay. After the siege of the castle, residents of the castle realized that it was not possible to resist the enemy; finally, they surrendered and handed over the brother of the king.³¹ According to Hammer, when castle of Kiluç was besieged, king was to sign the surrender accord with Mahmud Pasha; in the meantime, was separated into three points of views. The king was brought to the presence of the Sultan Mehmed with his nephew.³²

While these incidents were happening, Sultan Mehmed was keeping castle of Yayça under his blockade. Mahmud Pasha came to the Sultan Mehmed while he was in Yayça. Upon exhibiting the Bosnian king and his nephew under the capture, leaders of Yayça delivered the castle and the city to the Sultan Mehmed.³³ When Mahmud Pasha met with Sultan Mehmed in Yayça, Sultan Mehmed was angry at Pasha because he resolved the battle through an agreement and forgave the king and took him to Sultan Mehmed while he was in the winner position in the battle. Hence, the target of the Sultan Mehmed was to abolish the king and occupy Bosnia.

Aşıkpaşazade explained this incident as following:

*“Mahmud, you agreement with the king was not pleasant. Sultan’s heart was broken for this act. Hence, Sultan’s wish was that he wanted to conquer all of the castles by himself. Now that upon giving some castle back to the king may cause corruption. And even raiders went to battle. The Sultan asked who did order? “Mahmud! This region can be conquered by brute force. Why did you send raiders who destroy this city”? The Sultan’s anger toward Mahmud was because of this reason.”*³⁴

Mahmud Pasha’s pardon for the king and thus giving hard time to the Sultan Mehmed was criticized seriously by Hoca Saadettin.³⁵ In one tale, according to Aşıkpaşazade, Neşri and

²⁷ Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 72.

²⁸ Tursun Bey, *Ibid.*, pp. 127-128; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 231; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 72

²⁹ Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 516; Neşri, *Ibid.*, p. 765.

³⁰ Kritovulos, *Ibid.*, p. 216.

³¹ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 122; Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 516; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 231.

³² Hammer, *Ibid.*, p. 73.

³³ İbn Kemal, *Ibid.*, p. 232, Neşri, *Ibid.*, p. 765; Tursun Bey, *Ibid.*, p. 128.

³⁴ Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 516.

³⁵ Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 74.

Kemalpashazade, the reason for the anger of the Sultan toward Mahmud Pasha was because of this pardon.³⁶ Tursun Bey did not give any information about this issue. When we investigate the reasons for this conquest, we see that Bosnian king cooperated with the enemies of Ottoman Empire who prevent its conquest policy; and he did not to pay tribute and attempted to kill the Ottoman envoy, upon his vizier's warning he changed his mind. Leaving such a king who had used every chance of betrayal against Ottomans alive and even giving him some castles in Bosnia means that a great waste and economic burden for Sultan Mehmed after such a huge spending for army and effort. Therefore, Sultan Mehmed searched for a legal base for the execution of Bosnian king. Thus, he asked the Sheikh Ali Bistami who were in the Ottoman army whether to execute the king is acceptable or not? Sheikh Ali Bistami not only gave the fatwa, he also said that the execution is a holy war. The initial action made by him. Together with the king, leaders of Kovaç and Pavli cities were also executed.³⁷

According to Aşık Paşazade: *“Even the Sultan present his issue to ulama whether their blood and belongings are halal or not? Even in this campaign, there was a scholar with wisdom; he was being called as Mevlana Sheikh Ali-yi Bestamî. This person said that: “I am from the descendents of Sultan Bayezîd-i Bestamî.” And my nick name is Musannifek, he gave a fatwa that: “It is a sacred war to execute such profanes.” Also, he swung the sword to the king first himself; and they killed the king and also those two profanes were killed in the servants' room.”*³⁸

Babinger reported additionally that king's young brother Ban Radijov and his young son were executed.³⁹ Following these incidents, Mahmud pasha was sent to Herzegovina and king of Herzegovina fled the area.⁴⁰ But then, he sent his son to present several bounties to the Sultan to gain his forgiveness; and he succeeded. Sultan Mehmed left some of the Herzegovina soils to the king and he adds the remainings to Ottoman territory.⁴¹ Oruç Bey did not report much information about the conquest of Bosnia. He presented following brief information: Sultan Mehmed and his companions Anadolu Rumeli soldiers went to Bosnia. He captured the castle of Yayça and killed the king. He conquered Herzegovina and Kovaç. When the winter season came, Hungarians came and captured the castle of Yayça. Then, Sultan Mehmed found the soldiers of castle who betrayed to himself; and executed them all in Edirne.⁴²

Kritovulos reported that the Sultan had captured more than 300 castles in this area. According to Hammer, following the conquest of Bosnia, three minor princes of Bosnia came to report to grand vizier.⁴³ After conquering Bosnia wholly, Sultan Mehmed assigned Minnetoğlu Mehmed Bey in charge of here and claimed this country as a border state.⁴⁴ Sultan assigned several *Kadis* to Bosnia; *Emin* officers were put in charge over the mines and salinas. Community of the area were subject to

³⁶ Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 517; Neşri, *Ibid.*, p. 765; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 232.

³⁷ Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 518; Neşri, *Ibid.*, p. 767; İbn Kemal, *Ibid.*, p. 233; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 74.

³⁸ Aşık Paşazade, *Ibid.*, p. 518.

³⁹ Babinger, *Ibid.*, p. 201.

⁴⁰ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 128.

⁴¹ Neşri, *Ibid.*, p. 765.

⁴² Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi, (1288-1502); Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, Simplified by Necdet Öztürk, İstanbul, 2009, p. 98.

⁴³ Hammer, *Ibid.*, p. 73.

⁴⁴ According to Aşık Paşazade (p.518), Within all of these castles, the Sultan left his subjects. According to Neşri (p. 767), it was narrated that Sultan Hüdavendigâr left the Bosnia to his Minnet son and leave some of his man in Yayça.

pay *Cizye* tax. Then, Sultan Mehmed presented several bounties and gifts to his commanders and soldiers and returned to Istanbul.⁴⁵

3. The Second Campaign for Bosnia

After the return of the Ottoman forces from the Bosnia campaign, Venetians and Hungarians established an alliance against Ottomans. Later, king of Albania participated to this alliance and they finally attacked Ottoman territory from two different fronts. While Venetians attacked Mora, Hungarians marched over Bosnia. Hungarian king Matthias Corvinus invaded in Bosnia in the winter of 1463;⁴⁶ and convincing the community by threatening, he received their assistance, commander of the castle of Yayçe and guards handed the castle over to the Hungarian king without any warfare.⁴⁷

Tursun Bey explains this development as following: “... *Commander and guards of the castle of Yayçe betrayed, they left what is given to their security, and dare to do this ignominy; they gave this great castle to the Hungarians with no warfare...*”⁴⁸ Babinger who made different conclusion from the Turkish references explains the incident in this way: the castle of Yayçe was being defended by the garrison consisting of 430 soldiers and there was Harambaşı İlyas Bey on charge. Although the cold weather made it harder to defend the castle, they resist three months against the siege. Due to the hunger caused by the lack of sufficient supplies, when the garrison was not able to continue to defend the castle, they had to surrender on 16th December 1463.⁴⁹

Mihailoviç said that “*After the Sultan left the country, king Matyas came to Bosnia in a hurry. He besieged the castle of Yayça and Zveçay where I was residing.*”⁵⁰ *Turks and their subjects Bosnians started to resistance in everywhere the Turk flag was still flying. Following the offence of Hungarians Turks fled to the castle. King Matyas besieged them for eight weeks. He sent the second army with heavy weapons to Zveçay; and we continue to resist till the fall of Yayça. Since Matyas take over the castle by an agreement, he joined to the forces besieging the castle of Zveçay, and then we had to surrender.*”⁵¹ Hungarian king fortified the castles in Yayça and returned to his country.⁵²

Meanwhile, since Venetians assaulted to Lesbos, Sultan Mehmed sent Mahmud Pasha to there. Mahmud Pasha reached to Lesbos on time to help and defeated the enemy. Then, he came to Edirne join the Sultan Mehmed’s forces. Since Bosnia had crucial importance for Ottomans, Sultan Mehmed’s desire was to prevent occupation of Hungarian king. Along with this point of view, he campaigned toward Bosnia for the second time in the spring of 1464.⁵³ However, this time his duty will not come to an end with punishing the castles uprising; Ottoman army will march till the Hungarian territory. Babinger and Hammer reports that the army of Sultan Mehmed consisted of 30

⁴⁵ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 128. Please look the agreement that is given to the Bosnia church after the conquest by the Fatih Sultan Mehmed to save them and their assets beside their religious freedom. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya (Eurasia in the Ottoman Achieve Documents), Edited by Ahmet Zeki İzgöer, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008. pp. 87-88.

⁴⁶ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 130.

⁴⁷ Neşri, *Ibid.*, p. 767; Kritovulos *Ibid.*, p. 229.

⁴⁸ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 133.

⁴⁹ Babinger, *Ibid.*, p. 206.

⁵⁰ After the Bosnia campaign, Sultan Mehmet left Mihailoviç to the castle of Zveçay as a guard. Upon the capture of the castle by the Hungarian king, he returned to his country; Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Translated and Edited by Kemal Beydilli, İstanbul, 2003, p. 86-87.

⁵¹ Mihailoviç, *Ibid.*, pp. 86-87.

⁵² Neşri, *Ibid.*, p. 767; Kritovulos, *Ibid.*, p. 229.

⁵³ Tursun Bey, *Ibid.*, 131; Neşri, *Ibid.*, p. 769; Kritovulos, *Ibid.*, p. 229; Hoca Saadetin, *Ibid.*, p. 87.

thousand soldiers and it was equipped with all type besieging tools.⁵⁴ Then they define the incident as following: The Sultan besieged the castle of Yayça; cannons were cast; trench holes were dug; and tunnels under the castle walls were dug. Although, one side of the castle was torn down, the defenders of the castle resisted strongly.

While the siege was continuing, the rumors that the Hungarian King was approaching to Yayça were spread among the army. Aim of the king was to save the Yayça castle from the siege or to separate the Ottoman Army into two sects: one for siege and another one for attack so as to weaken Ottomans. Before the arrival of the Hungarian king, Sultan Mehmed gave an assault one more time, but he was failed to capture the castle. Neşri reported the situation as “*Because God did not want him to capture the castle, the Sultan returned to Skopje again.*”⁵⁵ Sultan Mehmed assigned Minnetoğlu Mehmed Bey for the siege of Yayça castle. He wanted to besiege the castle for a long time to capture.

The castle of İzvornik was being defended by Mihaloğlu İskender Bey. Since the Sultan knows that the Hungarian king was going to siege İzvornik, he fortified the defense of Mihaloğlu Ali Bey with five hundred cavalries. As expected, the Hungarian king besieged the İzvornik. The Sultan continued to siege Yayça and marched over the king instead of only going for the Hungarian king. Since the Sultan knows that the Yayça castle would not resist such a large army, he sent the grand vizier Mahmud Pasha toward the castle.⁵⁶ On the other hand, he settled in Sofia to pass the winter season. However, steep land and harsh winter conditions were preventing Mahmud Pasha to reach the castle. Moreover, the king cooperated with the local community and took them on his side; he settled cannons on major places; and hold the main gates. Under these circumstances, Mahmud Pasha managed to reach to a place with three-day-long distance to the castle after great effort.

Here, he assessed their current condition by consulting his commanders who were familiar with the area. Commanders did not find it appropriate to pass the soldiers from the region passages; and they emphasized that if they follow the way to Serebrenitza, their destination point will be far from the castle and eventually the enemy would give enormous harm to them.⁵⁷ Mahmud Pasha did not agree with the commanders’ opinion. He found a local Christian who is familiar with the area to hire him to carry a message to the people in the castle in the exchange of money and benefice; and he did whatever told.⁵⁸ Insurgents in the castle were so delighted upon this news and some of the besiegers heard about this situation. When the news reached the Hungarian king, he got spooked, thus he sent runners around to confirm the news.

According to Neşri and Hoca Saadettin, Mahmud Pasha sent Mihaloğlu Ali Bey together with raiders upfront. When Hungarians saw the raiders, they thought that Mahmud Pasha arrived and they were terrified.⁵⁹ When the king thought that Turks were coming for him, he did not succeed on his last insult. Upon realizing that Ottoman forces are coming closer, they gathered all of their equipments and retreated without taking their injured soldiers. Mahmud Pasha followed the Hungarians till Sava; and he captured many prisoners and guns.⁶⁰

⁵⁴ Babinger, *Ibid.*, s. 207; Hammer, *Ibid.*, p. 76.

⁵⁵ Neşri, *Ibid.*, p. 769; Tursun Bey, *Ibid.*, p. 131; Kritovulos, *Ibid.*, pp. 231-232.

⁵⁶ Tursun Bey, *Ibid.*, pp. 130-131; Neşri, *Ibid.*, pp. 769; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 88.

⁵⁷ Tursun Bey, *Ibid.*, pp. 136-139; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 88.

⁵⁸ Neşri, *Ibid.*, p. 771; Tursun Bey, *Ibid.*, p. 136-139; Kritovulos, *Ibid.*, p. 232; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 89.

⁵⁹ Neşri, *Ibid.*, p. 771; Hoca Saadettin, *Ibid.*, p. 90.

⁶⁰ Tursun Bey, *Ibid.*, p. 136; Kritovulos, *Ibid.*, p. 232.

With reference of Oruç Bey, “*Sultan Mehmed again reached to Bosnia in hijri 869 (1464/65). He went to castle of Yayça but failed to capture. He returned from Hungarian territory to Bosnia, Herzegovina and Kovaç areas and conquered there all. Then, he came back to Istanbul.*”⁶¹

Conclusion

During the Fatih Sultan period, Bosnia was among the countries that was paying tribute to Ottoman Empire. Upon the Fatih’s conquest of Serbian soils, Ottoman borders reached to Bosnia which has great importance for Sultan Mehmed who wanted to see all of the European soils under the Tuna river within his territory. Because, it was inevitable to acquire the Bosnia to be able to threaten the strong naval Venetian Republic. To this end, Sultan Mehmed himself commanded the campaign arranged in 1463. The king of Bosnia first retreated to castle of Yayça for the defense; and later on since he was not able to hold the castle he retreated to the castle of Klyuç. After the fall of castles, he had to surrender; and eventually he was executed. After the return of the army to Istanbul, in the same year, Hungarian king entered into Bosnia. In this second campaign, Ottomans again captured all of castles and cities except Yayçe. In the end, although the castle of Yayça was not taken back from the Hungarians, many castles in the neighbourhood which was captured by the Hungarians were captured back again. Several castles were destroyed and other useful ones fortified with soldiers. Thus, extensive Hungarian occupation in Bosnia was prevented.⁶²

⁶¹ Oruç Bey, *Ibid.*, p. 99.

⁶² Uzunçarşılı, *Ibid.*, p. 84.

References

- Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osmân (Kuruluştan 892/1487'ye kadar)*, Edited by Cihan Çimen, İstanbul, 2006.
- Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Edited by Kemal Yavuz-M.A. Yekta Saraç, Mas Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 2003.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, 5th Edition, Translated by Dost Körpe, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul, 2003.
- Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Vol I, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.
- Hammer, J. Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III Vol, Edited by Mümin Çevik- Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Hoca Saadettin, *Tacü't – Tevarih*, Vol III, Editet by İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.
- İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, VII. Volume, Edited by Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- İnalcık, Halil, “Mehmed II”, *İA*, İstanbul, 1957.
- Konstantin Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Edited by Kemal Beydilli, Tatav Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani*, Translated by Muzaffer Gökman, Kitaplık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul, 1967.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma Neşri Tarihi*, II. Vol., Published by F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, 3rd Edition, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Miroğlu, İsmet, “Fetret Devrinden II. Bayezid’e Kadar Osmanlı Siyasi Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Vol 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1993.
- Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi, (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, Simplified by Necdet Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya (Eurasia in the Ottoman Achieve Documents), Edited by Ahmet Zeki İzgöer, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008.
- Tansel, Selahattin, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, 3rd Edition, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l Feth*, Edited by A. Mertol Tulum, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, II. Vol., 9th Edition, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya Osmanlı Askeri Valiliği*

The Ottoman Military Governorship of Romania during the First World War

Zeki Çevik** & Emirhan Yılmazpehlivan***

Öz

1916 yılının Eylül ayından itibaren, Romanya'nın Dobruca bölgesindeki Tuna Boylarına 15. ve 25. Fırka ile 26. Fırkadan oluşan 6. Türk Kolordusu intikal ettirilmiştir, Tuna nehri üzerinde sevk ve idare, Tuna Osmanlı Menzil Müfettişliğine verilmiştir. Bükreş'in İttifak Devletleri'ne ait karma güçlerince, 6 Aralık 1916 tarihinde işgal edilmesi üzerine, 9 Ocak 1917'de, Romanya'yı İşgal Kuvvetleri Komutanlığı şekliyle ifade edilebilecek olan Romanya İdare-i Askeriyesi (Romanya Osmanlı Askeri Valiliği) adında bir kuruluş hizmete girmiştir. Bu çalışma, yerel ve yabancı kaynaklara dayanarak, 9 Ocak 1917'de Romanya'da kurulan Romanya Osmanlı Askeri Valiliği'nin Büyük Savaş süresince, 1917-1918 yılları arasındaki faaliyetlerini ele almayı ve irdelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Romanya Cephesi, Osmanlı Devleti, Romanya, Romanya Osmanlı Askeri Valiliği.

Abztract

From September 1916 onwards, the 6th Army Corps consisting of 5th division and 25th division and 26th division was transferred to the proximity of Danube River in the Dobruja Region of Romania. The referral and administration on the Danube River were assigned to the Tuna Ottoman Menzil (Range) Inspectorate. On the occasion of the occupation of Bucharest by the co- forces of the Allied Powers on 6 December 1916, an institution called the Ottoman Military Governorship of Romania came into service on January 9, 1917. This study, based on local and foreign sources, aims to examine the activities of the Ottoman Military Governorship established on 9 January 1917 in Romania during the Great War.

Keywords: World War I, Romanian Front, Ottoman State, Romania, the Ottoman Military Governorship of Romania.

* Bu çalışma, Balıkesir Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından (BAP) 2016 / 99 no'lu proje ile desteklenmiştir.

** (Doç. Dr.), Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zcevik41@hotmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-3756-8738

*** (Öğr. Görv); Balıkesir Üniversitesi/Yabancı Diller Yüksekokulu, emirhan@balikesir.edu.tr; ORCID: orcid.org/0000-0001-8451-8859

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarında Avrupa’da İngiltere ve Almanya’nın kutup başı olduğu İtilaf ve İttifak devletleri arasında zamanla yeni sömürgeler elde etme yarışına, üretilen sanayi ürünlerinin pazarlanması ve silahlanma rekabeti de eklenince Avrupa adeta kıvılcım bekleyen bir barut fıçısına döndü. 1 Ağustos 1914 günü Almanya’nın Rusya’ya savaş ilanı ile başlayan bu büyük felaket kısa sürede bütün dünyayı sardı.

Böylece başlayan Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf ve İttifak Devletlerinin saflarında savaşa katılan devlet sayısı zamanla artış göstermiştir. 1915 yılı yazında İtalya, İtilaf Devletleri safında; aynı yılın sonbaharında ise Bulgaristan İttifak Devletleri safında yer almışlardır. Öte yandan, 1916 yılında Romanya, İtilaf Devletleri’ne katılmıştır. Bu üç devletin savaşa katılmasıyla birlikte, Balkanlar’daki savaş güç dengesi yeni bir hal almış ve bu durum Osmanlı Devleti’ni de doğal olarak etkilemiştir¹.

Birinci Dünya Savaşı süresince, İtilaf ve İttifak Devletleri bloğundaki devletler, aynı bloktaki devletlerle silah, cephane, lojistik ve mali destek gibi her alanda karşılıklı yardımda bulunmayı kararlaştırmışlardır. Ayrıca, devletler müttefik oldukları devletlere askeri birlikler göndererek onların cephelerdeki yükünü hafifletmek için askeri yardımlarda bulunmuşlardır². Bunun bir örneği de Osmanlı Devleti’nin müttefiki Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan’a destek vermek için Galiçya, Makedonya ve Romanya’ya asker sevk etmesidir.

1. Avrupa Cephelerinde Türk Kuvvetleri

Birinci Dünya Savaşı’nda insanlık tarihinin o zamana değin tanık olduğu en büyük amfibi hareketin yaşandığı ve doğurduğu sonuçları nedeniyle çok büyük bir öneme sahip olan Çanakkale Cephesi’ndeki muharebelerin sona ermesini müteakip, İtilaf Devletleri’nin diğer cephelerdeki saldırıları giderek artmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın kaderinin Avrupa cephelerinde tayin edileceği görüşünde olan Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, Alman Genelkurmayı’na, Avrupa cepheleri için birlikler gönderme önerisinde bulunmuştur. Bu öneri, Osmanlı birliklerinin Kafkas, Irak, Mısır gibi cephelerde muharebe etmesi nedeniyle Alman Genelkurmayı’nca önceleri olumlu karşılanmamıştır. Ancak, sonraları, Rusların Haziran 1916’da gerçekleştirdikleri “Brusilov Taarruzu” neticesinde, Avusturya-Macaristan’ın büyük kayıplar vermesi, cephede büyük boşluklar oluşması ve bu boşluğun açılan Romanya Cephesinde de çarpışan Alman birliklerince doldurulmasının mümkün görülmemesi gibi nedenlerle, Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn Osmanlı Devleti’nden askeri birlik talebinde bulunmuştur. Aslında, Avusturya Yüksek Komutanlığı bu fikri olumlu karşılamasa da Almanya’nın ikna gayretleri meyvesini vermiş ve Enver Paşa’nın da Almanlardan gelen bu talebe olumlu bakması sonucunda Türk birliklerinin Avrupa Cephesi’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır³.

Birinci Dünya Savaşı’nda, Batıya doğru ilerlemek ve Polonya’daki topraklarını genişletmek için Galiçya bölgesini işgal etme çabalarına giren Rusya karşısında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu müttefiki Almanya ile birlikte 1914 yılının Ağustos ayında Doğu Cephesi olarak bilinen Galiçya cephesini açmak zorunda kalmıştır. 4 Haziran 1916’da Ruslar, Brusilov Taarruzu neticesinde,

¹Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK. Yay., Ankara, 2012., s. 497–498.

²Şefik Erdem, *Birinci Dünya Savaşı’nda Avrupa’da Yüzbin Türk Askeri*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1992, s. 347

³Feyza Kurnaz Şahin, “Birinci Dünya Savaşı’nda Galiçya Cephesi’nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Sıhhi Hizmetleri”, *Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yay., İstanbul, 2016, s. 477-478.

Galiçya'da 50 kilometre genişliğinde bir yarık açmış, 100 binden fazla Avusturya askerini esir almayı başarmış ve böylelikle Avusturya-Macaristan ordularına büyük bir hasar vermiştir. Yapılabilecek başka bir Rus taarruzunun Doğu Cephesinin çökmesi anlamına gelebileceği düşüncesiyle, Avusturya-Macaristan güneyde General Bothmer komutasındaki birlikleri süratle Galiçya'ya kaydırmış ve derhal karşı taarruza geçmiştir. Ancak, bu taarruz, Rus birlikleri tarafından geri püskürtülmüştür. Alman Genelkurmayı, bu kritik durum üzerine müttefik devlet ordularının genel harekâtının Alman karargâhından yönetilmesini kararlaştırmıştır⁴.

Bulgaristan, İttifak Devletleri'ne katıldıktan sonra, Alman ve Avusturya-Macaristan orduları, Osmanlı Devleti ile Balkanlar üzerinden kara bağlantısının kurulması amacıyla Sırbistan'ı işgale başlamış ve Belgrad ele geçirilmiştir. Bulgar kuvvetlerinin Niş'e doğru ilerlediğini gören İtilaf Devletleri, çok önem verdikleri Makedonya cephesine müdahalede bulunmak üzere, Yunanistan'ı da yanlarına alarak, Selanik şehrine kuvvet çıkarmışlardır. Sırp ordusundan geriye kalan kuvvetler ile Çanakkale Cephesinden kaydırılan İngiliz ve Fransız birliklerinin de katılımıyla bu cephe hareketlilik kazanmıştır. Çanakkale muharebeleri yenilgisinin ardından, İtilaf Devletleri, Rusya ile bağlantı kurmak için başka bir yol açmayı, Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki bağlantıya mâni olmayı, Alman ve Avusturya Macaristan kuvvetlerinin güneye ilerlemesini engellemeyi amaçlamaktaydılar. 1916 yılı Eylül ayının ilk haftasında Berlin'de Alman Genelkurmay Başkanı Hindenburg ile İkinci Başkan Ludendorff ve Osmanlı Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın katıldığı toplantıda bu cephenin kritik durumu değerlendirilmiştir. Keza, Viyana-Belgrad-Sofya-İstanbul hattının devamlı açık bulunması sayesinde Osmanlı Ordusunun ikmali yapılabilecekti. Ayrıca, İngiliz ve Fransızların Rusya ile bağlantıya geçememesi Makedonya Cephesi'nde kazanılacak başarıya bağlı olacaktı. 1916 yazında, Doğu Avrupa Cephesinde, Rus kuvvetlerinin Alman Ordusu'nun sağ kanadına gerçekleştirdiği başarılı taarruzlar ve sonrasında Romanya'nın 28 Ağustos 1916'da savaşa dâhil olmasıyla birlikte, Balkanlar'da yeni bir cephe açılmıştır. Romanya, 27 Ağustos 1916'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna savaş ilan etmiş ve harekete geçerek Transilvanya'nın önemli bir kısmını işgal etmiştir. Romen Ordusu'nun, Karpatlar'daki İttifak Devletleri cephesini arkadan vurabilecek bir pozisyon alması üzerine, Alman Genel Kurmayı, Alman, Bulgar ve Osmanlı kuvvetlerinden oluşturulacak müşterek bir gücün Romen ordusuna karşı kullanılmasına karar vermiş ve Osmanlı Devleti'nden asker talebinde bulunmuştur.⁵

Alman Genel Kurmayı için Romanya cephesini en kısa sürede tasfiye etmek üç yönden ön taşımaktaydı: Selanik'e çıkartma yapmış olan İtilaf Devletleri kuvvetleriyle, Romen kuvvetlerinin ortak bir taarruzuna engel olmak; Romen topraklarındaki petrol ve tahıl ürünlerini ele geçirmek ve cephede boşa çıkacak olan kuvvetleri Rus ve Fransız cephelerine sevk etmek noktalarında toplanmaktaydı.

2. Romanya'da Osmanlı Kuvvetlerinin Faaliyetleri

Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı Romanya Cephesine askeri bir kuvvet göndermeye iten siyasi ve duygusal nedenlerin arkasında da Romanya'nın Dobruca bölgesinde hatırı sayılır bir çoğunlukta Türk'ün yaşıyor olması ve Enver Paşa'nın ailesinin de bu topraklarda yaşayan Gagavuz Türklerinden olması yatmaktaydı. Diğer bir neden de Balkanların yeni haritasının şekillenmesinde, Osmanlı Devleti'nin, Batı Trakya üzerinde hak sahibi olması için, Romanya'da elde edilecek başarıya ortak

⁴100. Yılında Galiçya Cephesi, Atlas Tarih, Sayı.42, Ağustos-Eylül 2016, s. 76.

⁵100.Yılında Birinci Dünya Savaşı, Atlas Tarih, Sayı.30, 2014, s. 95,101.

olunması gerekmekteydi. Nihayetinde, Enver Paşa, Romanya Cephesinin Güney kanadında Mareşal Mackensen'in kumandanlığına verilmek ve Bulgar ordusunu desteklemek üzere 6. Kolordu'nun görevlendirilmesini uygun görmüştür⁶.

Başkomutanlık Vekâleti, 20 Temmuz 1916'da 5. Ordu Komutanı'na bir Kolordu veya iki tümen kuvveti önce Ordu, sonra Genel Karargâh ihtiyatı olarak Mirliva Mustafa Hilmi Komutası'nda geriye çekmesi, 6. Kolordu Komutanı'na, kuvvetlerini Çanakkale grubu emrine vermesini ve karargâhı ile 25. Fırkayı Keşan, 15. Fırkayı Manisa ve Soma civarında toplamasını emretmişti. Başkomutanlık, 15. ve 25. Fırkalarla 6. Kolordu Karargâhı'nın Romanya harekâtı için ayrıldıklarını bildirdi. 25. Tümen, 14 Ağustos 1916 akşamı Edirne'ye ulaşmış, 15. Tümen, 27 Ağustos'ta Bakırköy'de konuşlanmıştı. Mackensen Karargâhı'ndan 20 Ağustos 1916'da 6. Kolordu Komutanı'na gelen emir "6. Kolordu ileri müfrezesi bila ifatei zaman "Pravadi" ve "Şumnu"ya gönderilecektir. Bizzat Kolordunun nakliyat hazırlığı buraya bildirilecektir." şeklindeydi⁷. Başkomutanlık, durumu bildiren 6. Kolordu Komutanı'na, "6. Kolordu'nun Mackensen Ordusu'na bağlanmakla birlikte, ülkemizde bulunduğu sürece 5. Ordu'ya da bağlı kalacağı" bildirilmişti. 23 Ağustos 1916'da 25. Fırka Pravadi'ye, Kolordu Karargâhı ve 15. Fırka Şumnu'ya gitmek üzere, Karaağaç'dan, trenle yola çıktılar. 25. Tümen ve 6. Kolordu Karargâhı 19 Eylül, 15. Fırka ise, 6 Ekim 1916'da yerlerine varmışlardır⁸.

Romanya Cephesi Harekâtına (Ağustos 1916-Haziran 1918) katılan Altıncı Kolordu Komuta Kademesi şöyleydi⁹:

- 6'ncı Kolordu Komutanı Mirliva (Tuğgeneral) Mustafa Hilmi Paşa
- 6'ncı Kolordu Kurmay Başkanı Kaymakam (Yarbay) Yahya Hayati
- 6'ncı Kolordu Emir Subayı Yüzbaşı Asım
- 25'nci Fırka Komutanı Albay Şükrü Ali
- 25'nci Fırka Kurmay Başkanı Yüzbaşı İhsan
- 15'nci Fırka Komutanı Kaymakam Hamdi Naci
- 15'nci Fırka Komutanı kaymakam Süleyman İzzet (Yeğinatı)
- 15'nci Fırka Kurmay Başkanı Yüzbaşı Ali Enver
- 26'nci Fırka Komutanı Kaymakam Hamit Fahri
- 26'nci Fırka Kurmay Başkanı Binbaşı Tefik

36 hızlı ateşli topu bulunan 6. Kolordu 27.000 askerden oluşmaktaydı.

Mareşal Mackensen'in Romanya'ya karşı gerçekleştirmek istediği ilk hareket fikri Güney Dobruca'ya yönelik bir taarruz harekâtından ibaretti. Bu taarruz fikrinin kabul edilmesiyle birlikte,

⁶Karal, s.497-499.

⁷ M. Neşet, *Büyük Harpte Romanya Cephesinde 6. Türk Kolordusu*, Askeri Mecmua, No: 78, Sayı:19, İstanbul, 1930, s. 38.

⁸Veli Yılmaz, *Yakın Dünya Harp Tarihi Özellikleri*, Harp Akademileri Komutanlığı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1993, s. 21; T.C. Genelkurmay, s. 90-93.

⁹İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, TTK. Yay., Ankara, 1993, s. 180.

ilk harekât “Totrakan” ve “Silistre” kalelerinin işgaline yönelik olacaktır; çünkü bu mevkiiler Romenlerin elinde bulunduğu sürece, Kuzey Dobruca’da hiçbir taarruz mümkün olmayacak ve Romenler, ilerleyen Bulgar birliklerinin gerisinde harekât için her zaman Tuna nehri’nin sağ cenahındaki sahile asker sevk edebileceklerdi. Buna karşılık, Bulgarların bu mevkiilere karşı gözlem ve güvenlik için birlikler bırakıp ilerlemek için fazla kuvvetleri bulunmamaktaydı. Mareşal Mackensen bu düşünceden hareketle, bu mevkiilerin ele geçirilmesine karar vermiş ve Romen Askeri Kuvvetleri ile İttifak Devletleri Müşterek Kuvvetleri arasında 3 Eylül 1916’da başlayıp Dobruca’nın işgaline değin süren muharebeler yaşanmıştır. Güney Dobruca’nın işgaline kadar gerçekleşen muharebeler şöyledir:

2.1. Güney Dobruca Harekâtı:

1. Aşama (Dobriç’in Zaptı, “Totrakan” ve “Silistre” Kalelerinin Düşmesi (2–11 Eylül 1916)

- 3 Eylül 1916 Totrakan’ın Zaptı: Bulgar 3.Ordusu 4.Fırkası ve Alman Müfrezesi ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 3 Eylül 1916 Koçmar Muharebesi: Bulgar Süvari Fırkası ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 5 Eylül 1916 Dobriç’in İşgali: Bulgar 3. Ordusu ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 6 Eylül 1916 Sarsınlar Muharebesi: Bulgar Birinci Fırkası, 9. Süvari Alayı ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.

2. Aşama (Karaorman- Musabey- Mangalya Hattına Taaruz ve Takip (12–16 Eylül 1916)

3. Aşama (Rasova-Gobadin-Tuzla Müstahkem Mevziine Birinci Taaruzu ve Romen Ordusunun Karşı Taarruzu)

- 19 Eylül 1916 Acemler-Osmanca-Edilköy Muharebesi: 6. Türk Kolordusu 74. ve 75. Alayı ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 21 Eylül 1916 Engenez-Kaşıkçılar Muharebesi: 6. Türk Kolordusu 74. Alayı ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 23 Eylül 1916 Karaköy Muharebesi: 6. Türk Kolordusu 25. Fırkası ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 24 Eylül 1916 I. Amuzaca Muharebesi: 6. Türk Kolordusu 25. Fırkası ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 24 Eylül 1916 II. Kaşıkçılar – Engenez Muharebesi: 6. Türk Kolordusu 25. Fırkası ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.
- 28 Eylül 1916 II. Amuzaca Muharebesi: 6. Türk Kolordusu 25. Fırkası ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır.

4. Aşama (Rasova – Gobadin –Tuzla Müstahkem Mevziine İkinci Taarruz (7 Ekim- 21 Ekim 1916)

5. Aşama (Takip ve Köstence-Mecidiye- Çernavoda’nın İşgali (22 Ekim- 26 Ekim 1916)

2.2. Kuzey Dobruca Harekâtı:

1. *Aşama (Banasçık- Tasavlugözü mevzii tahkim ve müdafaası (2 Kasım – 7 Kasım 1916)*

2. *Aşama Kuzey Dobruca'nın İşgali (8 Aralık- 5 Ocak 1916)*

Başköy –Çineli Muharebeleri: 6. Türk Kolordusu ile Romen birlikleri arasında yaşanmıştır¹⁰.

Dobruca Harekâtı 5 Ocak'ta tamamlanmış ve bölgedeki Türk birlikleri çoğunlukla Eflâk'a intikal ettirilmiştir.

Almanlar, nihayetinde Bükreş dolaylarına ulaşip demiryollarını bombalamaya başladığı 1916 yılının Kasım ayında, Romanya Kraliyet ailesi Kral I. Ferdinand ile Kraliçe Marie ve hükümet, Ukrayna sınırı yakınındaki Yaş şehrinde yeni geçici başkentlerine Bükreş'ten Tren yoluyla kaçmaya zorlanmıştır. Yaklaşık 300.000 mülteci, birkaç ay öncesinde nüfusu 50.000 civarında olan Yaş şehrinde çok kötü koşullar altında toplanmak zorunda kalmıştır¹¹.

3 Aralık 1916'da Bükreş yolunun açılmasını sağlayan 6.Türk Kolordusu 26. Fırkası, Balarya bölgesinde girdiği çatışmada Romen Ordusuna mensup 66 subay ve 3600 er esir almıştır. Fırka'nın kayıpları ise, 500 şehit ve 160 yaralıdır. 26. Fırka'nın bu başarısını sağlayan Binbaşı Ömer Lütfü komutasındaki 74. Alay Sancağı, Başkomutanlık Vekâleti tarafından harp madalyası ile ödüllendirilmiştir. 3 Aralık'ta kazanılan Balarya Muharebesi'ni müteakiben, Romen Ordusunun artık bir direniş gösteremeyeceğini sonucuna varan Feldmareşal Mackensen, birliklerine Bükreş'e yürümeleri emrini vermiştir. 6 Aralık 1916'da yanında bulunan karargâh mensuplarıyla şehre giren Mackensen'i, silahlarını hala bırakmamış olan Romen askerleri herhangi bir direniş göstermeden selamlamışlardır. 7 Aralık'ta Bükreş'te bir zafer töreni düzenlenmesi emrini veren Mackensen, bu törene özellikle 26. Fırkayı temsil edecek birliklerin iştirakini istemiştir. Fırka bandosu, fırka karargâhı, fırka süvari bölüğü, her taburdan alınan birer takımla oluşturulan bölük, 78. Piyade Alayı ve İstihkâm bölüğü, Bükreş'teki zafer yürüyüşüne katılmışlardır. 27 Ağustos 1916'da Romanya'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na savaş ilanına müteakip, Transilvanya'nın bir kısmını işgal etmesiyle açılan Romanya cephesinde gerçekleşen muharebeler, Bükreş'in 6 Aralık 1916'da İttifak Devletleri Karma Kuvvetleri tarafından işgal edilmesiyle son bulmuştur. Ancak, Romen Kralı ve hükümetin Yaş'a kaçmaları nedeniyle bu cephedeki muharebeler Eflak bölgesinde ve Seret Nehri merkezli sürecekti¹².

Kuşkusuz, 6 Aralık 1916 tarihinde Bükreş'in işgali, Romanya'ya karşı girişilen harekâtı resmi olarak nihayetlendirmiştir. Ancak, İttifak Güçleri, Romen tarafından gelebilecek ani bir saldırıdan artık endişe duymak zorunda olmadıkları için, buradaki durum istikrarlı bir hal almıştır. Romen birlikleri Moldova yönünde, Seret nehrinin aşağı düzlüklerine doğru geri çekilmeye devam etmiştir. Bu sırada, Fransa'da, Romen ordusunu takviye etmek üzere General Berthelot komutasındaki bir orduyu Yaş'a intikal ettirmiştir. Ağır kış şartlarının baş göstermesi ile Moldova'nın güney ucunda, Karpat Dağları yönünde, Tuna ve Seret nehri boyunca kurulan cephe işlemez bir hale gelmiştir. İlkbaharda yeniden kendini toparlayan Romen ordusu, bugünkü Romanya'nın Vrancea bölgesinde bulunan Maraşti'ye 11–24 Temmuz 1917 yazında gerçekleştirdiği taarruzlarla Alman hattını yarmak suretiyle 500 kilometrekarelik bir bölgeyi kurtarmıştır. Ayrıca, Romenler, Namoloasa bölgesinde,

¹⁰Neşet, 49–135.

¹¹Ted Theodore, *Farewell... Don't Forget me. A Hellenic-Romanian Legacy*, Xlibris Corporation, USA, 2011, p. 60.

¹²100.Yılında Birinci Dünya Savaşı, s. 100.

aşağı Seret'e yönelik bir taarruz planlamaktaydılar. Ancak Rusya'da 1917 Şubat'ında meydana gelen ihtilalci hareketler nedeniyle Ruslar artık savaşmak istemiyorlardı. Böylece, Maraşta taarruzu durmak zorunda kalmıştır. Buna karşılık, tuttukları hattı bırakıp tüm Moldova'yı işgal etme kararı veren Mackensen, karşı taarruza girişmiştir. Ne var ki, 6–19 Ağustos 1917 tarihleri arasında gerçekleşen muharebelerde, Rus topçu desteğini de yanına alan Romen ordusu mukavemet göstererek bu taarruzu önlemiş ve Mackensen'i planından vazgeçmeye zorlamıştır¹³.

Fransız askeri misyonunun yardımıyla, Romen Ordusunun Alman saldırısını (Mărăşti, Mărăşeşti) durdurmayı başardığı 1917 yazından ve Rus birliklerinin kendi topraklarındaki devrim nedeniyle cepheyi terk etmelerinden sonra, Romen siyasi figürleri, Romanya'nın artık kendi başına savaş mücadelesini sürdüremeyeceğinin farkına varmışlardır. 2 Aralık 1917'de Kraliyet Konseyi, direnişe devam etme kararı vermesine rağmen, Antant Güçlerinin inandıklarının aksine ve iç dirence rağmen, Başbakan Ion I. C. Brătianu, Rusya ve Üçlü İttifak Güçlerinin Brest-Litovska'ta barış görüşmelerine başlamalarından sadece iki gün sonra, 7 Aralık 1917'de Focşani'de İttifak Güçleri ile ateşkes imzalamayı seçmiştir. Focşani Anlaşması, İtilaf Devletleri ile imzalanan 17 Ağustos 1916 antlaşmasının ihlali anlamına gelmekteydi. Rusya'nın 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'da Barış Antlaşmasını imzalamasından sonra, Kral, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile daha etkili bir şekilde müzakerelerde bulunabileceğini ümit ederek Yaş şehrinde muhafazakâr ve Alman hayranı politikacı Alexandru Marghiloman'ı Başbakan olarak atamıştır¹⁴.

Bükreş'in İttifak kuvvetlerince işgali ile birlikte, Bükreş'in yönetimi Almanya ile müttefiklerine geçmiştir. Romanya, Birinci Dünya Savaşı'na katıldıktan sonra, Bükreş, Paris ve Londra'dan sonra Alman Hava Kuvvetleri tarafından bombalanan üçüncü Avrupa başkenti olmuştur. Şehirdeki bazı gıda ürünlerine, kolera, tifo, şarbon ve tetanostan sorumlu bakterilerin bulaştığının keşfi ile birlikte, o günlere terör de damgasını vurmuştur. 23 Kasım- 6 Aralık 1916 tarihleri arasında Alman-Avusturya-Macar birlikleri tarafından işgal edilen Bükreş'te, 8 Aralık 1916 tarihinde İmparatorluk Hükümeti hala görevinin başında bulunmaktaydı. Belediye Başkanı, Polis Vekili, İçişleri Bakanlığı ve Vali Vekili gibi yerel Romen yetkililer İmparatorluk Hükümetine tabiydi.

İlk günlerde Yaş'a sığınan İtilaf Devletleri taraftarı olan Tache Ionescu, Emil Costinescu, Victor Antonescu, Dinu Brătianu gibi kişilerin mülklerine kasıtlı hasarların verildiği görüldü. Alman Ordusu Genel Karargâhı, yakın zamanda 1914 yılında inşa edilmiş olan Athenée Palace Hotel'de konuşlandı. Bakımlarının Belediyece yapıldığı ve memurlar da dâhil olmak üzere 700 ila 800 mahkûmun bulunduğu Subaylar Dairesi Sarayı (kısmen inşa edilmiş), geri çekilmeleri sırasında yakalanan Romen subay ve askerleri için bir alıkoyma yeri haline getirildi. Ayrıca, binaların, restoranların ve otellerin isimleri de değiştirildi. Gaz, elektrik ve fuel oil gibi enerji kaynaklarının yanı sıra temel gıda maddeleri karneyle verildi. İttifak Gücü askeri personeli hariç olmak üzere, taşıyıcıların ve diğer ulaşım araçlarının işlenmesi yerli halka yasaklandı. Bükreş sakinleri gidecekleri yerlere yürüyerek gitmek zorunda kaldılar. Julian takvimi yerine Gregoryen takvimi getirildi. Bükreş saati Orta Avrupa zamanına göre değiştirildi. Alman birliklerinin şehre girişi üç gün sürdü. Halkı sindirmek için, General Mackensen birliklerine savaşa tam donanımlı bir şekilde Calea Victoriei ile Akademi ve Elisabeta Bulvarları üzerinden garnizonlarına doğru yürümeleri emrini verdi. İki gün

¹³C.C. Giurescu, A. Otetea, S. Pascu, I.G. Bratieanu, *Yüzyıllık Bağımsızlık (1877-1977): Romanya Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev.: Ayla Uzgören, Habora Kitabevi, İstanbul, 1977, s. 192–193.

¹⁴Harald Heppner ve Rudolf Gräf, "Romania in 1914–1918", *International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2014, p. 15.

sonra, Komandatura (Askeri Yönetim Karargâhı), Askeri Polis, Siyasi Polis ve Genel Alman Güvenliği'nden oluşan Bükreş Kenti İmparatorluk Hükümeti kuruldu. General Tülffvon Tschettepe und Weidenbach, askeri vali seçildi ve Suçu Sarayı'na yerleşti. Alman birliklerinin karargâhı Athenée Palace Hotel'de konuşlandı ve Alman Kuvvetleri Başkomutanı Mareşal Auguste von Mackensen, Brezoianu caddesindeki G. Meitani evinde ikamet etti. Önceleri gıda maddelerini hedef alan ve sonrasında gaz lambaları, at arabaları, kapı tokmakları, pirinç kazanlar, şilteler, yatak takımları, kürk mantolar ve hatta kilise çanları gibi diğer malların kolayca alınabildiği bir talepler dalgasına halkın maruz kaldığı dönem geldi. Noel şarkıları yasaklandı. Alman onaylı resmi yayınlar haricinde basın kapandı. Gıdanın karneye bağlanmasını müteakiben, bir nüfus sayımı yapıldı, Bükreş'in ana restoranları "Beslenme Merkezleri"ne dönüştürüldü ve oteller Alman subaylarını konuk etti. İşgalin ilk yıllarında, otel, kafe, restoran ve kulüp adları Alman isimleri ile değiştirildi. Bunlara, "Kaiser Palast" (İmparatorluk Sarayı), "Berliner Kafée", "Zum deutschen Kronprinzen" (Alman Velihaft Prensine) gibi isimler verildi. Athenée Palace Hotel, "Ober-Kommando Mackensen" (Mackensen Ordu Karargâhı) oldu ve Subaylar Dairesi Sarayı "Haupt-Wachel" haline getirildi. Bulgar birlikleri karargâhlarını Casa Capşa'da kurdular, ancak Dışişleri Bakanlığı Sarayı'nı da talep ettiler. Sofya Üniversitesi'ni donatmak için Tıp Üniversitesine ait laboratuvar ekipmanları ve kütüphanesinin yanı sıra özel şahsa ait piyanoları da Bulgaristan'a göndermek için el koymak istediler. Alman kuvvetleri, Türk birliklerinin, Plevne'deki Romen ordusu tarafından ele geçirilmiş olan ve Cesur Michael heykelinin her iki tarafında yer alan Türk topraklarını sökmesine izin verdi. Türkler, Kraliyet Sarayı avlusunda tutulan kuleleri de talep ettikleri halde, Almanlardan olumlu yanıt alamadılar. Ancak Assan Mill fabrikasını söküp İstanbul'a gönderdiler¹⁵.

3. Osman Nizami Paşa'nın Romanya Askeri Valiliği

Romanya Cephesi'ndeki muharebeler, üç ay gibi kısa bir zaman zarfında son bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin 15. ve 25. Fırkalarından (Tümenlerden) oluşturduğu 6. Türk Kolordusunun da destek verdiği, Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar birliklerinden oluşan İttifak Devletlerine ait karma güçler, 6 Aralık 1916 tarihinde Romanya'nın başkenti Bükreş'i işgal etmişlerdir. İttifak Ordularının Bükreş'i ele geçirmesi ve Romenlerin mağlubiyeti yaşamamasından bir ay gibi kısa bir süre sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllar sonra bir Avrupa devletinin yönetimini eline alacak ve askeri valilikle yönetecekti. 9 Ocak 1917'de, Romanya'yı İşgal Kuvvetleri Komutanlığı şeklinde ifade edilebilecek olan "*Romanya İdare-i Askeriyesi*" adında yeni bir kuruluş hizmete girmiştir. Bu kuruluşun komutasına, İttihat ve Terakki partisinin önde gelenlerinden biri olan, Bayındırlık Bakanlığı ve Berlin Büyükelçiliği görevlerinde de bulunan, askerlik mesleğinin yanı sıra bürokrasi deneyimine sahip olan Mirliva (Tümgeneral) Osman Nizami (Doğancı) Paşa¹⁶ getirilmiştir. Kurmay

¹⁵<http://muzeulbucurestiului.ro/EN/Bucharest-under-occupation>, Cezar Petre Buiumaci, Erişim: 17 Ocak 2018.

¹⁶Çengelköy/İstanbul doğumlu olan Osman Nizami Paşa, harp Okulundan 1878 yılında piyade subayı, 1881 yılında ise Harp akademisinden mezun olmuştur. İttihat Terakki'nin Meşrutiyet'in ilanından sonra etkinliğinin artmaya başlamasıyla, Paşa, Berlin'e sefir olarak atanmıştır. Türk hariciyesinde oldukça etkin bir görevi olan Berlin Sefarethanesinde görev yapan Nizami Paşa, Avrupa'nın yeni bölgesel güç merkezinin başkentinde, Almanya'ya endeksli dış politikanın mimarı olmuştur. 1912 seçimleri ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından kurulan Sait Halim Paşa Hükümeti'nde Bayındırlık Bakanlığı'na tayin edilmiştir. 6 Ocak 1914'te Mirliva (Tümgeneral) olmuştur. İsviçre'de tedavide iken 1940 yılında vefat etmiştir. Bkz. Esat Arslan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya Askeri Valiliği", *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., S: 44, Ankara, 1998, s. 87.

Subay Albay Ahmet Tevfik Bey¹⁷'e ise Valilik Kurmay Başkanlığı sorumluluğu verilmiştir. Özellikle sivil işler konusunda oldukça büyük bir deneyime sahip olan Mirliva Osman Nizami Paşa asker olmasına rağmen, 17 Haziran 1912–17 Aralık 1913 tarihleri arasında Nafia Nazırlığı (Bayındırlık Bakanlığı) da yapmıştır¹⁸.

Romanya sınırları içerisinde yasama ve yürütme yetkisini elinde bulunduran Askeri Valilik, kısa zaman zarfında şehirlerdeki ve taşralardaki örgütlenmesini tamamladıktan sonra, askeri hükümet ve kendisine bağlı sivil işlerin yürütülmesi amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Başlıca, Ekonomi Şubesi¹⁹, Savaş ve Silah Malzemeleri Şubesi, Ulaştırma ve Posta Hizmetleri Şubesi ve Askeri Yönetim Şubelerinden oluşan Romanya İdare-i Askeriyesi ile yan kuruluşları Bükreş'te konuşlanmıştır. Askeri Valiliğin emrine verilen Bükreş'in en göz alıcı ve gotik mimarisiyle öne çıkan yapılarında Türk bayrakları da dalgalanmakla beraber, bu binalar, çok iyi inşa edilen nöbetçi kulübelerince gözlenmekteydi.

Bir yıla yakın süreyle Askeri Valilik tarafından yönetilen Romanya'da, Osman Nizami Paşa, bir işgal gücünden ziyade yumuşak bir yönetim şeklini benimsemiş ve Romen halkının sorunlarına eğilmeye, çözümler bulmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Askeri Valilik, göçmenlere ve esir düşen asker ailelerine yönetimi süresince maaş ve iane olmak üzere 217.841 Frank para dağıtmış, savaş esnasında evleri yıkılan 381 aileye konut edindirmiş ve çoğunlukla Müslüman halkın yaşadığı Adakale'nin²⁰ iâşesini sağlamıştır. Askeri Valiliğin emrinde bulunan Silah ve Malzeme Şubesi, Romen ordusundan ganimet olarak ele geçirilen mühimmatları değerlendirmiştir. Bu anlamda, 64 seri ateşli top, 800 cephane arabası, 70.000 piyade tüfeği, 300.000 top ve 20 milyon tüfek mermisinin yanı sıra, 11 fabrika, tonlarca demir ve hammadde ile 132.000 ton yiyecek ve 5500 at Osmanlı Devleti'ne sevk edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Romanya ile iki muhasım devlet haline gelince, bu süreçte mütekabiliyet esasları çerçevesinde hareket etmekteydi. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti, Romanya ile savaş durumu nedeniyle Romanya'da kalan Müslüman Osmanlıların mevcudu kadar Romanyalının Osmanlı topraklarında bazı bölgelere sevk edilmeleri kararını almıştır²¹. Savaş süresince, Osmanlı ordularınca esir olarak ele geçirilen Romen asker sayısının yaklaşık 2000 olduğu tahmin edilmektedir. Başkomutanlık Vekâleti'nin tarafsız ülke Büyükelçilerince talep edildiğinde sunulmak üzere hazırladığı raporda, Romanya Cephesi'nde toplam 1983 Romen askerinin esir alındığı bildirilmektedir²².

Sağlık hizmetlerinin verilmesi amacıyla askeri hastaneler ve nekahethaneler, moral hizmetlerinin yürütülmesi içinde subay gazinosu, subay oteli, efrat yurdu, erat sineması, sahra ve paket posta haneleri hizmete sokulmuştur. İdare-i Askeriye'de görev yapan bütün subay ve erlerin üniforma ve teçhizatları Batı orduları askerleri standartlarında sağlanmıştır. Osmanlı Sadrazamı Talat

¹⁷Harp Okulu'ndan 1884 yılında piyade subayı olarak mezun olan Ahmet Tevfik Bey, 40'nci dönem olarak 1887–1888 yılları arasında Harp akademilerinde öğrenim görmüş, daha sonraları Tümgeneral olmuş ve 6 Mayıs 1923 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Esat Arslan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya Askeri Valiliği", s. 88.

¹⁸Turgut Yurdabak, *Harp Akademilerinin 132 Yılı*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1980, s. 52.

¹⁹Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeden Bükreş'teki Osmanlı Askeri Valiliği'nde Romanya'dan ithal edilecek maddelerin tedariki konusunda bir heyetin olduğunu da öğreniyoruz. Nitekim Meclis-i Vükela'nın 28 Cemaziye'l-ahir -1336 / 1918 tarihli bir kararında Bükreş'teki Osmanlı Askeri Valiliğinde görevli bu ithalat işlerine bakan kadrodan Avusturya ve Bulgar Hükümetlerinin faaliyetleri hakkında bilgi talep edilmiştir. BOA. MV. 211/172, 28 C (Cemaziye'l-ahir) 1336.

²⁰1923 yılına kadar hukuken Türk yönetiminde kalan Tuna nehri üzerinde stratejik öneme sahip bir kalesi bulunan adadır. Bkz. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (TDVİA), C:1, İstanbul:2011, s. 340–341.

²¹BOA, DH. EUM. 5.Şb (33/8,11R 1335)

²²BOA. HR. SYS.2214/2.

Paşa'nın Romanya'yı ziyareti esnasında Cuma namazını eda ettiği Bükreş'teki Park Carol Camii'nde, 9 Haziran 1917'de eski bir Türk geleneği olarak Padişah adına hutbe okutulmuştur. Osmanlı Romanya İdare-i Askeriyesi Valilik personeli, örgütlenmiş Romen direnişçilerince birkaç münferit olay haricinde saldırıya uğramazken, pek çok Alman ve Avusturya-Macaristan subay ve askeri öldürülmüştür. Romanya İdare-i Askeriyesi, Romanya'da konuşlandığı bir yıla yakın süre boyunca, bu topraklarda yaşayan halka yönelik tutumlarında örnek teşkil edebilecek bir şekilde daima hoşgörülü ve adaletli olmuştur²³.

1918 yılına gelindiğinde, Osmanlı Meclis-i Vükelası (Bakanlar Kurulu), Mackensen Karargâhı'nda da Osmanlı Hükümeti'ni temsilen bir kişinin bulunmasını kararlaştırmıştır²⁴.

1916 yılının Eylül ayından itibaren Romanya'nın Dobruca Bölgesindeki Tuna Boylarına 15. ve 25. Fırka ile 26. Fırkadan oluşan 6.Kolordu intikal ettirilmiştir. Romanya'nın başkenti Bükreş'in ele geçirilmesinde büyük rol oynayan 6.Kolordu, daha sonra Bükreş'ten Tuna boylarına ve oradan da Karadeniz kıyılarına ilerleyerek bölgeyi kontrol altına almıştır. Böylece, müttefiki Almanya'dan gelecek lojistik destek, Tuna nehri üzerinde bulunan Rusçuk ve Zıştovi limanları ile Köstence limanlarından sağlanabilecekti. Bu limanlardan Osmanlı Devleti'ne hatırı sayılır derecede mühimmat ve gıda maddeleri sevk edilmiştir.

Tuna nehri üzerinde sevk ve idaresini Tuna Osmanlı Menzil Müfettişliği'nin gerçekleştirdiği birtakım faaliyetler için, Bükreş, İbrail, Mecidiye, Hırsova, Dobriç ve Yerkök'te nokta ve istasyon komutanlıkları kurulmuştur. Böylece, bilhassa 1917 yılından itibaren Rumeli'den Tuna nehri üzerinden buğday, mısır, fasulye, un, şeker gibi gıda maddeleri Anadolu'ya taşınmıştır.

Romanya'nın İttifak Devletlerine savaş ilan etmesi ve Avusturya-Macaristan'a taarruzundan üç ay gibi kısa bir zaman zarfında yenilmesiyle birlikte, Türk ve Bulgar Orduları, Dobruca ve Tuna Bölgesi'nde işgal birlikleri oluşturmuşlar ve Mecidiye Kasabası komutanı olarak Mülazım İzmirli Talat Bey atanmıştır. Büyük Savaşın sonlarına doğru, Bulgar-Makedon cephesinde alınan yenilgiler karşısında Osmanlı Ordusu geri çekilmeye başlamıştır. Osmanlı Ordusu'nun geri çekilmesiyle, Mecidiye kasabası Fransız ve Romen birliklerince geri alınmıştır. Köstence limanı ve Tuna iskelelerinde görev yapan askeri personel, Türk denizci subay ve erleri tutsak edilmiş, kıtlık ve elverişsiz çevre koşulları nedeniyle hastalanmış ve bir kısmı veremden hayatını kaybetmiştir. Şiddetli geçen kış mevsimi nedeniyle odun toplamaları için orman derinliklerine gönderilen Türk esirleri burada donmuş, bölgede yaşayan Müslüman halk ile Mecidiye Kızılhaç Merkezinde görevli Binbaşı Dr. İbrahim Temo²⁵ ve eşi bu esirlere yardımcı olmaya çalışmışlardır.²⁶ İbrahim Temo hatıralarında “*Umumi Harp*” başlığı altında o dönemle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir.²⁷

²³ Arslan, s. 81- 89.

²⁴ BOA. MV. 211/172, 28 C 1336.

²⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir numaralı kurucu üyesidir. TDVİA, C.21, s. 354–355.

²⁶ A. Haluk Dursun, “Osmanlı Arşivinde Tuna Nehri ve Kıyıları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Kış 2012), s. 337–338.

²⁷ Romanya'nın tarafsızlığını bırakıp 17 Ağustos 1916 tarihinde bir antlaşma yaparak İtilaf Devletleri safında savaşa girdiği sırada İbrahim Temo Dobruca'da ikamet etmektedir. Osmanlı ordusunda görevli bir Dr. Binbaşı olarak Mecidiye şehrinde Kızılhaç teşkilatında görev yapmaktadır. Eşi ise Mecidiye Kızılhaç teşkilatının başkanıdır. Savaş süresince gerek Dobruca'da gerekse Moldova'da sağlık hizmetlerinde görev yapmıştır. *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kurucusu ve 1/1 No'lu Üyesi İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Yay. Haz. Bülent DemirbaşArba Yay., İstanbul, 2000, 2. Baskı, s. 231-235.

6. Kolordu'nun Romanya'daki zayıfatı şöyledir: 1916 yılında General Mackenzen kumandanlığında gerçekleştirilen ilk muharebelerde 6.Kolordu'nun bine yakın kayıp vermesi, Dobruca Cephesinin savaş boyutunu gözler önüne sermektedir. Osmanlı Devleti'nin Romanya cephesine intikal ettirdiği 6.Kolordu, cepheye ulaştığı tarihten 6 Ekim 1916 yılına kadarki geçen süreçte, Subay sınıfından 21 şehit, 55 yaralı, 13 kayıp; erattan 1202 şehit 3499 yaralı, 1582 kayıp; ayrıca, 19–25 Ekim tarihleri arasında 6.Türk Kolordusu subay sınıfından 19 şehit, 43 yaralı; erattan 622 şehit, 4123 yaralı, 425 kayıp vermiştir. Bu kayıpların arkasında yatan neden, birliklerin savaşma arzusu içinde olmamaları ve gerçekleştirilen harekâtın zorlu koşullara sahip olmasıdır²⁸.

Doğu Avrupa'daki Galiçya ve Romanya cephelerinden sonra Makedonya cephesine de bir kolordu sevk eden Enver Paşa, Türk cephelerinde durumun kötüleşmesi nedeniyle bu cephelere intikal ettirilen birliklerin geri çağrılmasının gerekli olduğu kanısına varmıştır²⁹.

İki yıla yakın süren Romanya harekâtında gerçekleşen tüm savunma ve saldırı muharebelerinde üstün başarı gösteren 6.Türk Kolordusu, Romanya topraklarına Anadolu'dan intikal edişinde olduğu gibi, Romanya'dan da kademe kademe ayrılmıştır. 26.Fırka Nisan 1917'de Osmanlı topraklarına dönmüş ve Filistin Cephesine gönderilmiştir. 25.Fırka, 1917 yılının 4–25 Aralık tarihleri arasında İstanbul'a dönmüştür. 7 Mayıs 1918'de Romanya ile Bükreş Antlaşması'nın imzalanması üzerine, burada boş kalan Alman kuvvetleri Köstence'den Odesa ve Sivastopal'a nakledilirken, 15.Fırka ise, 1918 Haziran'ında Köstence limanından gemilerle Batum'a taşınmıştır. Bu taşıma işlerine ayrılan Akdeniz, Reşitpaşa ve Urla vapurlarından sonuncusunun, kömür almak üzere uğradığı Zonguldak'ta karaya oturarak dümeninin parçalanmasıyla, taşıma işine diğer iki gemi ile devam edilmiştir. Mütareke'nin imzalanmasıyla Romanya'da kalan bir kısım Türk kuvvetleri ise, ancak 8 Aralık 1918'de İstanbul'a getirilebilmiştir³⁰. 6.Türk Kolordusunun Romanya harekâtı süresince verdiği kayıplar ise şöyledir:

Şehit	Yaralı	Kayıp	Toplam	
Subay	40	98	13	151
Er	1824	7622	2007	<u>11.453</u>
				11.604 ³¹

Diğer taraftan, Romanya ise, ne yazık ki, savaşa katılımının bedelini büyük ödemiştir. Savaşın sonuna kadar, seferber edilen 750.000 askerinin 335.706'sını kaybetmiş, 120.000'i yaralanmış, 80.000'i muharebede esir alınmış ya da kaybolmuştur. Böylece Romanya'nın zayıfatı, seferber edilen askerlerin %71'ine ulaşmıştır ki bu da savaşta herhangi bir ulusun sahip olduğu en yüksek oranlardan biridir³².

²⁸Neşet, s. 98–120.

²⁹*Tarihte Türk-Romen İlişkileri*, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yay., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s. 138.

³⁰*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Ankara: VIII Cilt, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Seri No:3, Gnkur. Basımevi, 1976, s.417–418; *100.Yılında Birinci Dünya Savaşı*, s. 100.

³¹*Birinci Dünya Harbi Avrupa Cephesi, Romanya Cephesi*, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1967, s. 95.

³²Laura J. Hilton and Spencer C. Tucker, *World War I, The Definitive Encyclopedia and Document Collection*, ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, 2014, p. 1349.

Sonuç

1916 yılının Ağustos ayında Romanya'ya savaş ilan eden Osmanlı Devleti, kaderin bir cilvesi olarak 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası terk etmek zorunda kaldığı Romen topraklarına yeniden ayak basmıştır. Romanya harekâtına katılan Mirliya Mustafa Hilmi Paşa komutasındaki 6. Türk Kolordusu Dobruca ve Bükreş'in işgalinde üstün başarılar göstermiştir. Osmanlı Devleti, Bükreş'in işgaliyle birlikte hem Bükreş'in hem de Romanya'nın yönetiminde söz sahibi olmuştur. Bu bağlamda, Romanya Osmanlı İdare-i Askeriyesi (Romanya Osmanlı Askeri Valiliği) ve bünyesinde barındırdığı Osmanlı Tuna Menzil Müfettişliği ile birlikte bu topraklarda faaliyet göstermiştir.

Romanya İdare-i Askeriyesi, Romanya'da konuşlandığı bir yıla yakın süre boyunca, bu topraklarda yaşayan halka yönelik tutumlarında örnek teşkil edebilecek bir şekilde daima hoşgörülü ve adaletli olmuştur.

1918 yılının Ekim ayı başlarında İttifak Devletleri'ne bağlı Bulgaristan'ın savaş dışı kalması üzerine Osmanlı Devleti için de savaşın sonu görünmüştür. Ekim ayı içerisinde İngiltere'den ateşkes istenmiş ve nihayetinde 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalanmıştır³³.

Birinci Dünya Savaşı içinde 20 Ağustos 1916 tarihinde dondurulan Türk-Romen ilişkileri, Millî Mücadele'nin sürdüğü 20 Haziran 1922 tarihinde tekrar kurulmuştur³⁴.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk elçisi Cevat Bey, 1924 Mart ayında Bükreş'e Büyükelçi olarak atanmıştır.³⁵ Romanya da George Filatily adlı diplomatını Ankara'ya elçi sıfatıyla göndermiştir. Böylece, Atatürk'ün çok önem verdiği Türk-Romen ilişkileri gerek onun sağlığında gerekse daha sonra ki Cumhuriyet döneminde normal seyrine girmiştir. Bugün de dostane ilişkiler gelişerek sürmektedir³⁶.

KAYNAKÇA

Arslan, Esat, “Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya Askeri Valiliği”, *Askeri Tarih Bülteni*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., S. 44, Ankara 1998, ss. 81- 89.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MV. 211/172, 28 C 1336; BOA, DH. EUM. 5.Şb (33/8,11R 1335); BOA. HR. SYS.2214/2.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. VIII, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Seri No:3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.

Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheleeri, Romanya Cephesi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1967.

Dursun, A. Haluk, “Osmanlı Arşivinde Tuna Nehri ve Kıyıları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Kış 2012), ss. 337–338.

³³ Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Tarihi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012, s. 70.

³⁴ *Tarihte-Türk Romen İlişkileri*, Genelkurmay Atase ve Denetleme Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s. 145. Geniş bilgi için bkz. KARASU, Cezmi, “Bağımsızlıktan I. Dünya Savaşı'na Romanya”. *Balkanlar El Kitabı*, Edt; Bilgehan Gökdağ, Osman Karatay, C.I, Ankara: Akçağ Yay., 2013, s.499-511.

³⁵ <https://www.ogu.edu.tr/images/birimduyuru/201353195745.pdf>. Cezmi Karasu, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1938)*, (12.07.2018)

³⁶ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C: IV, Ankara: TTKY, 2001, s. 16.

- Erdem, Şefik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'da Yüz bin Türk Askeri*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ertan, Temuçin Faik, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2012.
- Giurescu, C.C., A. Otetea, S. Pascu, I.G. Bratieanu, *Yüzyıllık Bağımsızlık (1877-1977): Romanya Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev.: Ayla Uzgören, Habora Kitabevi, İstanbul, 1977.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, TTK. Yay., Ankara, 1993.
- Heppner, Harald ve Rudolf Gräf, "Romania in 1914-1918", *International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin, 2014.
- Hilton, Laura J. and Spencer C. Tucker, *World War I, The Definitive Encyclopedia and Document Collection*, ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, 2014.
- Karasu, Cezmi, "Bağımsızlıktan I. Dünya Savaşı'na Romanya". *Balkanlar El Kitabı*, Edit; Bilgehan Gökdağ, Osman Karatay, C.I, Akçağ Yay., Ankara, 2013, ss.499-511.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK. Yay., Ankara, 2012.
- Neşet, M., *Büyük Harpte Romanya Cephesinde 6.Türk Kolordusu*, Askeri Mecmua, No: 78, Sayı:19, İstanbul, 1930.
- Şahin, Feyza Kurnaz, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sıhhi Hizmetleri", *Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yay., İstanbul, 2016, ss. 477-478.
- Şimşir, Bilal N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. IV,,: TTK. Yay., Ankara, 2001.
- Tarihte-Türk Rumen İlişkileri*, Genelkurmay Atase ve Denetleme Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 2006
- Theodore, Ted, Farewell... *Don't Forget me. A Hellenic-Romanian Legacy*, Xlibris Corporation, USA, 2011.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDVİA), C:1, C-21, İstanbul, 2011.
- Yılmaz, Veli, *Yakın Dünya Harp Tarihi Özetleri*, Harp Akademileri Komutanlığı, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1993.
- Yurdabak, Turgut, *Harp Akademilerinin 132 Yılı*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 1980.
- 100. Yılında Galiçya Cephesi*, Atlas Tarih, Sayı:42, Ağustos-Eylül 2016, s. 76.
- 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Atlas Tarih, Sayı:30, 2014, s. 101.

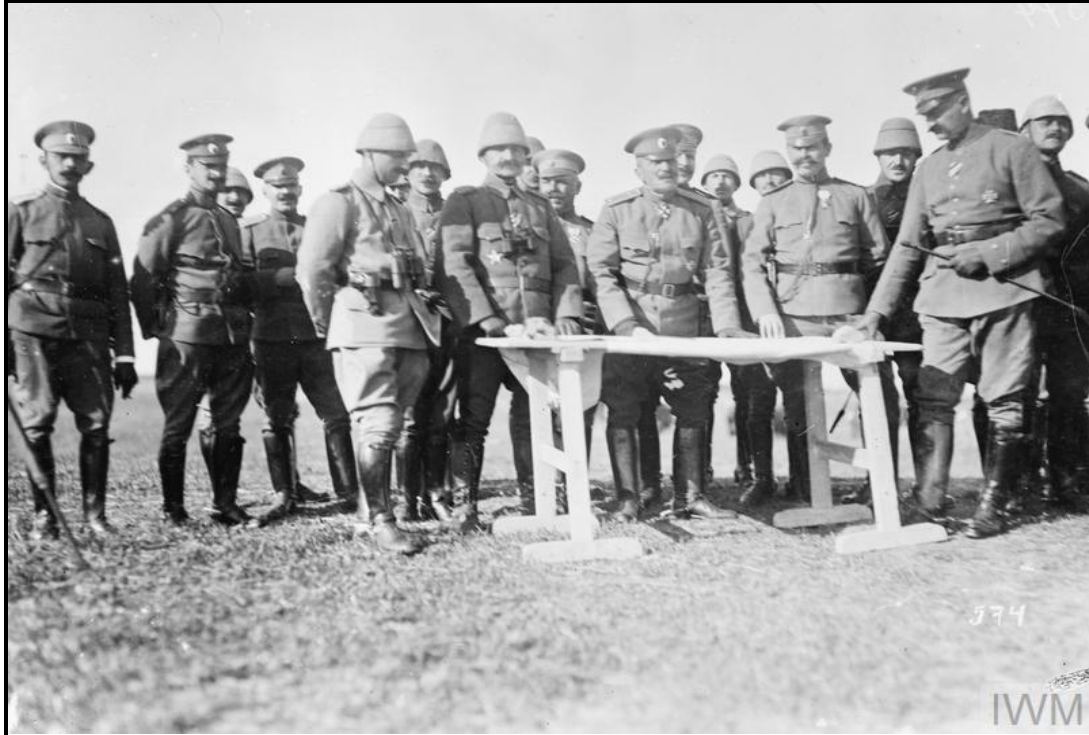
İnternet Kaynakları

- <http://muzeulbucurestiului.ro/EN/Bucharest-under-occupation>, Cezar Petre Buiumaci, (17.01. 2018)
- <https://www.ogu.edu.tr/images/birimduyuru/201353195745.pdf>, Cezmi Karasu, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye-Romanya İlişkileri (1923-1938)*, Erişim: 12.07.2018.

EK 1: Mirliva Mustafa Hilmi Paşa Dobruca'da,1916. (<http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205316112>)

EK 2: Bulgar General M. Tontscheff ve Türk Ordusu'ndan Mirliva Hilmi Paşa personelleriyle birlikte, Romanya, Megdidia yakınlarındaki savaş meydanında. (<http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205316592>)

Adana'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Çalışmalara Müslüman Ulemanın Tepkisine Bir Örnek (1876-1909)

Missionary Activities in Adana and an example of the Reaction Muslim Ulema to These Activities (1876-1909)

Osman Karlangıç*

Öz

1876-1909 yılları arasında Fransız, Amerikalı ve Alman misyonerler Osmanlı şehirlerinde giriştikleri misyonerlik faaliyetleri kapsamında gayrimüslim nüfus barındıran Adana'yı da kendilerine hedef seçmişlerdi. Gayrimüslim unsurlardan mezhep değiştirmeye ikna ettikleri insanları kendi ülkelerine sadık birer şahsiyet olarak yetiştirmek için çaba göstermişler; Adana'da okullar, hastaneler ve kiliseler inşa ederek misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Özellikle okullarda eğittikleri öğrencileri tiyatro oyunları ve dışarıdan getirdikleri materyaller ile etkilemişlerdir. Bu durumdan rahatsız olan Adana ulemasından Kâfzade Yusuf İzzet Efendi, misyonerlik faaliyetlerinin Adana'da etkili olmaya başladığı dönemin başlarında (1891) misyoner faaliyetlerinin ülkesi için oluşturduğu tehlikenin farkına varmış ve bu konuda padişahı uyarıyı görev bilmiştir. Bu çalışmanın amacı Meşrutiyet Döneminde (1876-1909) Adana'da misyonerlik faaliyetleri ve bir Müslüman âlimin bu faaliyetlere tepkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Adana, Cizvit, Katolik, Protestan

Abstract

Between 1876 and 1909, French, American, and German missionaries selected Adana as target, which was hosting non-Muslim population, within their missionary activities in Ottoman cities. They were educating people who were persuaded to change sects from non-Muslim elements as loyal personalities to their own countries. They were carrying out such activities by building schools, hospitals and churches in Adana. Especially, students who were educated in schools were influenced by theater plays and materials they brought from abroad. From Adana Ulema, Kâfzade Yusuf İzzet Efendi, who was uncomfortable with this situation, at the beginning of the period when missionary activities began to take effect in Adana (1891), had realized the danger that missionary activities had created for his country and took on a duty to warn the Sultan in this regard. In this study, the activities of the missionaries in Adana and the reaction of a Muslim scholar will be focused on.

Keywords: missionary, Adana, Jesuit, Catholic, Protestant

* (Dr); osmankarlangic@mynet.com; ORCID:orcid.org/0000-0001-6022-1073

Giriş

Misyonerlikle ilgili eserlerde Anadolu, İncil ülkesi anlamına gelen “ Bible Land” olarak adlandırılmıştır. Türkler, Anadolu’yu vatan edinmeden önce Hristiyanların elinde bulunan bu coğrafya kesif Türk göçleri sonucu yeniden imar edilmiş ve vatanlaştırılmıştır. İmar çalışmaları o kadar hızlı ilerlemiştir ki Anadolu’nun dört bir yanı Türk-İslam eserleriyle donatılmıştır. Avrupalıların Küçük Asya (Asia Minor) dedikleri bölge Türkiye olarak adlandırılmış, yeni durumu kabullenemeyen Hristiyan Batı dünyası bu toprakları gerek siyasi, gerekse misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ele geçirme çabası içinde olmuştur¹.

Misyonerlik, dini olarak Hristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımıştır. İlk etapta amaç Hristiyanlığın yayılmasıdır. Diğer amaç siyasidir. Siyasi olarak misyonerler gittikleri yerlerde etnik, dinî ve mezhebî farklılıkları kaşıyarak çeşitli unsurları devletten ayırmaya yönelik çabalarda bulunmuşlardır. Bu olumsuzlukları ihtiva eden misyoner teşkilatları ticari hayatın gelişmesinde de rol oynamışlardır².

Osmanlı Devleti’ne ilk olarak XVI. yüzyılın sonlarında Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır. İstanbul Fransız Büyükelçisi’nin himayesinde çalışan Cizvit, Fransisken misyonerlerini XVII. yüzyılın birinci yarısında Protestan misyonerler izlemişlerdir³. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hristiyanlığı yaymak için Ortadoğu, Anadolu ve yeryüzünün misyon toprakları olarak görülen diğer bölgelerinde en azından bir Protestan örgütü ile Katoliklerin yerleştiği çok sayıda önemli misyon merkezleri vardı⁴. Misyonerlik faaliyetlerinin XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Fransa, İngiltere ve ABD’nin politik hesapları dâhilinde Osmanlı Devleti’nin zaafa uğramasında ve sonrasında yıkılmasındaki rolü küçümsenemeyecek kadar önemlidir. Bu dönemde misyoner teşkilatlarının çalışma yöntemleri ve sahaları oldukça çeşitlenmiştir. Osmanlı Devleti’nde misyonerlerin hedef sahası Hristiyanların bulunduğu bölgeler olmuştur. Buralarda okul, hastane, yetimhane, kilise ve dispanserler gibi sosyal içerikli kuruluşlarla faaliyet göstermişler; hizmet ettikleri Hristiyan topluluklar, misyonerlerin propagandaları sonucu ayrılıkçı faaliyetlere girişmişlerdir⁵.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında misyonerlik dini görünümünün yanında milli bir içerik de kazanmıştı. ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa sömürgeleştirmeyi hedefledikleri bölgelere önce misyonerler aracılığıyla sokulmuş, misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü bölgelerde kendi kültürlerinin cazip hale gelmesi için gayret göstermişler, İstenilen ortam oluşturulduktan sonra da hedefteki bölgeler işgal edilmiştir⁶. Aynı idealler çerçevesinde çalışan Osmanlı Devleti’ndeki Alman okullarında ise Alman emperyal çıkarları doğrultusunda eğitim verilmiş, bahsi geçen misyoner okullarından çıkanlar dindar Hristiyan, aynı zamanda iyi bir Alman milliyetçisi aydın olarak yetiştirilmiş ve hayata atılmaları sağlanmıştır. İngiliz ve Fransız okulları da Almanlar gibi kendi milli hedefleri doğrultusunda eğitim vermişlerdir⁷.

¹Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.5-6-7.

²Şişman, s. 5-6-7.

³Şişman, s. 5-6-7.

⁴Hans Lukas Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, Derleyen Francois Georgian, Paul Dumont, İstanbul, 2000, s. 257.

⁵Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C. 7, s. 597.

⁶Necla Günay, “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytin İşyanları”, *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Ukte Yayınları, Kahramanmaraş, 2012, s. 153.

⁷Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, [t.y], s. 113.

Bu çalışmada, Birinci Meşrutiyet'in ilanından 1909 yılında meydana gelen Adana Olaylarına kadar Adana'daki Hristiyan misyoner kuruluşlarının ve misyonerlerin faaliyetleri, misyonerlerin Ermeni milliyetçiliğindeki rolü ve Müslüman ulemanın bu faaliyetlere tepkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Adana'da Misyonerlik Faaliyetleri

1.1. Fransız Misyonerlerin Faaliyetleri

II. Abdülhamit döneminin (1876-1909) ilk on yılını takip eden süreçte misyonerlerin, özellikle de Fransız misyonerlerin, Adana'da farklı bir yöntemi devreye soktukları görülmüş, 1888 yılında Adana sancağı ve Tarsus'ta evler kiralarak "merdiven altı" denilen gizli kiliseler kurdukları ortaya çıkmıştır. İzinsiz açılan kuruluşların meşrulaşması için Cizvitler tarafından ikamet olarak kiralanen evler kısa zaman içerisinde farklı işlevler görmüştür. Önce evin bir kısmı okul ve bir kısmı kiliseye dönüştürülmüş, izinsiz açılan bu kurumların meşrulaştırılması için bazı adımlar atılmış ve yapının kilise olduğunu belirten çan ile birlikte misyonerin temsil ettiği ülkenin bayrağı da kapıya asılmıştır. Osmanlı Devleti ise yıkıcı etkileri olan bu kuruluşları yasaklamak için yoğun bir çalışma içerisine girmiştir. Misyoner teşkilatlarını kontrol altında tutabilmek için ruhsat alma zorunluluğu getirilmiş, tebaası oldukları ülkelerin konsoloslarına gerekli uyarılar yapılmıştır⁸. Bütün bu çalışmalara rağmen Protestan Cizvitlerinden bazı rahip ve rahibeler, Adana vilayetinde misyonerlik faaliyetlerine yönelik okullar açma ve arsa satın alma çalışmalarını yoğunlaştırarak sürdürmüşlerdir. Protestan rahip ve rahibelerin Müslümanlar arasındaki hedef kitlesi ise Müslüman gruplardan biri olan Nusayrililer olmuştur⁹.

Fransız misyonerler Adana'da etkinliklerini artırma çabası içinde idiler. Fransız Jésuites Cemaati (Cizvit) bu kapsamda XIX. yüzyılın son çeyreğinde Adana'da çalışmalarda bulunmuş ve şehirde iki okul açmıştır. Okullardan biri 1881-1882 (1299) yılında Sisli Mahallesi'nde, ikinci okul ise 1891-1892 (1309) yılında Tüccaran Mahallesi'ndeki Keçeciler Sokağında açılmıştır. Adnan Şişman'ın belirttiğine göre bu cemaatin Adana'da bir manastır, bir kilise, bir kolej ve ayrıca başka bir okul olmak üzere dört tane kuruluşu misyonerlik faaliyetleri kapsamında çalışmalarda bulunmuştur. Jésuites Rahipleri'ne ait rüşti-idadi seviyesindeki kolejde okutulan diller; Fransızca, Türkçe, Ermenice, Yunanca ve Arapça idi. Fransızca dışındaki diller okulda okuyan öğrencilerin etnik kökenine göre değişiklik göstermiştir. Dolayısıyla her öğrenci Fransızcanın yanında kendi anadilini de öğrenmek zorunda idi. Bu öğrenciler sayesinde daha etkin bir misyonerlik faaliyeti amaçlanmıştır. Jésuites Rahipleri'ne ait ilköğretim seviyesindeki okul ise Fransızca, Türkçe ve Ermenice eğitim vermiş; ücretsiz eğitim olanağı sunmuştur¹⁰.

XIX. yüzyılın sonlarında Fransız misyonerleri olan Lyon Saint- Joseph Rahibeleri kurdukları misyonlarıyla Adana'da ve başka bir Fransız misyoner kuruluşu Trappistes Rahipleri ise Cebel-i Bereket sancağına bağlı İslahiye'de çalışmalarda bulunmuştur. Trappistes Rahipleri 1886'da Ziraat Okulu açmışlardı. Yine Mersin'de Fransız misyoner gurubu Capucins Rahipleri faaliyet göstermiştir¹¹.

⁸Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, Tarsus, 2015, s. 296-297.

⁹Adnan Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler Ansiklopedisi*, c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 176.

¹⁰Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 168-169.

¹¹Şişman, s. 167-174.

Katolik misyonerler, misyonerlik faaliyetleri kapsamında Adana ve Hassa’da açtıkları Fransız okullarında faaliyetlerini devam ettirmişlerdir¹². Bahsi geçen okullarda görevli misyoner öğretmenler, güvenliği tehlikeye atan olaylara da karışmışlardı. Adana’nın Hassa kazasına bağlı Ekbez nahiyesinde yaşayan vaiz Ekbar Lovatyan’ın evinde bulunan birçok evraktan; Antep’te ikamet eden Serkiz Lowaatyan, Hamporsum Almacıyan, Antep Koleji Ruhani Reisi Agop Bülbülyan ve Başöğretmen Alexis Bacıyan, Zeytunlu Baron Simbat Kabrilyan’ın örgüt adına faaliyetlere giriştikleri ortaya çıkmıştı. 1894 yılında ABD Büyükelçisi, Sadrazam’dan suçlularla ilgili delillerin kendine gösterilmesini, değerlendirmeyi kendisinin yapmasını, eğitimin aksamaması için haklarında yeterli derecede kanıt bulunmayanların tutuklanmamasını, şüpheli bulunanların kefaletle salıverilmesini ve bütün yargılamaların ABD konsolosu huzurunda yapılmasını talep etmişti. Oysa Adana valisinin elindeki deliller şahısların suçlarını açıkça ortaya koymaktaydı. Babıali, tüm bu yaşananları kendi içişlerine müdahale saymış ve ABD vatandaşı olmayanların yargılanmasının normal usuller dairesinde gerçekleştirileceğini beyan etmiştir. Ayrıca Büyükelçi Terell’in, Babıali’nin onurunu zedeleyici davranışlarından dolayı azledilmesini talep etmişti¹³.

Cizvit okullarında devletin güvenliği açısından zararlı birçok faaliyet söz konusu idi. 1896 yılında Adana İdadi Mektebi’nde eğitim gören bir talebenin yanında taşıdığı coğrafya atlası uygun görülmemiş, bu konuda inceleme yapılarak nereden elde edildiği öğrenilmiştir. İnceleme sonucunda Fransız misyonerlerine ait Adana Cizvit Mektebi’nde ele geçirilen yedi tane atlasın, Fransa’da neşredilerek ecnebi postasıyla Mersin Konsolosluğuna getirildiği, konsolosluğun ise coğrafya atlaslarını Cizvit Mektebi’ne yolladığı ve dağıtımın bu şekilde yapıldığı ortaya çıkmıştır. Atlastaki bilgilerin ülke gençleri için zararlı olduğu görülmüş, toplatılarak yayınlanmasına ve dağıtılmasına yasak getirilmiştir¹⁴.

Diğer taraftan Gregoryen Ermenilerini Katoliklik mezhebine geçirme çalışmalarında vaatler birbirini izlemiştir. Bu tür vaatlerde o kadar ileri gitmişlerdir ki siyasi koruma sağlama güvencesi dahi vermişlerdir. Bütün bu çalışmaların Katolikler açısından istenilen neticeyi verdiği söylenemez. Adana’daki Katolik misyonerlere ait okullar ve kiliseler bir süre ruhsatsız olarak faaliyette bulunmuşlar, 1901 tarihinde Fransızlarla yapılan bir anlaşma gereği Osmanlı Devleti bu kurumları tanımıştır¹⁵.

Katolik misyonerlerin halkı etkileme yollarından biri de tiyatro oyunları olmuştur. 5 Nisan 1903 tarihli bir belgede Adana’da da misyonerlerin çeşitli piyesler oynattıkları belirtilmiştir. Cizvitlere ait kız ve erkek okullarında öğrencileri etkilemeye yönelik böyle bir oyunun sahneleneceği haber alınmış, bunun üzerine piyesin içeriğinin incelenmek üzere hızlı bir şekilde hükümete yollanması için Mersin’de bulunan Fransız Konsolosuna yazı gönderilmişti. Fransız sefaretine gerekli talimatı vermiş ancak, piyeslerin bu yöntemle incelenmesinin belirtilen okulları rencide edebileceği düşüncesini dile getirmiş ve yazışmalar yapılırken teftişe imkân bulunamamıştı. Bahsi geçen okullarda oynanan oyunların daha sonra yapılan incelemelerinde “hukuk-ı hükûmete ve şeref-i memlekete dokunur bir ciheti” görülmemişti. Bundan sonra yabancılara ait okullarda Osmanlı Devleti’ne zararı dokunacak oyunların oynanmasının engellenmesi için teftiş işleminin mutlaka gerçekleştirilmesi emredilmiştir. Emrin İngiliz, Fransız ve Amerikan devletleri sefaretlerine tebliğ edilmesi, konsoloslardan bu konuda verilen emirle ilgili gerekeni yapmalarının istenmesi Hariciye

¹²Şişman, s. 174.

¹³Günay, s. 156.

¹⁴Ulutaş, s. 306.

¹⁵Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2013, s.74-75.

Nezareti'ne yazılmıştı¹⁶. 1903 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir belgede; Osmanlı şehirlerindeki Fransız misyonerlerin Osmanlı sınırları dışında bazı mezhepler üzerine siyasi sözler sarf ettikleri belirtilmiş; bundan sonra okullarda oynatılacak piyeslerin “hukuk-ı hükûmete ve şeref-i memlekete dokunacak surette olmaması lâzımeden olarak” öncelikle hükümetin onayı ile gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştur. Piyesleri, vilayetlerde mektupçu veya vilayet tercümanları inceleyecek, eğer “muzır” bir şey görülmezse oynanmasına onay verilecekti. Misyonerlerin bu tür faaliyetlerinin kontrolü için Maarif Nezareti ve Hariciye Nezareti arasında işbirliği yapılması kararı çıkmıştı¹⁷. İşlemler gecikmiş olduğundan 26 Ocak 1904 tarihli bir yazıda Adana'dan piyes oynanması ile ilgili ne yapılması gerektiği hakkında görüş istenmişti¹⁸. Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne durumu tekrar bildirmiş; Hariciye Nezareti ise Fransa Sefaretinden bu konuda gelen yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne yollamıştı¹⁹. 29 Haziran 1904 tarihli bir yazıdan ise Fransız Cizvitlerinin okullarda oynattıkları piyesleri mahalli hükümete sunmadıkları ve tasdik ettirmedikleri anlaşılmaktadır²⁰. Bu olay Osmanlı hükümetinin misyonerlerle mücadeledeki başarısızlığının örneklerinden sadece biridir.

1.2. Amerikalı Misyonerlerin Faaliyetleri

Amerikalı Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin Suriye, Lübnan, Filistin, Doğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya, Çukurova ve belirli bir ölçüde de Orta Anadolu topraklarını çeşitli vasıtaları kullanarak inançlarını yayma sahaları olarak görmüşlerdi²¹. Adana'da misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ilk Amerikan misyon merkezi 1852 yılında açılmıştır²². 1863 yılında misyonerlik faaliyetlerinde önemli başarılar elde ettikleri düşüncesinden hareketle Adana'yı işgal ettiklerini ifade etmişlerdi. Adana sancağında biri yatılı kız okulu diğeri ilkokul olmak üzere iki tane Amerikan okulu mevcuttu²³. 1868 yılında kurulan WBM'nin (Women's Board of Missions-Kadın Misyoner Örgütü) çalışmaları sonucunda 1884'te Adana'da ilkokul, ortaokul ve yuvada öğrenci yetiştirilmeye başlanmıştı. Okullardaki öğrenci sayısına bakıldığında anaokulunda 25, ilkokulda 65 ve ortaokulda 45 öğrenci misyonerlik çalışmaları kapsamında eğitim görüyordu²⁴. Bu kuruluşun Adana ve Ceyhan'da -Antep İstasyonuna bağlı olarak faaliyetlerde bulunan- iki istasyonu faaliyetler yürütmüştür. Bahsi geçen istasyonlar okullar açma ve Ermeni okullarına ekonomik yardım, öğretmen desteğinde bulunma ve Protestanlaştırma çalışmalarına hız vermişti²⁵.

Amerikalı misyonerlerin çalışmalarının Adana vilayetinin geneline yayıldığı görülmüştür. Amerikalı misyonerler açtıkları okullara ruhsat da almışlardı. Mersin'de erkek yatılı okulu (5 Şubat 1891), Sis-Kozan'da kız yatılı okulu ve kilise (5 Şubat-4 Mart 1891), Haçin-Kozan'da kız okulu, erkek okulu ve sanat okulu (her üç okul için de ruhsat tarihi 4 Mart 1895), Tarsus-Mersin'de erkek okulu (14 Kasım 1893) açmışlardı. Adana sancağında da 5 Şubat 1891'de Amerikalı misyonerler, kız yatılı okulu için ruhsat almışlardı²⁶. 1907 yılı itibarıyla Adana vilayetindeki beş Amerikan Mektebi'nde (Adana, Tarsus, Mersin, Haçin) 1.000 kadar öğrenciye eğitim veriliyordu. Vilayetteki

¹⁶DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]

¹⁷DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]

¹⁸DH MKT, 701/53/6, 4 Mart [1] 320 [17 Mart 1904]

¹⁹DH MKT, 701/53/8, 17 Nisan [1] 320 [30 Nisan 1904]

²⁰DH MKT, 701/53/11, 16 Haziran [1] 320 [29 Haziran 1904]

²¹İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 114.

²²Muhammet Fırat, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, s. 2.

²³Şişman, s. 43.

²⁴Fırat, s. 2.

²⁵Çabuk, s. 76.

²⁶Ortaylı, s. 118.

beş okul için de ruhsat alınmıştı²⁷. Cebel-i Bereket sancağına bağlı Hassa kazasında İngiliz Protestanları 1871-1873’de ruhsatsız bir okul açmışlardı²⁸. Misyonerler, eğitim konusunun yanında sağlık konusuna da el atmışlar; 1909 senesinde Amerikalı misyonerler, Adana Amerikan Hastanesi’ni faaliyete geçirmişlerdi²⁹.

Adana’nın Tepebağ Mahallesinde 1881 yılında Amerikalı misyonerlerin girişimleri sonucu bir kolej açılmıştır. İlkokul, ortaokul ve lise düzeyinde eğitim faaliyetleri gerçekleştiren okulda gayrimüslimler ve yabancılar eğitim olanaklarından yararlanmışlardır³⁰. Okulda 27 erkek, 83 kız toplam 110 öğrenci eğitimini sürdürüyordu³¹. 1901 yılında Adana merkezde Tımarat Mahallesinde Amerikalı misyonerlere ait bir tane yatılı kız okulu mevcuttu. 1907 yılında ise Adana merkez Tepebağ Mahallesinde Amerikalı misyonerlerin yönetimi altında gece ve gündüz eğitimi veren bir tane kız okulu vardı. Okulda eğitim gören öğrenci sayısı oldukça yüksektir. Burada eğitim gören 200 tane öğrencinin tamamı Rum ve Ermeni olup Müslüman öğrenciye rastlanmaz³².

1899-1900 tarihli Board Misyoner örgütü raporu Protestanlar açısından yaşanan bir takım olumsuzlukları ortaya koymuştur. Raporda Adana Protestan Kilisesi’nin üye sayısı 293 olarak verilmiş; teşkilatın yeni bir kilise için yer tahsisi işine giriştiği, Adana Protestanlarının sayısının 1.100 kişi olduğu belirtilerek üyelerden toplanan 298 liranın yeterli gelmediği, eğitim faaliyetlerinde sürekli açık verildiği belirtilmişti. Kilise papazı ile halk arasında anlaşmazlıkların ortaya çıktığı, okulların eğitiminin istenilen kalitede olmadığı ve lise kısmının faaliyetlerine son verildiği ifade edilmişti. Yine 1900 yılında Adana’da 5 Amerikalı misyoner ve onlara yardım eden 22 kişi bulunuyordu³³.

Adana’da Tepebağ Mahallesinde bulunan Tüccaran Sokakta, ABD’li misyoner Montgomery’in 1883-1884 (1301) tarihinde açtığı Amerikan Kız Rüştüyesi, yatılı okul olarak eğitime başlamıştı. Okulda 1903 yılında yatılı 100 öğrenci eğitim görüyordu. Burada eğitim gören öğrencilerin dini ve mezhebi dağılımına bakıldığında gayrimüslimlerden (Protestan, Rum ve Ermeniler) müteşekkildi. Bu eğitim kurumunda öğrenci dokuz yıllık bir eğitim süreci sonucunda mezun oluyordu. Osmanlı Devleti, okula yaklaşık olarak on yıl sonra ruhsat vermişti (3 Mart 1893). Amerikalı misyonerlerin kadın kolu olarak faaliyet gösteren WBM (Women’s Board of Missions-Kadın Misyoner Örgütü) 1884 yılında bir ilkokul, bir ortaokul ve bir de çocuk yuvası kurarak eğitim faaliyetlerine girişmişti. Binanın üst katında bir de yatakhane faaliyete geçirilmiş, bu oda 1914 yılında ise öğretmenlere tahsis edilmiştir. Yine Adana Tepebağ Mahallesinde Amerikan Board idaresinde Protestanlara ait Amerikan Sıbyan Mektebi (1307) faaliyete geçmişti. Adana’da Durmuş Fakih ve Bab-ı Tarsus Mahallelerinde kısmen Amerikan Board idaresinde birer tane Ermeni Protestan Millet Mektebi mevcuttu. Bu okullardan Bab-ı Tarsus Mahallesindeki 1880 yılında, Durmuş Fakih Mahallesindeki 1881 yılında eğitime başlamıştı. Adana valisi tarafından Maarif Nezareti’ne yollanan 1895 tarihli bir telgrafta; Protestanların ruhsatsız olarak yaptıkları bir okula izinsiz olarak bazı eklemeler yapılması

²⁷Ulutaş, s. 303.

²⁸Şişman, s. 347.

²⁹Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, 1. baskı, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1976, s. 59.

³⁰Cezmi Yurtsever, Sadık Can, Nazan Arabacı, Neslihan İnci, *Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, Adana Valiliği Yayınları, Adana, 1998, s. 30.

³¹Özlem Karsandık, “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, c. 30, S.50, Ankara, s. 165.

³²Ulutaş, s. 299.

³³Çabuk, s. 77.

çabasına, bakanlık emri gereği izin verilmediği belirtilmişti³⁴. Daha sonra biri 1888, diğeri 1901 yılında olmak üzere iki yeni rüştiye daha eğitim faaliyetlerine başlamıştır³⁵.

Misyonerlik faaliyetleri karşısında Adana yöneticileri oldukça hassastı. 1907 yılında Haçin'de Amerikalı misyonerlerin okul inşa etme girişiminde bulduklarına dair istihbarat alan Adana Valisi Bahri Paşa olayın araştırılmasını istemiş; Kozan mutasarrıflığı da iddialar üzerine Haçin'deki misyonerlerle görüşmüştü. Mutasarrıflıktan gelen cevabi yazıda; misyonerlerin böyle bir girişimine kesinlikle müsaade edilmeyeceğinin Amerikalı misyonerlere iletildiği ifade edilmiştir. İki İtalyan ve bir İspanyol rahibin Kars (Kadirli İlçesi) kazasında okul açma talebi kaza kaymakamlığı tarafından mutasarrıfa bildirilmişti. Kozan mutasarrıfı, böyle bir teşebbüsün lafının bile ettirilmemesini kaymakama emretmişti. Daha sonra okul yapma meselesinin basit bir tamirat işinden ibaret olduğu mutasarrıflık tarafından vilayete yazılmıştı³⁶.

Adana'da bulunan Amerikalı misyonerler, ihtilal fikirlerini yayan Ermenilerin haberleşmelerinde önemli görevler ifa etmişlerdi. 1908 tarihli bir belgede ifade edildiğine göre; ülkeye sokulması yasak olan yayınların ve eşyaların misyonerler marifetiyle şehre getirildiği tespit edilmiş, Bunların engellenmesi için vilayete emir gönderilmişti³⁷. Yine misyonerlerin köylerde epeyce arazi aldıkları Osmanlı belgelerine yansımıştır³⁸.

Amerikalı misyonerler, hedef kitle olarak belirledikleri Adana Ermenileri üzerinde yoğunlaşmışlardı. Amerikalı misyoner Rosa Lambert, 1898-1909 tarihleri arasında misyonerlik çalışmaları kapsamında Haçin'de modern tarzda eğitim veren okulda görev yapmıştı. Haçin'de Ermenilerin modern tarzda eğitilmesinde rol alan okul, onların milli bilinçlerini geliştirmiş, 1909 yılında çıkan Adana Olaylarında bu okuldan yetişen öğrencilerin etkin şekilde rol aldıkları görülmüştür. Rosa Lambert, olaylar sonrasında ülkesine döndükten sonra Müslümanları suçlayıcı, birçoğu hayal ürünü olan bilgiler ihtiva eden bir kitap yayınlamıştır. Lambert'in ağır ifadelerle Türkleri suçlama nedenlerinden biri, klasik misyoner yöntemlerinden olan, olayları dramatize ederek kendi ülkesindeki kamuoyu ve devlet adamlarını Osmanlı Hristiyanları ile ilgilenmeye yönlendirmektir. Böylece Osmanlı Devleti baskı altına alınacak, Hristiyanların hamisi rolü pekişecek, misyonerlik faaliyetlerinde devletlerinin desteğini daha fazla hissedeceklerdi³⁹.

1909 Adana Olaylarından hemen önce Adana'da geniş katılımlı bir misyonerler toplantısı gerçekleştirilmişti. Şehirdeki Amerikan Kız Okulu'nda gerçekleştirilen toplantı, Merkezi Türkiye Misyonunun 15. yıl toplantısı idi. Okul, Amerikan Board Teşkilatına bağlı olup katılanlar çoğunlukla İngiliz tabiiyetindeydiler. Durumun tehlike arz etmesi halinde Mersin'deki İngiliz Konsolosunu haberdar edeceklerdi. Toplantıya katılanlardan Mr. ve Mrs. Chambers, Doroty Chambers (14 yaşında) ve Lawson Chambers İngiliz vatandaşları olup görev yerleri Adana idi. Yine Miss Mary G. Webb, Miss Elizabeth S. Webb ve Miss Norton Adana'da çalışıyorlardı. Miss Sara L. Beck, Miss Borel ise İsviçre vatandaşı olup görev yaptıkları yer Adana idi. Bardezag F.M. Macallum, Mr. Gibbons, Hemşire Miss H. E. Wallis, Miss Agness C. Salmond İngiliz vatandaşı idiler ve diğer bir misyoner Mr. Trowbridge gibi onların da görev yerleri Maraş'tı. Miss Emily F. Richter, Mr. Mauer (Alman asıllı Amerikan vatandaşı) ve Miss E. M. Chambers ise Saimbeyli (Haçin)'de görev yapıyordu. Dr. Thomas D. Chistie Tarsus'ta faaliyetler yürütüyordu. Mr. Bulbalian, Antep Merkezi

³⁴Şişman, s. 43; Çabuk, s. 76-77.

³⁵“Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 120.

³⁶BEO, 3206/240391, 24 Teşrin-i sani [1] 323 [7 Aralık 1907]

³⁷BEO, 3313/248425-1, 30 Nisan [1] 324 [13 Mayıs 1908]; Çabuk, s.95.

³⁸BEO, 3313/248425-2, 10 Nisan [1] 324 [23 Nisan 1908]

³⁹Cezmi Yurtsever, “Çukurova'da Fransız İşgali”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 63.

Türk Koleji'nde, D. Mönier Rogers ve Mrs. Trowbirdge Antep'te görev yapıyordu. Kessab'ta ise Miss Kate E. Ainslie çalışmalar yürütüyordu⁴⁰.

1.3. Alman Misyonerlerin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak Alman misyonerler de faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Johannes Lepsius, misyonerlik özelliğini gizleyerek Almanya'da kurmuş olduğu halı dokuma atölyesinin temsilcisi sıfatıyla 1896 senesinde Türkiye'ye gelmişti. Ermeni asıllı tercümanı ile İstanbul'a gelen Lepsius, ticari ilişkilere yoğunlaşması gerekirken Türkiye'deki Alman Büyükelçiliği ve Amerikalı misyonerlerle yoğun görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu durum asıl niyetinin Osmanlı yöneticilerince sezilmesine ve onun takibata uğramasına neden olmuştu. Lepsius, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine gitmesi engellenince güneye yönelmiş Mersin, Tarsus ve Adana'yı gezerek Urfa'ya ulaşmıştı. Gezisi sırasında bölgede faaliyetlerde bulunan misyoner teşkilatlarına maddi yardımda bulunmuş, bununla da yetinmeyerek birçok yetim Ermeni'nin bakım masraflarını üzerine almıştı. Yanında getirdiği bütün parasını Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'na bağışlamış, misyonerler için toplanan yardımlardan memnun kalmamıştı. Yardım toplama işine daha fazla eğilerek, bağışların üst seviyeye çıkarılması gerektiğini düşünmüş, bu yönde çalışmalara başlayarak 2 Temmuz 1896 tarihinde Frankfurt'ta kendisinin önerisiyle -Lohmann'ında öneriye sıcak bakması sonucunda- "Ermeniler için Alman Ermeni Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Armenian)" adıyla bir kuruluş teşkil edilmişti. Kuruluş, Almanya'da kamuoyunu etkileyebilmek için çalışmalar düzenleyerek, Osmanlı Ermenileri için yardım toplama ve geniş bir çevrenin yardım faaliyetlerine katkıda bulunması için konferanslar teşkili, gazete ve dergilerde yayınlar neşretmek gibi yöntemleri kabul etmişti⁴¹.

Lepsius, Ermeniler için Alman Ermeni Yardım Birliği'nin Berlin komitesi genel sekreteri olmuştur. Anadolu gezisi sırasında Ermenilerle ilgili izlenim ve konuşmalarından yola çıkarak makaleler yayınlamış, onun çalışmaları kısa zamanda Alman halkını etkileyince; komitenin kontrolü dışındaki yayın organlarında da Ermeni meselesi ile ilgili yayınlar görülmeye başlanmıştır. Komite dışındaki yayın organları -komite yayın organlarından farklı bir dil kullanarak -Ermenilerden bahsederken "isyancı" tabirini kullanmış, isyanlarla mücadelenin Osmanlılar için bir hak olduğu tezinden hareketle olayların "katliam" olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmişlerdi. Osmanlı-Alman yakınlaşması dolayısıyla Alman hükümeti de bu görüşü desteklemiş ancak, bundan sonra Ermeni meselesi Alman kamuoyu gündeminde daha fazla yer almaya başlamıştı⁴².

Misyonerlik çalışmalarında bulunmak isteyen başka bir Alman Papaz Ernst Lohmann, 2 Şubat 1896 senesinde Alman-Protestan-Ermeni Yardım Cemiyeti'ni (Evangelischen Deutschen Armenierhilfe) faaliyete geçirerek Osmanlı Ermenileri için yardım toplamaya başlamıştı. Kuruluş, topladığı yardımları Amerikalı misyonerler aracılığıyla Ermenilere aktarıyordu. Bu durumdan pek hoşnut olmadığı anlaşılan teşkilat, kendi misyoner kuruluşlarını inşa etmek istemişti. Ernst Lohmann, bu kapsamda 1898 yılında Adana'yı ziyaret etmiş ancak, çalışmaları için uygun bir ortam bulamadığından yetimhane tesis etmek için Maraş'a gitmek zorunda kalmıştı⁴³. 1900 yılında "Ermeni Yardım Çalışması" adını Alman Doğu Misyonu DOM (Deutsche Orient Mission) olarak değiştirmiştir⁴⁴.

⁴⁰Çabuk, s. 96-99.

⁴¹Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 323-324.

⁴²İnan, s. 324.

⁴³İnan, s. 419.

⁴⁴İnan, s. 324.

1.4. Adana'da Bulunan Yabancı ve Azınlık Okullarına Bir Bakış

Yabancı okulların, Hristiyanlığı yayma ideali ile Osmanlı coğrafyasında kuruldukları intibai yaygındır. Bahsi geçen okulların işlevine bakıldığında, Batı sermayesinin Osmanlı üretim merkezlerinde bulunan kuruluşlara ticaretten anlayan, dil bilen insanlar da yetiştirdikleri görülmektedir. Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarındaki etkinliğinin artmasına paralel olarak, misyoner okullarının sayısında artış görülmektedir. Batılı misyoner okullarında öğrenim görenler büyük çoğunlukla gayrimüslimlerdi. Adana'nın da dâhil olduğu üretim merkezlerinde gayrimüslimler, ithal malları Türkiye'ye getiren, Avrupa sermayesinin aracısı ve iş adamı idiler. Dolayısıyla Avrupa'yla yakın ilişkiler içerisinde olanlar onlardı ve Müslümanlara nazaran Avrupa sermaye gurupları ile daha iç içe idiler⁴⁵.

Ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin, çocuklarını misyoner okullarına gönderme nedenleri arasında iyi eğitim alan çocuklarıyla ticari hayatta etkinliklerini arttırma amacı önemli bir yer tutar. Avrupa sermayesinin de misyoner okullarında yetişen bu öğrencilerden yararlandıkları görülmüştür. Çünkü Avrupalılar, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bankacılık, demiryolu, tramvay hattı, rıhtım vb. alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. Bahsi geçen ekonomik faaliyetleri gerçekleştirirken çevreyi iyi tanıyan, ayrıca kendi müesseselerinin dilini bilen çalışanlara kavuşmuş oluyorlardı. Misyoner okullarının katkıları sadece bunlarla sınırlı değildi. Okullarda yetişen öğrenciler, hangi ülkenin misyoner okulundan yetişmiş ise o teşkilatın milli hedefleri doğrultusunda çalışmalar yürütüyordu. Yine Misyon faaliyetlerinde bulunanlar öğrencileri yaşadıkları ülkenin vatandaşı olma duygusundan uzaklaştırıyor, onlara teşkilatlarının bağlı olduğu ülkenin vatandaşı olma duygusunu aşılıyordu⁴⁶.

Misyonerler, Adana Ermenilerinin zirai alanda üstünlüğü ele geçirmesini sağlamak için modern eğitim veren bir ziraat mektebi açmışlardır. Mikâel Nalbandyan isimli Katolik Ermeni papazının bu çabalarının altında yatan neden; toprakları bereketli şehirde Ermenilerin tarım alanında Müslümanlara nazaran daha güçlü olmalarını sağlamaktı. Böylece Adana ticaret ve sanayisini büyük oranda elinde bulunduran bu gayrimüslim grup, zirai faaliyetlerde de üstünlüğü ele geçirecek ve Türkler ekonomik hayatta iyice güçsüz duruma düşeceklerdi⁴⁷.

Adana'da azınlıklar tarafından kurulan okullar, Batılı bir eğitim anlayışıyla kendi azınlık gruplarında milletleşme bilinci oluşturmaya, Avrupa'yla hızla artan pamuk ticaretini çağın gerektirdiği yöntemlerle yürütecek kadrolar meydana getirmeye büyük önem vermişlerdi. Bu ideallerle Serkis Efendi, 1876 yılında bir Ermeni mektebi içerisinde iki idari rüştiye açmıştır⁴⁸ Birinci Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl bölgeyi gezen Davis, Adana'da gayrimüslimlere ait bir okulun varlığından bahsetmiştir. Bu okulda okuma-yazma, coğrafya, aritmetik, dil bilgisi, Fransızca ve tarih derslerinin okutulduğundan, yine kızların da rüştiyedeki eğitim olanaklarından yararlandığından bahsetmektedir. Davis'in yazdıklarında Türk okulları ile azınlık okulları arasındaki eğitim farklılıkları açıkça görülmektedir. Türk okullarında sadece Türkçe okunup yazılmakta, talebelere Arapça, Farsça, coğrafya ve basit matematik dersleri öğretilmekteydi. Gayrimüslim okulunda kız öğrenciler rüştiyeye yollanırken, Türk okullarında böyle bir durumun söz konusu olmadığı yine onun ifadelerinde yer almıştır⁴⁹.

⁴⁵Şanda, s. 112.

⁴⁶Şanda, s. 112.

⁴⁷Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47.

⁴⁸*Yurt Ansiklopedisi*, C. 1, s. 120.

⁴⁹Gürsoy Şahin, "İngiliz Gezgin Edwin John Davis'in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi", *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, C. III, s. 293.

1890’larda Osmanlı topraklarında misyonerlere ait 387 ruhsatsız okul mevcut iken, bu sayı Adana vilayetinde ise 21 idi. 1895-1896 Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiklerine göre Adana’da yabancıların açtığı okulların adedi beştir. Bunlar arasında ruhsatsız olanları da mevcuttu. Yabancıların açtığı okullardan üçü ruhsatsız, ikisi ruhsatlı idi⁵⁰. Ruhsatsız yapılan okulların tamamlanmasına valilik engel olmak istemiş ancak, zaman zaman konsolosların müdahalesiyle bu çabalar boşa çıkarılmıştır⁵¹.

Tablo 1.1: 1894-1895 Ders Yılında Adana Vilayetinde Bulunan Yabancılara Ait Okulların Adedi, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Okul	Adedi	Öğrenci			Öğretmen		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
İdadi	5	174	262	436	11	22	33
Rüştiye	2	-	-	-	-	-	-
İptidai	5	65	50	115	3	2	5
Toplam	12	239	312	551	14	24	38

Kaynak: Alkan, s.116.

1894-1895 eğitim öğretim yılında Adana vilayetinde bulunan yabancılara ait idadilerden dört tanesi Amerikalılara, bir tanesi Fransızlara aitti. Yine Fransız ve İngilizlere ait birer rüştiye; ayrıca iki Fransız, üç Amerikan iptidaisi vilayette eğitim veriyordu. Aynı yıl eğitim faaliyetlerini sürdüren yabancılara ait okul sayısı toplamda on iki idi⁵².

Tablo 1.2: 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1895 Yılında Adana Merkezde Bulunan Misyoner Mektepleri, bulunduğu yerler, muallim ve Öğrenci Sayıları

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Hankurbu Mekteb-i İptidaisi	Hankurbu	Muallim-i evvel Teodor, muallim-i sani Hristor, muallim-i salis Teodor Lestoroidis,	-
Hankurbu Mahallesi Rum Kilisesi İnas Mektebi	Hankurbu	Muallim-i evvel Merini Verinfony	-
Karaköy Rum Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	-	-	-
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İnas Mektebi Rüştiyesi	Tepebağ	Muallim-i evvel Elizabeth Web, diğeri Mayeri, diğeri muallimler: Yibros, Mayori, Aykol, Anajalik, Belkisisada, Hanazabet	110
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İptidai Mektebi,	Tepebağ	Muallim-i evvel Koliçabenit Karabet	-
Durmuş Fakih Ermeni Protestan Rüştiye ve İptidai Mektebi	Durmuş Fakih	Muallim-i evvel Kozaryan, Sara, Meryem, Nazlı	156

⁵⁰ Ulutaş, s. 298-302.

⁵¹ Fransız rahibeleri tarafından inşa olunan bir okulun yapımı belirli bir aşamaya geldikten sonra ruhsat alınmak istenmiş, bu talep vilayet yöneticileri tarafından reddedilmişti. Araya konsolos girmiş ve sorun misyonerlerin isteği doğrultusunda çözülmüştü. DH. MKT, 357/36/2, 16 Şubat [1] 310 [28 Şubat 1895]

⁵² Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y., s.107.

Çorak Mahallesi Abıkaryan Ermeni Mektebi İdadi ve Rüştüyesi	Çorak Mahallesi	Muallim-i Evvel Serkis, Diran, Nuzet, Ohannis ve Orhan	150
Hızır İlyas Mahallesi Meryem Ana Yukarı Ermeni Mektebi	Hızır İlyas	Muallim-i Evvel Kirkor, Ermenek, Ohannis, Petros	300
Hızır İlyas Mahallesi Kazaz Markar Ermeni Mektebi	Hızır İlyas	Epkaryan mektebi muallimleri burada ders vermektedir.	100
Atik Protestan Kilisesi Mektebi	-	Muallim-i evvel Karabet İbrahim Haço	114
Ermeni Katolik Kilisesi Mektebi	-	Muallim-i evvel Kuyornuna Kuyuristapane	140
Ermeni Katolik Zükur Mektebi (Erkek)	-	Muallim-i evvel Kifork, Magosyan	-
İstafanos Kilsesi Mektebi İnas Mektebi	-	Parayon, Klarstilik, Virjoni, Panasba, Karabet, Bedasadiyan, Parvanit, Agop, Maryam	400
Cizvit Mektebi	-	Parjoi, Parbat, Parmisil, Antot, Felib, Betasar, Panyamin	-
Cizvit İnas Mektebi	-	Sarafin Dömari, Gabriyel Domari	-

Kaynak: Kaplan, s.105.

1897 istatistiklerine göre, Adana’da yabancılara ait 5 iptidai mektebinde, 115 talebe eğitim görüyordu. Bunlardan 65 tanesi erkek, 50 tanesi ise kız öğrenci idi. Bahsi geçen okullarda görev yapan 5 kişiden 3 tanesi erkek, 2 tanesi bayandır. Yine yabancılara ait iki rüştiye eğitimini sürdürüyordu.⁵³ 1897 yılında vilayet genelinde yabancılara ait 5 idadide 174 erkek, 262 kız olmak üzere, toplam 436 öğrenci eğitim öğretim görüyordu. 11’i erkek, 22’si kadın olmak üzere toplam 33 öğretmen de görev yapıyordu⁵⁴.

Fransızlar, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Adana’da okullar açmışlar; bölgede bulunan gayrimüslimler üzerinde etkili olmayı başarmışlardı⁵⁵. Gayrimüslimlerin eğitim olanaklarını arttıran kendi kurdukları okullar değildi. Misyonerler de gayrimüslim halka yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Şemseddin Sami, Adana’da gayrimüslimlere ve yabancılara ait okulları sayarken birkaç Ermeni ve bir Protestan Cizvit misyonerlerine ait okulun varlığından bahsetmiştir. Ermenilere ait okulun kuruluşu 1875-1876 idi⁵⁶. 1889’da başka bir Cizvit Okulu faaliyete geçmişti⁵⁷. 1901 yılında Adana merkezde Peres Cizvit Koleji ve Soers De Jozef de Lyon Mektebi eğitim vermiştir. Yine Cebel-i Bereket’e bağlı Akbez köyünde ve Şeyhli karyesinde iki okul daha mevcuttu. Adana, Mersin ve Tarsus’ta bulunan Fransız okullarındaki öğrenci sayısı Fransız elçisine göre 715 idi. Osmanlı arşiv kayıtlarında ise öğrenci sayısı 370 olarak verilmiştir⁵⁸.

Adana, Maraş ve Antep bölgesinde yabancı misyonerler, okul, yetimhane, hastane gibi kuruluşlarda, mezhep değiştirmiş Ermenileri çalıştırmışlardır. Ermenilerde milli duyguları körükleyenler, büyük oranda Amerikan misyoner okullarından mezun olanlar ya da ABD’ye gidip bu ülkenin vatandaşlığına geçen insanlardı. Osmanlı Devleti bu durumun farkına vararak müdahale

⁵³Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.5, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y., s. 1140.

⁵⁴Güran, s. 135-140.

⁵⁵Yurtsever, s. 130.

⁵⁶Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 117.

⁵⁷Özlem Karsandık, “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)”, s.165.

⁵⁸Akbez’de Lazarist Mektebi, Şeyhli’de Peres Terapistes Ziraat Mektebi eğitim vermekteydi. Çabuk, s.74.

etmenin yollarını aramıştır. 1885'ten itibaren zararlı faaliyetlerde bulunanların bazılarını kapatmaya, bazı misyonerleri tutuklamaya ve Ermenilerin Avrupa'ya göçüne engel olmaya çalışmıştı. Misyonerler bu tedbirlere karşılık olarak Ermenileri daha fazla kışkırtmışlardı. Bununla da yetinmeyerek ABD ve Avrupa'da onların daha fazla destek almasını sağlamak için propagandaya hız vermişlerdi⁵⁹.

1.5. Adana'da Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Misyonerlerin Etkisi

Düvel-i Muazzamanın güç mücadelesi, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri terör faaliyetlerine yöneltmiştir. Alman Genaral Moltke'nin "Ben onları Hristiyan Türkler zannettim." diye tanımladığı Ermenilerin kendi devletlerine karşı silahlı mücadeleye girişmelerinde XIX. asır başlarından itibaren ABD'li ve Avrupalı misyoner kuruluşlarının açtığı okul vb. kuruluşların hiç de küçümsenmeyecek kadar önemli bir payı vardır⁶⁰. Misyonerlik faaliyetleri, 1890'lı yıllar boyunca hız kazanmıştı. 1896 yılında ABD'li misyoner sayısı 176, bunlarla yardımcı olan Osmanlı tebaası sayısı 869 idi. Misyonerler ve yardımcılarının hedef kitlesinin bir kısmını Maraş, Adana, Haçin, Tarsus ve Elbistan Hristiyanları ve yasak olmasına rağmen Müslüman bir topluluk olan Adana Nusayrileri oluşturmuştur. Misyonerler çalışmalarını adı geçen gruplar üzerinde yoğunlaştırmışlardı⁶¹. Yine Protestan reisleriyle misyonerler; Halep, Adana ve Mamuratü'l- Aziz'de kendi aralarında bir meclis toplayarak kiliselerin durumunu görüşüyorlardı. 1895 yılında ortaya çıkan olaylar dolayısıyla üç yıldır toplanamadıklarını iddia ederek olayların yatışması dolayısıyla kiliselerin durumunu görüşmek üzere yeniden toplantı izni istemişlerdi. Osmanlı Devleti, yerel makamlara izin talebinin geçirtilmesini emretmişti⁶².

Misyonerlerle Ermeniler, 1890'lı yıllar boyunca sıkı ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Yine Adana, İskenderun, Antep ve Maraş Ermenileri ile misyonerler yoğun bir görüşme trafiği içerisinde olmuşlardır. 1894 yılında Maraş'ta Amerikan Koleji öğretmeni olan Kirkor Behisniliyan ve dört arkadaşı Tarsus'daki Saint Paul Koleji'ne giderken güvenlik güçleri tarafından durdurulmuş, üzerlerinde yapılan aramalarda Ermeni ihtilal cemiyetleri ile bağlantılı olduklarına dair belgeler ele geçirilmişti. Bahsi geçen şahıslar suç teşkil eden belgeler dolayısıyla 1894'te Adana Valiliğince tutuklanmıştı. Tutukluların Maraş Mutasarrıflığına gönderilmesi valiliğe emredilmişti⁶³.

1895 yılında Müslüman-Ermeni çatışmasını körükleyecek şayialar da ortaya atılmıştı. Adana sancağı sınırlarındaki Namrun köyünde Amerikalı misyonerlerin açtığı okulun çalışanlarına ve öğrencilerine saldırılacağı iddiası olayların çıkmasına neden olmuştu. Amerika, olaya müdahil olarak Adana sahillerine zırhlı göndermişti. İlgili ülke konsolosuyla yapılan mütalaalar sonucu şayiaların gerçeklerle bağdaşmadığı, meselenin iki şahıs arasında meydana gelen tartışmadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Toplumlar arasında gerilimi arttıracak şayialar bununla sınırlı kalmamıştır. Başka bir şayanın ortaya çıkması üzerine hükümet; Ermenilere ait köylere Müslümanların saldırdıkları, katliam ve yağma yaptıkları haberlerinin yalan olduğunu açıklamak zorunda kalmıştı. Çevre vilayetlerde baş gösteren Ermeni-Müslüman çatışmasının vilayete sıçramasından korkuluyordu⁶⁴. Osmanlı hükümetindeki bu korkuyu haklı hale getiren iddialar; Ermeniler, misyonerler veya Müslümanlar tarafından çatışmaları körüklemek üzere yayılmıştır.

⁵⁹Günay, s. 155.

⁶⁰Yusuf Ziya Bildirici, "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Katliamları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 504.

⁶¹Yurtsever, s. 237.

⁶²MV., 94, 18 Şubat [1]312 [2 Mart 1897]

⁶³Günay, s. 146-157.

⁶⁴Ulutaş, s. 313-314.

1895 Zeytun İsyanı dış basında yer alırken, Adana’da Ermenilere yönelik katliamlara girişildiği iddiaları misyonerlerce dile getirilmiştir. Mersin’de iki seneden beri oturmakta olan Valter Zihe tarafından Almanya’nın Post gazetesine bir makale gönderilmiş, makalede 1895 Zeytun İsyanı ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Doktor Johannes Lepsius’un “Ermenistan Hakikatleri” ismiyle neşrettiği eserin gerçeklerle örtüşmediğini belirten Zihe; kendisinin bölgeyi gezen bir insan olduğunu, vaktinin çoğunu iç bölgelerde ve Zeytun taraflarında geçirdiğini ifade etmiştir. Lepsius, yine “Adana Vilayeti Kanlı Mukatelesi” adıyla 1895 yılında Adana’da meydana gelen olayları yazmıştı. Makalede; Adana, Mersin ve Tarsus Ermenilerinin bölgede bulunan Fransız ve Amerikan gemileri sayesinde katliamdan kurtulduklarını belirtmiş, katliam için Adana Valisinin üç defa teşebbüste bulunduğu bahsederek olası ecnebi müdahalesinden çekindiği için bu işe kalkışmadığını yazmıştır. Yine de Adana havalisinde 20 köy, Payas havalisinde 16 köy ve 1.809 hanenin yağma edildiğini, adeta çöle dönüştürüldüğünü; valinin bölgeyi gezmesini müteakip, köylerin yağmalandığını; valinin ise büyük devletlerin bölgede bulunan komutanlarına herhangi bir asayiş olayının olmadığı konusunda teminat verdiğini belirtmiştir. Lepsius; bölgede Hristiyanların elindeki silahların alındığını, Müslümanların ise silahlarını muhafaza ettiklerini yazmıştı. Onun ifadelerine göre Payas’ta büyük hasarlar meydana gelmiş, zarar 50.000 İngiliz lirası yani 1.000.000 mark gibi önemli bir meblağa ulaşmıştı. Ermenilere ait birçok bağın kütükleri Müslümanlar tarafından sökülmüş, yaşananlar dolayısıyla Payas’ta 7.000, diğer yerlerde ise 17.000 Ermeni ekme bulamayacak kadar sefil bir duruma düşmüşlerdi. Lepsius’un söylemlerine karşı çıkan Zihe, onun iddialarına cevap vermiş ve Lepsius’un gerçekleri söylemediğini yazmıştır. Bölgede bulunan savaş gemileri dolayısıyla katliam emrinin verilemediğini iddia etmenin yaşlı valiyi tahkir etmek anlamına geldiğini; Lepsius’un söylediklerinin aksine valinin, Sis ve Mersin mutasarrıfları ile birlikte güvenliğin sağlanması konusunda çok fazla çaba gösterdiğini, en küçük olayların dahi önüne geçtiğini ifade etmişti. Olayların önünü almak için Alman Konsolosu Mösyö Kristman ile Mersin kumandanı Esat Bey de çok çaba sarf etmişlerdi⁶⁵.

Zihe’nin belirttiğine göre; Adana civarında 20 köyün yağma edildiği tamamen hakikatlere ters olup kesinlikle iddia edildiği gibi bir olay gerçekleşmemişti. Yine Payas bölgesinde 1.809 hanenin yağmalanması iddiasıyla ilgili ise; kötü şöhretli ahaliye sahip olan bölgede Müslüman-Ermeni çatışmasının meydana geldiğini ve her iki taraftan ölümlerin gerçekleştiğini yazmıştı. Ayrıca, İngiliz Konsolosunun yanında bulunan Mösyö Barsin, 1.809 hanenin yağmalanması olayını oldukça abartılı bulduğunu Zihe’ye ifade etmişti. Olaylar sırasında Müslüman ve Hristiyan unsurların zarar gören evlerinin tamamın birkaç yüz haneden ibaret olduğu onun anlatımında yer bulmuştur. Yine valinin, vilayeti dolaşmaya çıktığı iddiası ise kesinlikle gerçeklerle bağdaşmıyordu. Anlatıldığının aksine valinin Payas bölgesine seyahati olaylardan sonra gerçekleşmişti. Hristiyanların silahlarının toplandığı iddiasını yalanlayan Zihe, sadece Ermenilerin silahlarına el konulduğunu, Rumların ve diğer Hristiyan unsurların silahlarının toplanmasının söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Lepsius’un Tarsus’ta bağ kütüklerinin kesildiğini iddia ettiği bölgenin kendisinin çalışma sahası olduğunu, dolayısıyla her tarafını gezdiği bu yerde böyle bir olayla karşılaşmadığını belirtmişti. 17.000 kişinin ekmeğe muhtaç duruma düştüğü iddialarının gerçeklerle bağdaşmadığını, sadece Zeytun civarında bir miktar zahire ihtiyacı hasıl olmuşsa da bunun sebebinin isyan eden Zeytun Ermenileri olduğunu, Zeytun’daki durumunun da abartıldığı gibi olmadığını yazmıştı⁶⁶.

1897 yılında Tarsus’ta Müslümanların Hristiyanları öldürmeye yönelik planlar yaptıkları şayiisi yayılmıştı. Misyonerler bundan istifade ile ülkelerinin konsoloslarına başvurarak can ve mal güvenliklerinin sağlanması için Osmanlı Devleti nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmasını talep

⁶⁵Yahya Bağçeci, *1895 Zeytun İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri, 2008, s. 275-276.

⁶⁶Bağçeci, s. 276.

etmişlerdi. Böylece Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutarak daha rahat hareket etme imkanlarına kavuşmayı ve Ermenilerin koruyucusu rolünü elde etmeyi istemişlerdi⁶⁷.

2. Adana'da Misyoner Çalışmalarına Bir Müslüman Ulemanın Tepkisi

Adana'da misyonerlik faaliyetlerinin hızla gelişmesi Adana ulemasının gözünden kaçmamıştır. Ulema, bu faaliyetlere karşı halkı bilinçlendirmeye çalışmış, içlerinden bazıları padişah II. Abdülhamit'i uyarmayı görev bilmiş ve cesur bir davranışla kendi yerel yöneticilerinin bu konudaki vurdumduymazlığını da şikayet etmekten geri durmamıştır. Bu alimlerden biri olan Kafzade Yusuf İzzet, Müslüman ulemanın misyonerlik faaliyetlerine bakışımı dillendirdiği yazısında bahsi geçen tarikat ya da şahıslara herhangi bir düşmanlığının olmadığını, bu bilgileri devletine ve padişaha bağlılığı dolayısıyla verdiğini ifade etmişti⁶⁸.

Çeşitli haydutluklarıyla insanlık âlemini tahribe çalışan “maksad-i şeytânete” hizmet etmek için yaptıkları çalışmalarının değerini arttırmak gayesiyle “bi-günah insanların kanına girmeyi ve bu yolda envâ-i fecâ'ati göze aldırın Cizvit cem'iyet-i şeytâniyesinin” bir şubesinin Adana'ya gelişi Müslüman ileri gelenlerini oldukça tedirgin etmişti. Gelişmelerden hoşnut olmadığı gözlenen Adana ulemasından Kafzade Yusuf İzzet Efendi rahatsızlığını padişaha yazmıştı. Bu arzuhalde; Cizvitlerin iyilik ve ibadet perdesi altında yaptıkları kötülüklerin sayısını ve zararlarını hesaplamanın imkânsız olduğu belirtilmişti. Misyonerlerin görünürdeki söylemlerinden bahsedilerek “âleme bir insâniyet etmek yani nev-i insanın okuyup yazmasına ve gözlerinden cehâlet perdesinin kalkmasına vâsıtalık ederek ahrette... olmak” iddiasıyla saf ve cahil birçok kimseyi kandırdıkları ifade edilmişti. Cizvitlerin, çalışma faaliyetlerine başladıkları Adana merkez ve çevresinde bunu başaramayacaklarına inanan Adana ulemasından bu zat, onların merkeze uzak yerlerde saf insanları kandırmakta güçlük çekmeyeceklerine olan inancını dile getirmiştir. Misyonerlerin Hassa ve İslahiye civarına gitmeleri halinde başarılı olmalarının şüpheye yer bırakmayacak şekilde açık olduğunu bölgeyi iyi tanıyan biri olarak ifade etmiştir. Bölge halkının cehaletinin oldukça fazlalığından bahisle “vahşet ve bürudet” içerisinde büyüdüklerini anlatmış, okuma yazma konusunda istekleri olmayan Hassa ve İslahiye ahalisi için ağır ifadeler kullanmıştır. Bu şahısların tam da Cizvit misyonerlerinin aradığı insan tipi olduklarını, çünkü kendi dinini bilen insanlar üzerinde misyonerlerin başarı kazanma şanslarının olmadığını ancak, dininden habersiz insanların bulunduğu uzak merkezlerdeki faaliyetlerinin başarılı olabileceğinden bahsetmiştir. Misyonerlerin İslahiye merkeze üç saat uzaklıkta Sinemli karyesi ve Hassa kazasına bir buçuk saat uzaklıktaki Ekbaz köyünde yüksek binalar inşa ettikleri; Sinemli'de 30, Ekbaz'da 5-6 Cizvit bulunduğu ve burada bulunanların bir kısmının Cebel-i Lübnan ahalisinden olduğu bilgisi belgeye yansımıştır. Buradaki Cizvitlere ait ve özel bir posta, her hafta İskenderun'a gidip gelmekte idi. Adana vilayetinin kordon altına alındığı durumlarda ise Cizvitlerin, “Frenklerin postasıdır.” diyerek kordondan geçme teşebbüsünde buldukları görülüyordu⁶⁹.

Misyonerler, Adana'da gerçekleştirdikleri faaliyetlerini sadece insani amaçlarla yaptıkları izlenimi oluşturmaya özel önem vermişlerdi. En ücra köşelerde ortaya çıkan hastalık durumlarında dahi rica edildiğinde yardım faaliyetlerinde bulunmakta tereddüt göstermiyorlardı. Gerekli tedavi ve ilaçları verdikten sonra kendilerinin insaniyet namına burada buldukları propagandasını yapıyor, gerek gördüklerinde para yardımında bulunuyorlardı. Hasta, muhtaç kişiler ve onların aileleriyle yakın bağlar oluşturulduktan sonra çağrılmalarına gerek kalmadan hastayı kontrol bahanesiyle misyonerlik faaliyetleri kapsamında ziyaretler yapıyorlardı. Fakir olanlara yardım ettiklerinden onlar tarafından en güzel şekilde ağırlandırılarak uğurlanıyorlardı. İnsani duygular adı altında oluşturulan bu

⁶⁷Ulutaş, s. 314.

⁶⁸Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁶⁹Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

bağı yerli ahali anlamadığından Cizvitlerle ilgili olumsuz bir söz söylendiğinde onları savunmaya geçerek "...iyi adamlardır, merhamet şî'âr ve adem sûretlerinde birer meleklerdir." İfadeleriyle onları savunuyorlardı. Cizvitlerin yardımını gören halkın bir kısmının atalarından ve zaman zaman mahallerine gelen hocalardan misyonerlerle ilgili duydukları "Ehl-i İslam'ın dîninin, devletinin, ırzının, canının, malının düşmanıdır." sözlerine olan inançlarını kaybetmeye başladıkları, onlarla ilgili olumlu duygular beslemeye yöneldikleri Adana uleması tarafından şikâyet konusu edilmiştir. Misyonerlerle ilişkiye geçen birçok Müslümanın Cizvitlerle ilgili söylemleri dolayısıyla kendi ulemasını yalancılıkla suçlaması ve misyonerlerin aslında hiç de kötü insanlar olmadığı, hatta böyle iyi insanların hiç görülmediği iddialarını dillendirmeye başlaması Adana ulemasını rahatsız etmişti. Misyonerler, en ücra köşelere en güzel ve ihtişamlı binalar yapmalarını ise "ibadet ve yardımseverlik" kavramlarıyla açıklayarak halkın gönlünü kazanma, kendilerine karşı oluşabilecek tepkileri bertaraf etme gayreti içerisinde olmuşlardı⁷⁰.

Adana uleması şikâyetinde tarihi bilgiler ışığında değerlendirmeler yaparak Cizvitlerin zamanında Endülüs'te Müslümanların mahvına sebep olduğunu, kendi ülkelerinde açlık dolayısıyla intiharlar meydana geldiğini, fabrikalar kapandığında fakir halkın "aç kurt" gibi ortalığa saldırdığını yazmıştır. İlginç olan noktalardan biri şikâyet eden şahsın günün Avrupa'sı hakkında az çok bilgi sahibi olmasıdır. Misyonerlerin çalışmalarına dair istihbarat aldığını dile getiren Müslüman âlim, misyoner teşkilatlarının Müslüman çocuklarını gizlice eğitmeye başladıklarını ifade etmiştir⁷¹.

Protestanlar hakkında da olumlu düşünmeyen bu zat; onların da kötülük konusunda Cizvitlerden geri kalır yanının olmadığını belirtmektedir. Protestanların, Cizvitlerden farklı olarak merkezden uzak ücra köşelerde bu gibi çalışmalar yapmadıklarını, bütün gayretlerine rağmen kendilerini Müslüman halka sevdiremediklerini -Adana ulemasının merkeze yakın yerlerde verdiği dini telkinlerin etkisinin daha fazla olmasının etkisiyle olsa gerek- İslam ahali üzerinde başarısız olduklarını yazmıştır. Ancak Protestan uygulamalarının "İsevîler" üzerinde oldukça etkili olduğunu ve bunları kandırmayı başardıklarını yazmıştır. Adana ulemasının değerlendirmelerine göre; Protestanların, Adana merkezde sahip oldukları kız ve erkek mektepleri bulunuyor, yatılı ve kızlara mahsus "dârü't-ta'limleri" yer alıyordu. Okullarına aldıkları kız ve erkek çocuklarına Osmanlılık fikrinden uzak, Amerikalılık fikrinin verilmekte olduğu ve gelecekte bunların "tam bir Amerikalı" olacağı çok açıktı⁷².

Protestanların ve Cizvitlerin hedef kitlerinden birinin de Müslüman Nusayriler olduğu bu belgede açıkça görülmektedir. Adana merkezde ve vilayetin çeşitli mahallerinde çoğunluğu "bahçecilikle meşgul" Nusayrilerin mezhep ve mesleklerinden ayrılmalarına ihtimal yoktu. Yine de misyonerlerin, Nusayri çocuklarını okullarında okutarak Osmanlı Devleti'ne düşman etmelerinin pek güç olmayacağı açıktı. Cizvitlerin Vera-yı Cistr'de bulunan bahçeler arasında yer satın alarak bahçecilikle meşgul oldukları söylentisi üzerine araştırma yapan Adana ulemasından bu şahıs, bahsi geçen mahalli bulamadığını ifade etmiştir. Misyonerlerin uyguladığı yöntemlerin farkında olan alim; satın alınan yerin ileride manastır ya da mektep yapılmasının kaçınılmaz olduğunu, burada Cizvitlerin Nusayri çocuklarına yönelik eğitim faaliyetlerine girişmeleriyle bu topluluk üzerinde etkinliklerini arttıracaklarını yazmıştır⁷³.

Adana ulemasından Kafzade Yusuf İzzet, Protestan ve Cizvitler arasında kadın misyonerlerin varlığına dair haberler aldığını, dini adına yaptığı araştırma sonucu Ulu Cami civarında ikamet etmekte olan belediye mühendisinin karısının ve kızının misyoner olduklarına dair bir kanaate

⁷⁰Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷¹Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷²Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷³Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

vardığını belirtmiştir. Söz konusu kadınların, bölge ahalisinin inanç değerlerine karşı hürmetkâr bir yaklaşım göstererek Müslüman hanesine giderken tesettüre girdiklerinden bahsetmiştir. Misyonerler oluşturulan dostluklar çerçevesinde meydana gelen komşuluk ilişkileri geliştikçe Müslüman kadınlarına; erkeklerden kaçmalarının doğru olmadığı, akşama kadar evde hapis hayatı yaşamalarının kabul edilebilir yanının bulunmadığı, erkeklerin istedikleri gibi gezip tozmalarında bir sakınca yokken, kadınların bundan mahrum olmalarının yanlış olduğu fikrini telkin ediyorlardı. Misyoner kadınlar kendilerinden örnek vererek; açık saçık istedikleri gibi gezebildiklerini, diledikleri erkeklerle görüşebildiklerini, bunu yapmakla “izzetlerine hâle gelmediğini” anlatıyorlardı. Böylece “ilkaât-ı şeytâniyede” bulunarak Müslüman kadınlar üzerinde etkili oluyorlardı. Adana ulemasından Kafîzade Yusuf İzzet’in Müslüman kadınların dini bilgisi hakkında yorumları oldukça ilginçtir ve Müslüman kadınların eğitim seviyesi konusunda aydınlatıcıdır. Kafîzade; Müslüman kadınların İslami bilgi eksikliği dolayısıyla donanımlı misyonerlere karşı cevap verecek durumda olmadığı, bunun bir eksiklik olduğu, Müslüman kızlarının gönül rızasıyla okuyabilecekleri bir kız rüştiye mektebinin yapılması zorunluluğu üzerinde durarak Müslümanların bahsi geçen konuya önem vermemelerinden hayıflanmıştır. Burada eğitim sistemine yönelik eleştiriler de karşımıza çıkmaktadır. Kadınlara “Kelam-ı Kadîm, Mızraklı İlm ü Hal, Mevlid-i Şerif ve Muhammediye okumayı başarması üzerine icâzetname verildiği, verilen eğitimin çok cüzi miktarda kolaylık sağladığı şikâyet konusu edilmiştir. Müslüman kadınlara mutlaka iyi bir eğitim verilmesi gerekmektedir. Lazım olan “fenn-i ‘alâ vechü’l- icmâl görmüş olan” Müslüman bir kadınla misyonerler tartışmış olsa eğitilmiş Müslüman kadın Hristiyanlığın ne kadar çok olumsuzluk barındırdığını açıklayabilir, böylece Müslüman kadınların misyonerlerin etkisi altında kalmasının önüne geçilebilirdi. İyi eğitim alan Müslüman kadınlar misyonerlerle tartışmalarda galip gelerek onların İslam’a geçmesini dahi sağlayabilirdi⁷⁴.

Valilerin bu konuda durumun önemini kavrayamadıkları yine Kafîzade Yusuf İzzet tarafından padişaha şikâyet edilmiştir. Şehre gelen valilerin memuriyetini devam ettirmek, herhangi bir şikâyete meydan vermemek dışında bir faaliyette bulunmadıklarını, bu nedenle devlette “büyük yaralar” açtıklarını dile getirmiştir⁷⁵. Adana yöneticilerinin “mesûliyet-i ma’meviye-i ‘azîmeden korkmaz” insanlar oldukları; telgraf hatlarının teftiş edilerek muayeneden geçirilmiş olmasına rağmen kış aylarında yaşanan fırtınalar dolayısıyla hatlarının koptuğu ve kullanılamaz hale geldiği, devlet ve halkın işlerinin günlerce aksadığı, aksaklıkların giderilerek devletin gelirlerinin arttırmak için çalışmak lazım iken bu işlere gereken önemin verilmediği yine bu âlimin padişaha ilettiği şikâyetler arasındadır. Valilerin sorunların çözümüne yönelik faaliyetleri bir tarafa bırakarak -şimendifer ile Tarsus ve Mersin’e gitmek bedava olduğundan- teftiş adı altında gezintiye çıktıkları; Anamur, Pozantı, Kozan ve Cebel-i Bereket gibi vilayetin uç noktalarına gittiklerine şahit olunmadığı serzenşi de alimin dile getirdiği diğer hususlardır⁷⁶.

Cizvit misyonerlerinin devlet dairelerine sızma girişimleri de dillendirilen konular arasında yer almaktadır. 1880’lerin sonunda Cizvit misyoneri olan bir Ermeni’nin telgrafhaneye çırak olarak yerleştirildiği, Hacı Hasan Paşa’nın valiliği döneminde ihbar sonucu yapılan tahkikatta şahsın bu tarikata mensup olduğu tespit edilerek telgrafhaneden kovulduğu dile getirilmişti. Yine dikkatle üzerinde durulan konulardan biri ise Fransızca muhabere memurunun bir Ermeni olmasıdır. Telgrafhaneye iş bilir, uyanık Müslüman memurların da atanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştu. Şüpheli bir mektubun Ermeni bir memur tarafından tercüme edilmesi riskine karşı Müslüman bir memurun tercüme etmesinin devlet güvenliği açısından faydaları üzerinde durulmuştur. Bu belgede dikkat çeken husus Adana ulemasının en azından bir kısmının, daha 1891

⁷⁴Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷⁵Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷⁶Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

yılında Ermenilere olan güvenlerini kaybetmeye başlamış olmaları ve misyonerlerin yapabilecekleri konusunda belirli bir bilince sahip olmalarıdır. 1890'larda Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde çıkan Ermeni olaylarının bu güvensizlikte etkisi olduğu düşünülebilir⁷⁷.

Sonuç

Adana'da misyonerler, okullar, hastaneler ve kiliseler teşkiliyle kendi din anlayışını yayma çalışmalarında bulunmuşlardır. Özellikle Hristiyan unsurlar misyonerlerin hedef kitlesi olmuştur. Yine Sünni İslam anlayışından farklı bir Müslüman grup olan Nusayriler misyonerlerin hedefinde idiler. Fransız, Amerikan ve Alman misyonerler Adana'da yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdir. Eğitim ve sağlık alanlarında Osmanlı Devleti'nin modern şartlara uyum sağlamada yaşadığı güçlükler onların Adana'da faaliyet sahalarını genişletmelerini kolaylaştırmıştır. Misyonerlerin Adana'da açtığı okullar, Osmanlı Devleti'nin birliğini tehdide yönelik çalışmalarda bulunmuş, misyonerler kendi ekonomik ve siyasi emelleri için mezhep veya din değiştiren insanları kullanmışlardır. Yine faaliyetlerinde genellikle konsoloslar ve büyükelçilerden destek görmüşlerdir. Osmanlı Devleti bunları kontrol altına almaya çalışmış ancak bu konuda çoğu zaman başarısız olmuştur. Adana'da bulunan birçok misyoner kuruluşuna çalışmaya başlama tarihinden çok sonra ruhsat verilmiş, bunlar uzunca bir süre ruhsatsız ve kontrolsüz çalışmışlardır. Misyoner okullarından mezun olan Ermenilerin birçoğu 1909 Adana Olaylarında ön saflarda yer almışlardır. Avrupalı ve Amerikalı bu din propagandacıları önlerine çıkan her fırsatı değerlendirme yoluna gitmiştir.

Bütün bu çalışmaların Müslüman ulemanın gözünden kaçmadığı görülmektedir. Durumu padişaha bildirmeyi görev bilen Adana ulemasından Kafızade Yusuf İzzet, Adana'daki misyonerlik çalışmalarını ve bunların devletin güvenliği açısından oluşturduğu tehdidi ve bu konuda yerel yöneticilerin sorumsuz davranışlarını padişah II. Abdülhamit'e yazmıştır. Şehirde Müslüman kızlarının eğitim durumlarının yükseltilmesine yönelik çalışmaların yetersizliği, mevcut durumun devletin ve İslam dininin geleceği açısından tehdit oluşturduğu ve bu eksikliğin bir an önce giderilmesi üzerinde durduğu diğer konulardır. Yine misyonerlerin devlet kurumlarına sızma girişimlerinden bahsederek devlete bağlılığının kendisine böyle bir uyarıda bulunma sorumluluğu yüklediğini belirtmişti. Cizvitlerin ve Amerikalı Protestanların özellikle ücra köşelerde Müslümanları etkileme ihtimalinden bahsetmiş, bunlarla ilgili gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BEO, 3206/240391, 24 Teşrin-i sani [1] 323 [7 Aralık 1907]
BEO, 3313/248425-2, 10 Nisan [1] 324 [23 Nisan 1908]
BEO, 3313/248425-1, 30 Nisan [1] 324 [13 Mayıs 1908]
DH MKT, 357/36/2, 16 Şubat [1] 310 [28 Şubat 1895]
DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]
DH MKT, 701/53/6, 4 Mart [1] 320 [17 Mart 1904]
DH MKT, 701/53/8, 17 Nisan [1] 320 [30 Nisan 1904]
DH MKT, 701/53/11, 16 Haziran [1] 320 [29 Haziran 1904]
MV., 94, 18 Şubat [1]312 [2 Mart 1897]
Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷⁷ Y.PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

Diğer Kaynaklar

- “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981, ss. 7-181.
- Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, [t.y].
- Bağçeci, Yahya, *1895 Zeyton İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.
- Bildirici, Yusuf Ziya, “Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Katliamları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 503-513.
- Çabuk, Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2013.
- Fırat, Muhammet, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, ss. 1-25.
- Günay, Necla, “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeyton İsyanları”, *XX: Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Ukte Yayınları, Kahramanmaraş, 2012, s.27-46.
- Güran, Tevfik, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.5, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, [t.y].
- İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Kaplan, Halil İbrahim, *Salnamelere Göre Adana (1880-1900)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.
- Karsandık, Özlem, “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S.50, Ankara, ss.151-169.
- Karsandık, Özlem, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.
- Kieser, Hans Lukas, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, Derleyen Francois Georgian, Paul Dumont, İstanbul, 2000.
- Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Cedid Neşriyat, Ankara, 2008.
- Şahin, Gürsoy, “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, ss. 279-297.

- Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, [t.y].
- Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.173-180.
- Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 595-607.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Toros, Taha, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İsis Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ulutaş, Songül, *19. Yüzyılda Tarsus’ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015.
- Varlık, Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, 1. baskı, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1976.
- Yurtsever, Cezmi, “Çukurova’da Fransız İşgali”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 128-135.
- Yurtsever, Cezmi; Sadık Can, Nazan Arabacı, Neslihan İnci, *Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, Adana Valiliği Yayınları, Adana, 1998.